Prof. Dr.
Taner Timur

OSMANLI TOPLUMSAL DÜZENİ

İMGE kitabevi

Taner Timur, 1958 yılında A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı fakültede asistan olarak görev alan Taner Timur, 1968 yılında doçentliğe, 1979 yılında profesörlüğe yükseldi. 12 Eylül askeri darbesinden sonra görevinden istifa ederek çalışmalarını Paris'te sürdürdü. Eylül 1992'de eski görevine döndü.

Prof. Dr. Taner Timur'un başlıca yapıtları:

- *Türk Devrimi ve Sonrası*, Doğan Yayınevi, 1971;
  3. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Eylül 1994.
- *Osmanlı Kimliği*, Hil Yayın, 1986.
- *Osmanlı Çalışmaları*, Verso, 1989.
- *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İletişim Yayınları, 1991.
- *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, Afa Yayınları, 1991.

© 1994.
Bu yapıtın tüm yayın hakları
İmge Kitabevi Yayınları Ltd. Şti.'ne aittir.
Kısmen de olsa fotokopi, film gibi yöntemlerle
çoğaltılamaz.

Prof. Dr. Taner Timur

Osmanlı Toplumsal Düzeni

3. Baskı

İMGE kitabevi

İmge Kitabevi Yayınları: 99
3. Baskı: Eylül 1994

Baskı: 3000 adet.
Dizgi: İmge Ajans
Baskı ve Cilt: Zirve Ofset 229 66 84

ISBN 975-533-084-4

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650/ANKARA
Tel: 419 46 10 - 419 46 11 - 425 52 02
Faks: 425 65 32

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 7

I- GÖKTÜRKLERDEN OSMANLILARA

Anadolu'da Eski Bir Karşılaşma:
Gaziler ve Haçlılar 33
Eski Türk Devletleri Üzerine 37
Despotik Devlet 46
Selçuklular ve Bizans 51
Bizans 55
Bir Tartışma: Bizans Feodal miydi? 59
Selçuklular 66
Asya Tipi Üretim Biçimi 69
Malazgirt Sırasında Bizans ve Selçuklular 71
Selçuk Türkleri ve Devletin Doğuşu 79

II- OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞ VE YÜKSELİŞİ

Osmanlı Devletinin Kuruluşu 101
Kuruluş Teorileri ve Etnik Sorun 103
Sınıflaşma Süreci ve Devletin Doğuşu 106
Yıldırım Beyazıt Dönemi ve Çözülme 115
İç Savaş ve Yeniden Kuruluş 120
II. Murat ve Büyüme 127
Fatih Sultan Mehmet: Devlet'ten İmparatorluğa 137
II. Beyazıt ve İktidar Kavgaları 146
I. Selim ve Doğu Politikası 152
Kanuni Sultan Süleyman 158

III- OSMANLI DÜZENİNİN UNSURLARI
Yöntemle İlgili Bazı Düşünceler..... 181
Osmanlı Üretim Biçimi..... 188
Osmanlı Toprak Hukuku..... 204
Osmanlı Timar Sistemi:..... 213
Reaya..... 226
Osmanlı Devlet İdeolojisi ve Yapısı..... 241
Osmanlı Merkeziyetçiliğinin Unsurları..... 259
Klasik Osmanlı Düzeni ve Batı Düşüncesi..... 273

IV- SONUÇ VE DEĞERLENDİRME..... 289
Bibliyografya..... 299

GİRİŞ

Bu çalışma 1960 ve 70'lerde Türk tarihi ile ilgili bazı yeni tezlerin ortaya atıldığı bir tartışma ortamında düşünülmüş ve kaleme alınmıştı. Bugün kitabın gözden geçirilmiş ve yer yer düzeltilmiş yeni bir baskısını okuyucuya sunma fırsatından yararlanarak bazı ek gözlemlerimi de ifade etmek istiyorum.

1950'lerde, Türkiye'de demokratik bir düzenin kurumsal yapısını gerçekleştirmeye yönelik fikri ve siyasi bir kavga dönemi geçirildikten sonra, düşünce hayatımız 1960'larda tarihten kaynaklanan yapısal sorunlarla hesaplaşmaya yönelmişti. Yaşanan sarsıntılı bir deneyimden sonra bazı hukuki düzenlemelerle çağdaşlaşma sorunumuzun çözülemeyeceği anlaşılmıştı. Aynı bağlamda, yakın tarihimizde Tanzimat'tan itibaren girişilen yenileşme hareketlerinin de Batı'daki gelişmeden farklı nitelikte olduğu kabul edilmeye başlanmıştı. Bu yeni fikir atmosferi Batı'da marksist düşüncenin kabuk değiştirme ve yeni sorunsallar yaratma çabasında olduğu bir dönemle örtüşmüş ve oradan da beslenmişti. Bu koşullarda somut olarak ortaya atılan sorunlar şunlardı: Geleneksel Osmanlı düzeni bir üretim biçimi olarak, Batı'daki evrim aşamalarını izlemiş miydi? Yoksa Asya tipi üretim biçimi (ATÜB) gibi, "Doğu"ya özgü, durgun bir

altyapıda donup kalarak, çözülmeye ve yarı sömürgeleşmeye mi mahkum olmuştu? "Despotizm" bu üretim biçiminin yine "Doğu"ya özgü ve kaçınılmaz bir sonucu muydu? Eğer öyleyse Osmanlı toplumunda eksik ya da değişik olan unsurlar nelerdi? Batı'dan farklı bir gelişmenin günümüze taşıdığı toplumsal ve siyasal sorunlar, "azgelişmişlik" gibi genel bir formülün ötesinde nasıl ifade edilebilirdi?

1960 ve 70'li yıllarda ülkemizde bu sorunlara yanıt arayan bir sürü eser yayınlandı. Bu araştırmalarda Osmanlı klasik çağında (1300-1600) feodal üretim biçiminin ya da ATÜB'ün egemen olduğu kanıtlanmaya çalışılmıştır. Öyle sanıyorum ki sözkonusu dönemde yapılan çözümlemelerde ATÜB lehine bir eğilimden söz etmek mümkündür. Bunda bir ölçüde sivil toplum ve demokrasi özlemi dışında, toplumbilimcilerden çok daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşan bazı romancılarımızın da katkısı olduğu kanısındayım.

Geçmişi sorgulamakta profesyonel tarihçilerden çok toplumbilimcilerin aktif olduğu bu dönemde yapılan araştırmaların değerlendirilmesi konumuzu teşkil etmiyor. Bununla beraber, kendi çalışmamın özgüllüğünü belirtmek amacıyla bunların ortak bir özelliğini vurgulamak istiyorum. 1960 ve 70'lerde Osmanlı üretim biçimiyle ilgili araştırmalar inceledikleri konuyu genellikle kendi sınırları içine hapsetmişler ve onu, başta Batı olmak üzere değişik bölgelerdeki evrimlerle karşılaştırmalı bir tabana oturtmamışlardır. Böyle bir yaklaşım da, çok genel planda da olsa gidermeye çalıştığım önemli sakıncalar ortaya çıkarmıştır. Bunu somutlaştırarak şöyle açıklayabilirim. Osmanlı Devletinde feodal bir üretim biçimi olup olmadığı tartışılırken, feodalite, Weber'in ideal tipleri gibi net ve donmuş bir kategori olarak ele alınmıştır. Oysa Batı'daki evrim göstermiştir ki, feodalite toprakta tasarruf hakkından (beneficium), dereceli bir mülkiyet hakkına giden iki tarihi aşamadan geç-

miştir. Bu süreç dört beş yüzyıllık bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. Bu gözlem Osmanlı Devletinde feodalizmin ilk aşaması olarak değerlendirebileceğimiz timar sistemini de daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir.

Osmanlı Devleti, Batı'da olduğu gibi, bir imparatorluğun -ya da onun kalıntılarının- fetihler sonucu yıkılmasıyla tarih sahnesine çıktı. Batı Roma İmparatorluğu "barbar istilası"nın baskısı altında IV. ve V. yüzyıllarda çökmüştü. Feodalleşme eğilimlerinin giderek güç kazandığı uzun bir karışıklık ve anarşi döneminden sonra, XI. yüzyılda Norman istilası ile göçler tamamlandı ve hiç olmazsa bu açıdan bölgeye istikrar geldi. Burada işaret etmek isterim ki, kullandığım "barbar istilası" deyimi, benim değil bizzat egemen Batı tarih-yazımının benimsediği formüldür. Bugün Avrupa devletlerinin germen = barbar kavimlerin adını taşıdığı (Fransa, Almanya, İngiltere vb.) düşünülürse bu bize garip görünebilir. Fakat Batı'da XVII. yüzyıldan itibaren uluslaşma sürecine paralel olarak ulusal (ve batılı) kimlik geliştirilirken herhangi bir kompleks duyulmadı. Barbar fetihçiler ne hristiyandılar ne de greko-romen kültürden haberdardılar. Fakat Roma-Germen sentezi sağlandıktan sonra batılı uluslar kendilerini antik uygarlığın ve hristiyan spritüalitenin gerçek temsilcileri olarak gördüler. Batı (ve bu bağlamda Avrupalı uluslar) kimliği bu süreç içinde yaratıldı. Bu sorunun öznel boyutuydu. Sürecin bir de nesnel boyutu vardı. Burada barbar kavimlerin soy yapılarının çözülmesi, fetihçi aşiret şeylerinin "aristokratik sınıf" olarak, eski halkların yönetimine (ve sömürülmesine) "hak kazanması" olgusuyla karşılaşıyoruz. Böylece Avrupa'da H. Arendt'in işaret ettiği gibi, daha *ırkçılık kavramı* doğmadan bir egemen *ırk olgusu* ortaya çıktı.[1] Kan bağlarına dayanan

1 Hannah Arendt: *The Origins of Totalitarianism*, New York, 1951, s. 158-165.

bu egemen aristokrasi "evlad-ı fatihan"ı Avrupa'nın tüm saraylarına, şatolarına ve villalarına dağıttı. Batılı bir tarihçi bu süreci şöyle betimliyor: "Asillerin görevli ve tasarruf (beneficium) sahibi olarak krallığın bir ucundan öbür ucuna yollanmaları bir sürü aristokratik ailenin yapısında büyük değişiklik yarattı. Bu transfer politikası daha Karolenj hanedanı zamanında başlamıştı. Bunun sonucunda esas olarak taşralı ve aile topraklarına bağlı bir aristokrasi, *Avrupa aristokrasisi*'ne dönüştü. Bu yeni aristokrasinin üyeleri çoğu kez eşlerini kendi krallıklarından uzak ülkelere yerleşmiş ailelerden seçiyorlardı. Bunlar yüksek politikayla ilgili her konuya ilgi duyan ve çeşitli çıkarlarla krallık idaresine bağlı *ulus-üstü* bir aristokrasi oluşturdular."[2]

Bu gelişimin teorik tartışması XVIII. yüzyılda Batı'da burjuvazinin güçlenmesi ve aristokrasinin hegemonyasını tehdit etmesiyle başladı. Daha 1727'de Boulainvilliers Avrupa aristokrasisinin savunmasını üzerine almış ve kuzeyden gelen soyluların "fetih hakkı"ndan sözetmeye başlamıştı.[3] Fransız devrimi burjuvazinin zaferini simgelemekle beraber, aristokrasinin de uluslarüstü dayanışmasını sergileyen büyük bir olgu şeklinde gerçekleşti. Ve XIX. yüzyılda tarihçiler "germanist"ler ve "latinist"ler diye iki kola ayrıldılar. Romantik ekolün önemli isimlerinden J. Michelet Ortaçağı "barbar istilası"nın son halkası saydığı Osmanlı fetihleriyle bitiriyor ve modern çağı bu tarihten itibaren başlatıyordu.[4] Yazara göre modern çağın temel özelliklerinden biri de latin dili ve uygarlığından gelen güneyli ırkla, germen dili ve uygarlığından gelen kuzeyli ırkın kavgasıydı.

J. Michelet'nin Türk göçlerini "barbar istilası"nın son halkası olarak görmesi ilginçtir. Ne var ki,

2 Henri Fichtenau: *L'Empire Carolingien*; Paris, 1981, s. 134-135.
3 *Henri de Boulainvilliers: Histoire de l'Ancien Gouvernement de la France*, La Haye, 1727, cilt: I, s. 73.
4 Jules Michelet: *Oeuvres Complètes*, Paris, 1971, cilt: I, s. 73.

yerli halklarla fetihçi ırkın ilişkileri bizde, yakın zamanlara kadar, Batı'daki gibi tartışma konusu olmamıştır. Bunun çeşitli nedenleri vardır. Tayin edici nedenlerden biri de, sanıyorum ki Osmanlılara özellikle çöküş döneminde yapıştırılan "barbar" damgasının bu konuda tabusuz ve kompleksiz bir davranışı engellemiş olmasıdır. Oysa böyle bir yaklaşım Osmanlı tarihini sosyolojik ve mukayeseli bir tabana oturtabilir ve tarihimizi daha sağlıklı bir biçimde anlamamıza yardımcı olabilirdi. Gerçekten Batı Roma temeli üzerine kurulan Avrupa'nın evrimi ile Doğu Roma temeli üzerine kurulan Osmanlı Devletinin evrimi arasındaki benzer noktalar farklı noktalardan çoktur. Batı'da yaşanan germen istilası, "barbar krallıkları"nın kurulması, bunların bir imparatorluğa dönüşmesi ve toprakta tasarruf hakkından dereceli bir mülkiyet hakkına geçilerek feodal bir üretim biçiminin ortaya çıkması, ana hatlarıyla Anadolu ve Balkanlarda da yaşanmıştır. Anadolu'nun Türkmen aşiretleri tarafından işgali, yerel beyliklerin kuruluşu, bu beyliklerden birinin imparatorluğa dönüşmesi ve toprakta tasarruf hakkına dayanan dirliklerin dağıtılması gibi benzerlikler göze çarpıcı niteliktedir. Buna rağmen benzerlikler üzerinde durulmaması, bunu sağlayacak yöntem ve kuramların yüzyıllar boyunca kutsal bir nitelik taşıyan bir dünya görüşü (din, ilahiyat ve bunların etki ve kontrolü altındaki ilimler) temelinde geliştirilmesinden doğmuştur. Eğer bilim evrensel bir nitelik taşıyorsa, mukayeseli ve laik bir espriyle yapılması kaçınılmazdır. Osmanlılar bunu gerçekleştiremedikleri için ne kendilerini ne de dünyayı realist bir biçimde kavrayamamışlardır. Daha XVIII. yüzyılda aklı tahakküm altına alan doğmaları kırmaya başlayan Batının da bugün objektif ve önyargısız bir toplumbilim anlayışına ulaştığını iddia etmek zordur. Dinden ya da uluscu önyargılardan kaynaklanan yanlı tutumların yarattığı "doğulu des-

potizm" kavramının günümüz tarihçilerini bile nasıl yanılttığını başka bir vesileyle belirtmiştim.[5] Yeri gelmişken "despotizm"in evrensel bir tarihi aşama olduğunu kanıtlamada yardımcı olacak bazı olguların batılı tarihçi ve toplumbilimciler tarafından nasıl kullanıldığına dair ek örnekler vermek isterim.

* * *

Batı'da Osmanlı imajı, yüzyıllar boyunca Osmanlı vakayinamelerine ve batılı gezginlerin seyahatnamelerinde anlattıkları olgulara dayanılarak geliştirilmiştir. Bu olgular arasında Osmanlılarda yönetici zümre bünyesinde şiddetin örgütlenmesine ya da yer yer keyfî bir biçimde uygulanmasına ait örnekler çarpıcı bir fon teşkil etmiştir. Osmanlı sadrazamlarının ve vezirlerinin zaman zaman idam edilmeleri ve mallarının müsaderesi Batılı aristokratlara bir skandal etkisi yapmıştır. Gerçekten de Osmanlı tarihinde kardeş katline cevaz veren kanunlar ve "siyaseten katl" yoluyla dökülen kanlar Osmanlı siyasal yapılanmasını "Devlet Ana" olarak görenleri düşündürmeliydi. Fakat modern çağlara kadar Batı'da siyasal şiddet nasıl örgütlenmişti? Osmanlı despotizmini kuramsallaştıran düşünürler bu konuda objektif kalmayı başarabilmişler midir?

Aslında Batıyla Osmalı toplumunu şiddetin yaygınlığı açısından karşılaştırırsak ele aldığımız klasik çağda kimin daha ilerde (!) olduğunu kestirmek zordur. Bunun nedeni Osmanlı merkeziyetçi sistemi dolayısıyla şiddetin uygulanışının tek elde ya da oligarşik bir grupta toplanması, Batı'da ise feodal dağınıklık yüzünden şiddetin boyutlarının çoğu kez gözden kaçmasıdır. Örneğin Batı toplumunda yüzyıllar boyunca devam eden düello olgusunu ele alalım. Batı'da XV. yüzyılın sonlarına kadar düellonun asillerin ihtilaflarını çözmede kullandıkları *hukukî* bir yön-

5 Bk. bizim *Osmanlı Çalışmaları*, V Yayınları, 1989, Ankara, s. 21.

tem olması ve kavganın sonucunun "Allahın hükmü" sayılması önemli bir gösterge değil midir? Gerçekten hukuki düello Fransa'da XVII. yüzyıla kadar sürmüş, Papalar dahi onun meşruluğunu kabul etmişti. 1609'da kral IV. Henri hukuki düelloyu kısıtlayarak kendi iznine tabi kılınca, düello biçim değiştirerek devam etmişti. Avrupalı hükümdarlar XIII. yüzyıldan itibaren düelloyu yasaklamaya çalışmışlarsa da bunda başarıya ulaşamamışlardı. IV. Henri'nin girişimi sırasında düello hakkında eser veren bir Fransız yazarı "kanlı ve insanlık dışı düellolar zaferlerinize gölge düşürüyor ve krallığınızın yüzünü kızartıyor" diyebiliyor ve birçok Avrupa devletinin "hatta Türklerin"[6] bunu yasakladıklarına dikkati çekiyordu. Aynı yazara göre düellolar "devletin sinir sistemi yerini tutan en hassas ve asil kısmını (aristokrasiyi) yozlaştırarak krallığı ve tüm hristiyanlığı zayıflatıyordu."[7] Düellonun tarihini inceleyen bir araştırmacı "bu afet asiller arasında savaş veya kıtlığa benzer bir tahribat yapıyordu."[8] demektedir. Yazar aynı bağlamda, XVII. yüzyıl başlarında yazılmış bir esere dayanarak II. Henri dönemi (1547-1559) ile XVII. yüzyıl başı arasında altı binden fazla asilin hayatını kaybettiğini belirtmiştir.[9] Düellonun gelişimini Avrupa çerçevesinden inceleyen bir tarihçi ise hukuki düellodan, teorisi XVI. yüzyılın ortalarında geliştirilen ve şerefe tecavüz durumlarında ortaya çıkan "modern düello"ya geçildiğini vurgulamış ve şunları eklemiştir: "XVII. yüzyıl sonlarında ve XVIII. yüzyılda bazı ülkelerde düello hızını kaybederken daha fazla sayıda başka ülkelerde tabanını genişletiyordu."[10] Bütün bu gözlem ve veriler gözönünde bulundurulursa Batı'daki şiddetin Doğu'da-

6 Jean Savaron; *Traité contre les Duels*; Paris, 1610, s. 74.
7 Aynı eser, giriş kısmı.
8 M. Monestier; *Duels: Les Combats Singuliers des Origines à nos Jours*, Paris, Sand, 1991, s. 131.
9 Aynı eser; s. 121.
10 V. G. Kiernan; *The Duell in European History*; Oxford Univ. Press, 1988, s. 94.

kinden hiç de az olmadığı, fakat farklı bir biçimde kurumsallaştığı için dikkatlerden kaçabildiği söylenebilir.[11] Bununla beraber "Doğulu despotizm" kuramcıları, düello hakkında epeyce anlayışlı bir dil kullanmışlardır. Bunların başında gelen Mostesquieu, *Kanunların Ruhu*'nda "hiçbir şey hukuki kavga (düello) kadar aklı selime aykırı değildi; bununla beraber uygulaması belli bir ihtiyatla yapılıyordu, ... (hatta) genel bir kavgayı özel bir kavgaya çevirmek gibi bir avantajı da vardı... Nasıl hayatta çılgınca yapılan sayısız makul şey varsa, çok makul bir şekilde yapılan sayısız delilikler de vardır."[12] diye yazmıştır. Günümüzde de Batı tarihinin sosyolojisini yapan bazı düşünürler, devlet aygıtının, giderek artan "mutlakiyetçi"liği karşısında düellodan bir "bireysel özgürlük sembolü"[13] olarak söz etmektedirler. Bunu da çağdaş "Batı kimliği"ni yaratan ayrımcı-ideolojik yaklaşımın bir çeşitlemesi olarak değerlendirebiliriz.[14]

Batı gelişimini ideolojik planda doğudan radikal bir şekilde ayıran ikinci bir yaklaşım da Doğu'da özel mülkiyetin toprakta hiç olmaması, diğer servetlerde ise yeterli hukuki garantiden yoksun bulunuşu fikrine dayanır. Batılılar bu konuda Osmanlı vakayinamelerinde sık sık anlatılan "müsadere" örneklerini genelleştirerek ve abartarak ileri sürmüşlerdir. Oysa "müsadere" olgusu, eski Yunan ve Roma'dan başlayarak modern devletlere kadar tüm siyasal kuruluşlarda örnekleri görülen evrensel bir boyut taşımak-

---

11 Burada Avrupalı saraylarda kralın emriyle işlenen cinayetleri, zehirlemeleri vb. de düşünmek gerekir.

12 *Oeuvres Complètes de Montesquieu*; Paris, Nagel, 1950, cilt: II, s. 220-221.

13 Norbert Elias; *Die höfische Geselschaft*, Luchterhand, 1969, s. 355.

14 Başka bir vesile ile gösterdiğim gibi (*Osmanlı Kimliği*, s. 142-148) "Doğulu despotizm" fikri Avrupa'da Aydınlanma çağında kuramsallaştı ise de, bu dönemde bile egemen olamadı. Örneğin *Encyclopaedia Britannica*'nın ilk baskısında (1768-1771) Türkiye, İran, "doğu hükümetlerinin çoğu, hatta Cumhuriyetlerle, İngiltere ve İsveç dışında tüm Avrupa devletleri" despotik (despotical) sayılıyordu.

tadır. Avrupa'da monarşinin başından itibaren hukuki (yazılı hukuk veya örfî) bir biçimde mevcut olmuştur. İngiltere'de Common Law anlayışı içinde ya büyük cürümlere verilen cezanın bir parçası olarak ya bir *hükümdar fiili* şeklinde ya da düşmanlara karşı savaş hakkı olarak geliştirilmişti.[15] Fransa'da da Fransız İhtilaline kadar devam etmiş ve devrim sırasında soylu sınıfa karşı en kapsamlı müsadelere girişildikten sonra tarihe karışmıştır. Osmanlılarda ise, sistemin temel unsurlarından birîymiş gibi sunulan müsadereler, idam cezalarının bir sonucu olarak işleme sokuluyorlardı. Yükselme çağında devlet adamları, aşikar ihanetler ya da yolsuzluklar dışında, can ve mal güvenliği içinde yaşamışlardı. Nasıl Roma İmparatorluğu'nda Sylla'nın zulüm yönetimiyle müsadereler yoğunlaşmışsa, Osmanlılarda da fetihlerin durduğu, yozlaşmanın başladığı XVII. yüzyıldan itibaren müsadereler nerdeyse sistematik bir şekil almıştır. Bir tarihçimizin kaydettiği gibi "Bu asırda, bir hükümdar ölünce, halefi tarafından onun sivrilmiş adamlarını katl ve müsadereye tabi tutmak adet haline gelmiş idi."[16] Bu dönemde Osmanlılarda, bir Fransız milletvekilinin söylediği gibi, "önce mahkum edilenlerin mallarının müsaderesi, sonra müsadere için, insanların mahkum edilmesi"[17] durumu ortaya çıkmıştı.

★★★

Yukardaki açıklamalarımız bizi, Batı Avrupa'daki gelişmeyle Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve evrimini karşılaştırırken, ideolojik yaklaşımları bir tarafa bırakarak daha gerçekçi bir temel aramaya yöneltmektedir. Bu temeli, çalışmamızda, Roma-Germen sentezine paralel bir Türk-Bizans sentezinde bulduğu-

15 *Encyclopaedia Britannica*, cilt: 6.
16 Cavid Baysun: İslam Ansiklopedisi, *Müsadere* maddesi.
17 *La Grande Encyclopédie*, 12. cilt. *Müsadere* (confiscation) maddesi.

muzu ifade etmiş[18], fakat tarihte mutlak bir tekerrür söz konusu olamayacağı için, Osmanlı evriminin özgül taraflarını vurgulamaya özen göstermiştim. Önce benzerliklerle ilgili olarak, son okumalarımızda karşılaştığımız bazı tarihi tanıklara göndermeler yapalım.

J. Michelet'nin Türk fetihlerini Avurpa'daki germen istilasının son halkasına benzettiğine işaret etmiştim. Gerçekten, XIX. yüzyılın başlarında, tarihi maddeci yöntemin kuruluşunda önemli katkıları olan Fransız tarihçileri, Türk fetihlerini özellikle Normanların İngiltere'yi fethetmelerine benzetiyorlardı. A. Thierry'ye göre Türkler Normanların, Rumlar ise İngilizlerin durumundaydılar.[19] Aslında Britanya adalarındaki halklar da (Angl'ler, Sakson'lar ve Jüt'ler) altı yüzyıl kadar önce aynı topraklara fetihçi olarak yerleşmişler ve hristiyanlaşarak Birleşik Krallık tarihini başlatmışlardı.[20] Norman istilası ile aynı süreç, bazı özgül koşullar bağlamında, yinelenmiştir. Burada Türk istilası ile ilgili benzerliği ortaya koyan belgesel unsurlarla da karşılaşıyoruz ki bunların mukayeseli tarih araştırmalarında şimdiye kadar kullanılmamış olmaları biraz şaşırtıcıdır.

Osmanlı fetihleri, XIV. yüzyıl sonlarına doğru tutulmaya başlanan "tahrir defterleri" ile örgütsel bir temele kavuşmuş ve feodalizmin ilk aşamasını oluşturan tımar sistemi bu sayede kurumsallaşmıştı. Batı'da bu gibi tahrir defterleri, Normanlarla ilgili olarak ilk kez geçen yüzyılın başlarında bulunarak yayınlanmıştı.[21] Fakat bu konuda daha ayrıntılı incele-

18 Bizans, hatta Batı Roma İmparatorluğu, Sasani devletinin etkisi altında kalmışlar ve siyasal yapılanmalarındaki bu etkiler tarihçiler tarafından vurgulanmıştır. Bk. Léon Homo; *Les Institutions Politiques Romaines*, Paris, 1970, s. 305.

19 Augustin Thierry; *Histoire de la Conquête de l'Angleterre par les Normands*; Paris, 1867 (2 cilt), (ilk bsk. 1825), II, s. 298.

20 H. Munro Chadwick; *The Origin of the English Nation*; Cambridge, 1907, s. 54.

21 William Bowdwen; *A Translation of the Record called Domesday*; Londra, 1812.

meler XIX. yüzyılın sonlarında yapılmıştır.

Normanların 1086 yılında gerçekleştirdikleri ve "İngiltere'nin büyük bir kısmını kapsayan bir çeşit kadastro" teşkil eden tahrir defteri (*"Domesday Book"*) "O zamana kadar örfî ve sözlü hukuka tabi olan İngiltere'nin sosyal ve siyasal düzenini, ilk kez yeni devletin temelini teşkil eden feodal kurumların ağıyla donatarak yazılı tabana oturtuyordu."[22] Domesday Book Norman kralı William'ın silah arkadaşlarına nasıl dirlikler dağıttığını, bunların adlarını ve tasarrufuna sahip oldukları toprakların büyüklüğünü anlatmaktadır. Belirtildiğine göre dirlik alan 1100 kişiden 19'u bütün toprakların yarısından fazlasını kontrol ediyordu.[23]

Norman tahrir defteri de Osmanlı tahrir defterleri gibi nüfuzlu ailelerden birinin reisi ya da hükümdarın bir silah arkadaşı başkanlığında kurulan ve katiplerle yerel temsilcileri içeren bir grup sayesinde gerçekleştirilmiştir.[24] Köylerin "hasıla birimi" olarak alındığı bu sayım, Normanlarda feodal sistemin nasıl yerleştiğini çok iyi ortaya koymaktadır. Dikkate değer ki Normanlar, büyük bir aristokrasi yaratırken, daha sonra Osmanlıların da yaptığı gibi, merkeziyetçiliği sağlamak için dirlikleri bazen dağınık parçalardan oluşturmuşlardır.[25]

Bu yüzyılın başlarında kral William'ın Domesday Book'u neden tanzim ettirdiği de tartışılmıştır. Bu konuda iki varsayım ileri sürülmüştü. Bir Sakson kroniğine göre William tamamen kişisel çıkar dürtüsüyle hareket etmiş ve sadece kendi gelirlerini artırmayı düşünmüştü. Daha akla yakın görünen ikinci teze göre ise Norman kralı bu tahriri kendinin ve devletinin

22 Jacques Bealtroy; *Et les Normands Colonisèrent l'Angleterre*, L'Histoire, Eylül 1982, No: 48.
23 Aynı makale, s. 56.
24 Etienne Dupont; *Recherches Historiques et Topographiques sur les Compagnons de Guillaume le Conquérant*, Saint Servant, 1908, 2 cilt, I, XI.
25 J. Beauroy; aynı makale, s. 52.

güvenliğini sağlamak ve savaş halinde her kontluktan ne kadar asker sağlayabileceğini saptamak için yaptırmıştır.[26] Toprak büyüklüğüne göre tasarruf sahiplerinden asker toplamak kuralı muhtemelen anglo-saksonlardan geliyordu. Domesday Book'u yorumlayan bir tarihçi Normanların bu kuralı ("tenant in chief must bring his knights") tüm İngiltere'ye yaydıkları kanısındadır.[27] Bütün bunları okurken Osmanlı tımar sistemiyle çarpıcı benzerliği gözden uzak tutamayız sanıyorum. Aradaki üçyüz yıllık fark, Osmanlı sistemindeki feodalleşme eğiliminin tamamlanmasını engelleyen unsurlardan sadece bir tanesi olarak düşünülebilir.[28] Bu sorun bizi yeniden Osmanlı devletinin kuruluşu problematiğine götürüyor.

* * *

Araştırmamda kuruluş sürecini yeterince geliştirdiğimi ne yazık ki söyleyemeyeceğim. Fakat bunun kişisel bir çalışmanın boyutlarını çok aşan nedenleri de vardır. Sorun bir ölçüde "modern" devletlerin kurumsal yapısının çok uzun bir süreç içinde gerçekleşmesinden kaynaklanıyor. Batılı bir tarihçi "modern" devletin 1100 ile 1600 yılları arasında kurulduğunu kanıtlamaya çalışmıştır.[29] Beşyüz yıllık bir evrim içinde kurulan bu "modern" devlet nedir? Burada kasdedilen mutlak monarşilerdir ve yazar, geleneksel önyargılar çerçevesinde "doğulu despotizm"i -ve bu arada Osmanlı Devletini- batılı monarşilerden ayırma endişesiyle şunu eklemek ihtiyacını duymuştur: "XVII. yüzyıldaki Avrupalı devletlerin demokratik hiçbir yanları yoktu; fakat birkaç figüranla çevrili bir monarkın yönettiği bir despotizm de değildiler."[30] Bu konuda dini veya milliyetçi önyargılardan doğan

26 E. Dupont; a.g.e., s. XI.
27 F.W. Maitland; *Domesday Book and Beyond*; Cambridge, 1897, s. 160.
28 Diğer önemli bir fark da Osmanlılarda göçlerin, azalarak da olsa, daha uzun süre devam etmesidir.
29 J. R. Strayer; *Les Origines Médiévales de l'Etat*; Paris, 1979, s. 23.
30 J. R. Strayer; aynı eser, s. 156.

küçümseyici tavırlar kuram-kavram karışıklığı ve kaynak yetersizliği olgularıyla da beslenmektedir.

Ortaçağ devletleriyle ilgili kaynaklar az ve yetersiz olup, inandırıcı bir sentez için sağlam bir temel teşkil edememektedirler. Bu durum o dönemin tarihiyle ilgilenenleri arşiv belgelerine yöneltmekte ve bir çeşit arşiv fetişizmi yaratmaktadır.[31] Ne var ki aynı dönemle ilgili arşiv belgelerinin daha da nadir oldukları ve bunların da kritik bir gözle değerlendirilmeleri gerektiği unutulmamalıdır. Örneğin biraz önce sözünü ettiğimiz tahrir defterlerini düşünelim. Bunlar çağlarının sosyolojik gerçeğini tam anlamıyla yansıtıyorlar mı? Biliyoruz ki bu kayıtları nüfuzlu bir beyle birkaç kâtip vilayet ileri gelenleriyle konuşarak –ve pazarlık ederek– oluşturuyordu. Burada bilgi eksiklikleri (veya gizlemeler) ve klan-aile-kişi çıkarları önemli bir rol oynamaktadır. Bu konuda bilgileri test etmemize yardımcı olacak anı, günlük, roman gibi ek kaynaklar da mevcut değildir. Aynı sakıncaları yer yer diğer arşiv belgelerinde de görüyoruz. Bunlarda ortak bir kuramsal temel olmadığı için kavramsal bir türdeşlik de yoktur. Domesday Book'da olduğu gibi[32] Osmanlı tahrir defterleri ve kanunnamelerinde de aynı gerçek yer yer değişik kavramlarla ifade edilmektedir. Bunları belirtirken arşivde çalışan ve bulgularından bizim de çok yararlandığımız tarihçilerimize haksızlık etmek istemiyoruz. Sadece evrensel perspektifli kuram ve yöntemlere dayanmadan bu ve krônik, seyahatname vb. gibi diğer kaynakların gerçekçi bir biçimde değerlendirme olanağı sağlamadığına dikkati çekmek amacındayız. Selçuklu ve Osmanlılardaki durum Germen ve Norman istilalarından sonra Avrupa'da olup bitenlere benzediği gibi, Kolomb öncesi Amerikan uygarlıklarından Japonya'

31 *Aujourd'hui l'Histoire*, kollektif eser, Paris, 1974, A. Casanova ve F. Hincker'in girişinden, s. 9, 95.
32 F.W. Maitland; a.g.e., s. 8.

ya kadar uzanan geniş bir sahada da benzer evrimlerle karşılaşıyoruz. Önemli olan bu karşılaştırmaları bir dönemleme (periodisation) ve her evrimin özgül yönünü aydınlatma kaygısı içinde yapabilmektir. Somut bulgularla kuram arasındaki ilişkiler karşılıklıdır. Somut verilerden hareketle kuramlar geliştirildiği gibi, kuramdan hareket edilerek de somut bilgiler test edilebilir, hatta tamamlanabilir. Çalışmamda, buna dair, bazı büyük kuramcıların, tarihi "tersine okuyarak", araştırmalarını nasıl yürüttükleri hususunda örnekler verdim. Türk fetihleri ve kurulan devlet ve imparatorluklar evrensel boyutlu olgulardır. Tarihçi bu olgularla ilgili en doğru bilgileri bulmakla yükümlüdür. Bu haliyle tek başına tarihçilik *bilimsel* bir uğraşı sayılamaz ve ancak toplumsal bir kuramla bütünleşerek bilimsel bir statüye kavuşur.[33] Bu yüzdendir ki çağdaş tarihçilerin çoğu toplum bilimleri çerçevesinde geliştirilen kuralları özümlemeye ve bulgularını bu bağlamda değerlendirmeye çalışmaktadırlar.[34] Ortaçağla ilgili güvenilir kaynakların yetersizliği, feodalitenin bölgelere göre özgülleşen niteliklere sahip oluşu, feodal üretim biçiminin çok genel bir kavramsal çerçeveye oturtulmasına neden olmuştur. George Duby gibi bu konuda çok sayıda eser veren bir uzmanın da feodaliteyi daha çok bir "zihin yapısı" olarak tanımlama eğilimi[35] bu ampirik çeşitlilik içinde "batılı yol"un özgüllüğünü vurgulamak için de düşünülmüş olabilir. Batılı yolun özgüllüğü aynı zamanda "doğulu yol"un özgüllüğü de demektir.

* * *

---

33 1920'lerden itibaren Fransa'da *Annales* okulu ile tarih disiplini, bir "bütüncü tarih" anlayışı içinde toplumsal ve beşeri bilimlere açılmıştır.

34 Bu çaba Batı ülkelerinde bile kuramsal bir çerçeveye oturmamaktadır. Hincker ve Casanova'nın yazdıkları gibi "Üniversitenin kurumsal çerçevesi tarihçilere beşeri bilimler sahasında bir otodidakt (kendi kendini yetiştirmiş) olmaktan fazlasına elvermiyorlar." *Aujourd'hui l'Histoire*, s. 9.

35 G.Duby: *Hommes et Structures du Moyen Age*, Paris, 1973, s. 104, 307.

Yakın tarihlerde Osmanlı toplumunun evriminin Batılı gelişim çizgisinden farkını, ilhamını daha çok Marks'tan alan bir yaklaşımla Amerikalı bir toplumbilimci, I. Wallerstein ve Fransız bir tarihçi, F. Braudel ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu düşünürlerin Osmanlı toplumu ile ilgili tezlerine de kısaca değinmeden geçemeyeceğiz.

I. Wallerstein, büyük ilgi uyandıran eserinde, önce Batı'nın ve kapitalizmin gelişmesini açıklayabilecek "uygun bir analiz birimi" aramakta ve bu bağlamda "dünya sistemi" kavramına başvurmaktadır. Yazar "egemen devletlerin iç değişikliklerinin ve sistem içi etki-tepki ilişkilerinin"[36] ancak bu çerçevede kavranabileceği düşüncesinde olup, "dünya sistemi"nin XV. yüzyıl ortalarından itibaren iki biçimde somutlaştığına dikkati çekmektedir. Bunlardan ancak Avrupa sistemi "dünya-ekonomi" (Weltwirtschaft) olarak kapitalizmin gelişmesine olanak sağlamış, Osmanlı Devleti ve Çin gibi "dünya-imparatorluk"larda ise kapitalizm gelişememiştir. Yazarın bunun nedenleri üzerinde uzun ve düşündürücü çözümlemeler sonunda bir açıklığa kavuştuğunu söyleyebileceğimizi pek sanmıyorum. I. Wallerstein evrensel kapsamlı sentezinde Osmanlı Devleti ile ilgili son derece kısıtlı kaynak ve bilgilerle yetinmiş ve XV-XVI. yüzyıllarda Osmanlılarla Batı Avrupa'yı iki ayrı "eknomi-dünya" haline sokan unsurları açıklıkla ortaya koymamıştır. Bu yüzyıllarda Osmanlıların Batıyla çok sıkı iktisadi ve ticari ilişkiler içinde olmaları, Osmanlı merkezlerinde Avrupalı paraların (düka, florin, riyal vb.) serbestçe dolaşması ve Osmanlı Devletinde para ve kredi mekanizmalarına genellikle hristiyan ve yahudilerin egemen olması kapitalist ilişkilerin filizlenmesi için neden yeterli olamamıştır? I. Wallerstein'ın analizinde alt-yapı unsurlarına öncelik veriliyor görül-

36 I. Wallerstein; *Capitalisme et Economie-Monde*, 1450-1640; Paris, 1980, s. 12-13.

mesine rağmen, aslında bir çeşit "batılı zihin yapısı"nın ya da batılı iktidar mihraklarını (karşılıklı ihtilaflarına rağmen) türdeş kılan egemen bir ideolojinin tayin edici sayıldığı izlenimindeyim. Batılı "mutlak monarşi"lerle, kavram olarak kullanılmasa bile "Osmanlı despotizmi" arasında yapılan ayrım[37] yazara önemli bir ipucu teşkil eder görünüyor.

Batı Avrupa'yla Doğu Avrupa ve Osmanlı Devleti'nin farklı gelişim süreçleri geçirdikleri herkesin kabul ettiği bir gerçektir. Fakat bunu açıklamak için "ekonomi-dünya" gibi içeriği belirsiz bir kavram ortaya atmanın yararını göremiyoruz. Batı kapitalizmini doğuran bir sürü faktörün etkinlik sahalarını ararken bir de kapsamı geniş bir kavram geliştirmek, kendinden emin ve buyurgan bir "Batı kimliği"ne altyapı kılıfı işlevi mi görmektedir? Yazara ters düştüğü kuşkusuz olan böyle bir yaklaşım, belki de istenmeden bu yöndeki görüşleri pekiştirici nitelikte olmuştur. Bu konuda asıl yanıtlanması gereken soru bizce şudur: Batı'da önemli bir kısmı maddi nitelikte (coğrafya, iklim, doğal kaynaklar) birçok unsurun belirlemesiyle ortaya çıkan kapitalizm çevresinde (periferide) ne etki yapmıştır? Bu sorunun yanıtı Marks ve Engels tarafından, Doğu Avrupa'da gelişen "ikinci serfaj" çerçevesinde düşünülmüştü. İ. Wallerstein da çözümlemesini bu yönde geliştirmiştir. Fakat yazara göre Elbe'nin doğusunda gelişen "ikinci feodalite", Doğu Avrupa'yı (Polonya, Doğu Almanya, Silezya, Macaristan ve Litvanya) kapsamakta, Balkanlar ve Osmanlı Devleti bunun tamamen dışında kalmaktadır.[38] Aslında çalışmamızda ele aldığımız dönemin sonuna isabet eden gelişmeler, Fransız tarihçi F. Braudel tarafından nüanslı bir biçimde geliştirilmiştir. Braudel'e göre Osmanlı toplumu da, en azından Bal-

37 Aynı eser, s. 135. İ. Wallerstein'ın bu konuda Fransız tarihçisi R. Mounier'ye göndermе yapması ilginçtir. Mounier, "despotizm"i tamamen Doğu'ya özgü saymaktadır.

38 Aynı eser, s. 67, 91.

kanlar ve Batı Anadolu'daki gelişmelerle ikinci feodalite süreci içine girmektedir. Osmanlılarda feodal üretim biçiminin hiç yaşanmadığını savunanlar Braudel'in şu sözleri üzerinde dikkatle düşünmelidirler: "Sık sık sözü edilen Osmanlı feodalitesi sadece tasarruf hakkına dayanan bir ön-feodalitedir. Tımarlar ve sipahilikler hayat boyu süreyle veriliyorlardı. Gerçek bir feodalitenin doğuşu için, kapitalist doğrultuda yeni tarım biçimlerinin ortaya çıktığı XVI. yüzyıl sonlarını beklemek gerekecektir."[39] Osmanlı tarih yazımında, "çiftlikleşme süreci" adı altında, bu gelişim son yıllarda artan bir ilgi konusu olacaktır.[40]

Kapitalizmi geliştiren batılı Ekonomi-Dünya'nın çevredeki ilişkileri konusunda Braudel, Wallerstein ile aynı fikirde olup şunları yazıyor: "İ. Wallerstein'ın toplumsal gözlemine göre Ekonomi-Dünya'nın çevresinde kölelikten kapitalizme kadar üretim biçimleri birlikte bulunmaktadırlar ve kapitalizm ancak başka üretim biçimleri ile çevrili olarak yaşayabilir. Rosa Luxembourg haklı idi. İşte yavaş yavaş kendini bana kabul ettiren bir düşünceyi doğruluyan bir görüş: kapitalizm, herşeyden önce, kendi tarafından yaratılmış olsun ya da olmasın bir hiyerarşi içerir."[41] Burada Rose Luxembourg'un kapitalizmin başından itibaren emperyalist olduğu konusundaki teziyle karşı karşıyayız. Rosa Luxembourg'un Lenin'le emperyalizm teorisi konusundaki polemiğinde Osmanlı Devleti ile ilgili olarak geliştirdiği tez ne yazık ki bağımsız ve ayrıntılı çözümlemelerin konusu olmamıştır.

★★★

Çalışmamın önceki baskılarında yararlanma ve değerlendirme olanağını bulamadığım eserlerden biri de Alman türkoloğu Ernst Werner'in Osmanlı Devle-

39 F. Braudel; *Civilisation Matérielle, Economie et Capitalisme, XV-XVIII. Siècle*, Paris, 1979, cilt: II, s. 531.
40 Bk. bizim *Osmanlı Çalışmaları*, s. 56-60.
41 Braudel; a.g.e., cilt: III, s. 50.

ti'nin doğuşuyla ilgili önemli yapıtıdır.[42] Bu eksikliği kısmen giderebileceğini umduğum bazı gözlemlerde bulunmak istiyorum.

Çözümlemesine Türk fetihleri ve Selçuklu Devleti ile başlayan Werner, girişinde kaynak ve yöntem hakkında değerlendirmeler yapmıştır. Alman tarihçinin Türk tarih-yazımı konusundaki düşünceleri bir hayli olumsuzdur. Bu konuda F. Babinger'in fikrine katılarak, Türk tarih çalışmalarını genellikle "tek yanlı, yüzeysel ve dalkavukça"[43] bulmakta, sadece Ö. L. Barkan ve Halil İnalcık'ın "Türk istilasının ilk iki aşamasını göçebe fetihleri olarak saptamalarını ve P. Wittek'in salt gaziliğe dayanan tezine karşı çıkmalarını"[44] kendi görüşlerini doğrulayan katkılar olarak nitelemektedir.

Werner, Türk fetihlerini ve Osmanlı kuruluş sürecini Roma-Germen sentezi ile yer yer karşılaştırmakta ve bunun aşiret yapıları, yerleşik halklar, ruhani-ideolojik öğeler (ahilik, bektaşilik, mevlevilik vb.) gibi temel unsurlarını aydınlatmaya çalışmaktadır. Osmanlı tarihi ile ilgili kaynakların yetersizliği dışında mevcut kaynakların da yeniden değerlendirilmesi gereğine dikkati çeken yazar[45] bu görevi kendi çalışması çerçevesinde titizlikle ve profesyonelce yapmaktadır.

E. Werner'in yaklaşımıyla kendi çalışmamda benimsediğim yöntem arasında büyük bir paralellik bulunuyor. Hatta Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu açıklarken başvurduğum F. Engels'in Roma-Germen sentezi ile ilgili çözümlemesini, benden yıllar önce E. Werner'in kullanmış olduğunu görmek[46] bana hoş bir

42 Ernst Werner; *Die Geburt einer Gross-macht: Die Osmanen 1300-1481, Ein Beitrag zur Genesis des Turkischen Feudalismus*. Berlin, 1966. Bu eserin ilk kısmı Türkçeye çevrilmiştir: *Büyük Bir Devletin Doğuşu*, Alan Yayıncılık, 1986.
43 E. Werner, s. 18 (Almanca aslından).
44 Aynı eser, s. 19.
45 Aynı eser, s. 20.
46 Aynı eser, s. 314.

sürpriz teşkil etti. Burada belirtmeliyim ki, Osmanlı tarihine ilgim ve bilimsel kaygım Alman türkologunkinden farklı niteliktedir. Ben, bir toplumbilimci olarak geçmişimize hem bir toplumsal analiz hem de tarihi kökenlerimizle çağdaş nitelikli bir bağ kurma çabası çerçevesinde eğiliyorum. Bu bağlamda tarihe sadece övücü ve milliyetçi bir yaklaşımla ışık tutmaya çalışanları eleştirmeyi olumlu bir tutum olarak görüyorum. Fakat Werner, nasıl "aşırı milliyetçi" olarak nitelediği F. Köprülü'nün katkılarından yararlanıyorsa, bizim de aynı şeyi yapmamız gerektiğini düşünüyorum. Ne var ki Türk milliyetçiliğini eleştirirken, bazı türkologlarda sezilen anti-türk eğilimleri de teşhir etmek ve eleştirmek gerekmez mi? Fakat burada da ölçüyü kaçırmamak ve Sezar'ın hakkını Sezar'a vermeyi bilmek gerekir. Örneğin Hammer, eserinde Türklere pek bir sempati duymadığını yer yer açıkça belli etmiş ve bu yüzden de haklı eleştirilere uğramıştır. Ancak bu bizi, kendi çalışmamda da yaptığım gibi, Hammer'in eserinden yararlanmaktan alıkoyabilir mi? Kaldı ki Hammer'in kaynaklarının önemli bir kısmının Osmanlı vakayinameleri ve belgeleri olduğunu gözardı edebilir miyiz? Werner'in batılı tarihçilere Türk tarihçilerinden çok daha hoşgörülü olduğu izlenimindeyim. Fakat yeri gelince, Babinger'e karşı olduğu gibi, gerekli mesafeyi almasını da bilmiştir.

E. Werner Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu bir feodalleşme süreci içinde ele alıyor. Bu konudaki ayrıntılı çalışmalarını özetleyecek değilim. Fakat kanımca ihtiyatla karşılanması gereken birkaç noktaya dikkati çekmek istiyorum.

Alman türkologu Osmanlı feodal gelişimini, buna direnen güçlerle birlikte, diyalektik bir evrim içinde inceliyor. Feodalleşmeyi sağlayan güçler soy yapısı (Gentilverfassung)nın çözülmesi sonucu yerleşmeye başlayan Türkmen aşiret şefleri ve bunlarla işbirliği

yapan yerli halklardır. Tarihçi, Osmanlılarla işbirliğine giren yerli sınıfları sadece bir kısım asillerden ibaret olarak görmemek gerektiğini, Balkanlardaki sömürü mekanizmalarına direnen köylü ve zanaatkâr yığınlarını da hesaba katmak zorunda olduğumuzu vurguluyor. Feodalleşme sürecine direnen güçler ise aşiret yapısının "askeri demokrasi"sini çözemeyen fetihçiler, merkezi "bürokrasi"yi oluşturmaya başlayan devşirmeler, Selçukluların "eski islam" mirasından kalma ulema ve şehirlerdeki ahi örgütleridir. Ne var ki bu güçler, Werner'in "feodal despotizm"[47] dediği siyasal yapıyı oluşturarak Osmanlı feodalizminin özgüllüğünü de yaratmışlardır. Tarihçi, Osmanlı feodalizminin I. Mehmet'ten itibaren Rumeli'de geliştiğini, yeniçeri ve sipahi örgütlenmesinin dahi Rumeli'de güçlendiğini, Devlet ağırlığının Anadolu'dan Rumeli'ye kaydığını kanıtlamaya çalışıyor. Böylece aşiret yapısının ve beylik kalıntılarının egemen olduğu Anadolu'yla, feodalizmin geliştiği bir Rumeli ayrımı ortaya çıkıyor. Bununla beraber Werner'e göre Türk fetihleri, üretim güçlerinin gelişmesi bakımından Balkanlarda tutucu bir etki yapmıştır. Fakat bu tutucu etki Balkan halkları açısındandır; soruna Türkler tarafından bakılırsa aşiret yapısından yerleşik düzene ve feodalleşmeye geçilerek önemli bir sıçrama yapılmıştır.[48] Werner bu fikrini ılımlı bir biçime sokan unsurları da gözden kaçırmıyor. Örneğin Balkanlarda da henüz aşiret yapısını kıramamış halklar olduğu gibi, toprakta henüz *emek-rant* formunu aşamamış üretim biçimleri de mevcuttu.[49]

Werner'e göre Avrupa'da XIV ve XV. yüzyıllarda feodal ilişkileri çözme ve kapitalizmi başlatma yönünde etki yapan *para-rant* aşamasına girilirken Osmanlılar *ürün-rant* aşamasında kalmışlar ve ver-

47 Aynı eser; s. 309.
48 Aynı eser; s. 314.
49 Aynı eser; s. 311.

giyle rantı birleştiren "feodal despotizm"leri sayesinde tutucu niteliklerini sürdüregelmişlerdir. Alman türkologu bunun nedenleri arasında Balkanlardaki kıymetli maden kaynakları ile ilgili işleme yöntemleri üzerinde de duruyor. Werner'e göre Osmanlı sultanları kıymetli maden işletmeciliğinde tekelcilik getirerek ve ihracat yasağı uygulayarak para ekonomisinin gelişmesine engel oldular. Çalışmamda değerlendirdiğim N. Beldiceanu'nun yayınladığı belgeler de bu tutucu politikayı ortaya koymaktadır.[50] Werner'in bence en çok tartışmaya açık tezi Osmanlı Devletini XIV. ve XV. yüzyıllarda "salt bir feodal despotizm" ("eine rein feudalen Despotie") olarak tanımlayan temel teşhisidir.[51] Biz çeşitli toplumbilimci ve tarihçilerin (bu arada F. Braudel'in) kullandığı *ön-feodalizm* kavramının gerçeği daha iyi yansıttığı kanısındayız. Werner'in kullandığı terminoloji, ilhamını dönemin Sovyet blokuna özgü ideolojik ortodoksiden almış görünüyor.

★★★

Osmanlı kuruluş ve yükseliş dönemi ile ilgili sonradan incelediğim bazı kaynakları değerlendirmeye çalıştığım bu girişe bir takım genel gözlemlerle son vermek istiyorum.

Osmanlı Devleti uzun bir ortaçağ dönemi yaşayan bir köylü toplumu idi. Bünyesinde çağının en ileri düzeyine ulaşmış şehirler de barındırmakla beraber temel dayanağı köy ve köylü idi. Bu yüzden Osmanlı üretim biçimini anlamak da, tahrir defterlerini, mühimme defterlerini, kanunnameleri vb. incelemekle beraber, toplumun mikrokozmunu teşkil eden köy yapısını sosyolojik canlılığı içinde kavramakla mümkündür. Ne yazık ki bu konuda bizi, üretim güçleri ve üretim teknolojisi bağlantıları içinde aydınlatacak kaynaklar yok gibidir. Fakat aynı kaynak yetersiz-

50 Aynı eser; s. 183.
51 Aynı eser; s. 314.

liği Batı Avrupa için de söz konusudur. Bu konudaki boşluğa işaret eden G. Duby, bu boşluğun ancak XIV. yüzyıl başlarında ortadan kalkmaya başladığını, hristiyanlığın popülerleşmesi ve laikliğin genişlemesinin de etkisiyle kaynakların birdenbire zenginleştiğini belirtiyor. Bu dönemle ilgili arkeolojik bulgular, ilk kez, "bir köyün planını, bir köy evini, bir tarımsal alanın örgütlenişini, bir zanaatkar atölyesinin alet edevatını"[52] ortaya koymuştur. G. Duby XIV. ve XV. yüzyıllarla öncesi arasında "net bir kesinti"[53] den söz edilebileceğini belirtiyor. Bu konudaki bilgileri toplayan Fransız tarihçisi "halkın, seçkinler temsilcilerinin ve bazı marjinal insanların bir arada oturduğu köy cemaatlerinin, toplumun bir ölçüde küçük bir modelini oluşturduğunu"[54] kaydetmektedir. Bu cemaatlerde şato ve kilise temsilcileri dışında "köy horozları" denilen zengin köylülerin de giderek palazlandıkları ve bir *zümre toplumu*'nun yanı sıra bir *sınıf toplumu*'nu başlattıkları dikkati çekmektedir.[55]

XIV. yüzyıl başlarında insanı hayrete düşüren bir köy monografisi başka bir Fransız tarihçisi, E. Le Roy Ladurie tarafından arşivlerden çıkarılarak yayınlanmıştır. Fransa Pirenelerindeki bir köyün XIV. yüzyıl başında bir enkizisyoncu rahip tarafından, her yönüyle (üretim biçimi, hiyerarşi, istismar mekanizmaları, aile, zihniyet, örf ve adetler vb.) betimlenen tablosu gerçekten son derece öğretici olup, bir çok yönüyle de genelleştirilebilir niteliktedir.[56] Buradan alacağım ve o çağda yapılmış bir gözlemi ifade eden durum üretim biçimlerini ve feodaliteyi saptamanın ne kadar zor olduğunu ortaya koymaktadır. Betimlenen durum şudur: "1300 yıllarının senyör sistemi köy hal-

52 G. Duby, a.g.e., s. 375.
53 Aynı eser, s. 375.
54 G. Duby: *Histoire de la France Rurale*, cilt: I, *La Formation des Campagnes Françaises*, Paris, 1975, s. 590.
55 Aynı eser, s. 590.
56 Emmanuel le Roy Ladurie: *Montaillou, Village Occitan de 1294-1324*, Paris, 1975.

kının tam bir feodal kölelik (servitude) haline tekabül etmiyor... Montaillou köylü aileleri, 1300-1320 yıllarına doğru topraklarını özgürce tasarruf ediyor, devrediyor ve satıyorlar. Kuşkusuz, toprak pazarı bu yapayalnız köyde pek aktif olmadığı için satışlar nadirdir. Köy sakinleri senyörün ve onun yerel temsilcileri karşısında coğrafi olarak çok geniş bir hareket özgürlüğüne sahiptirler. Ipso Facto, bu özgürlük senyöre karşı kişisel bağımlılığın hemen hemen hiç olmadığını ortaya koyuyor."[57] Bu duruma rağmen Fransız köylülerin vergilerini (feodal rantı) ödemekte de, büyük kriz dönemleri hariç, güçlük çıkarmadıkları anlaşılmaktadır.

Elbette ki, aynı dönemin Osmanlı köyleri ile ilgili böyle monografilere sahip değiliz. Fakat Ö.L. Barkan'ın Osmanlı Kanunnameleri ve timar sistemi ile ilgili açıklamaları bu konuda dolaylı bilgiler vermektedir.

Osmanlılarda toprak mülkiyetinin devlete ait olması, çoğu durumlarda toplumsal pratikte birşey ifade etmeyen bir fiksiyondur. Anadolu ve Rumeli'de kıyıda bucakta kalmış binlerce köye dağılmış sipahileri zaten Devlet hangi mekanizmalarla kontrol edebilirdi ki? Kulluk sistemini, yeniçeri garnizonlarını ve kadı mahkemelerini düşünerek devletin elinin, kolunun tamamen bağlı olmadığını söyleyebiliriz. Fakat yine de timarlı sipahilerin önemli bir kısmının acaba gerçek bir mülk sahibinden bir farkı var mıydı? Bu konuda Ö.L. Barkan'ın şu gözlemlerine kulak verelim: "Bizzat reayanın, her türlü murakabeden uzak dağ başlarında devleti temsil ederek türlü hakimiyet hak ve imtiyazlarını kullanan, silahlı bir harp adamı olan sipahilerine karşı, mahalli örf ve adetlerin kabul edebileceği şekilleriyle her türlü hizmet ve ikrama itirazsız katlanabileceği, sipahilerin de halk nazarında haiz oldukları bu itibarı sonuna kadar is-

57 Aynı eser, s. 46-47.

tismar edecekleri de şüphesizdir."[58] Buna karşılık Osmanlılarda, bu durumun tersine köylülerin, Montaillou halkı gibi, göreli bir özgürlük içinde yaşadıkları yöreler de herhalde vardı. Fakat bunların Alman "mark"ları ya da Bizans ve Slav komünleri gibi kabile bağlarını henüz kıramadıklarını ve ortak mülkiyete dayanan topraklarını patriyarkal aileler arasında peryodik olarak paylaştıklarını söyleyebiliriz. Bu gibi köylere Türkiye'de Cumhuriyet döneminde bile rastlandığına göre yine çağımızdan eski dönemlere bakan bir yöntem bir hayli öğretici olacaktır. M. Makal'ın 1950'de betimlediği *Bizim Köy*'ün tarihi öncüllerini ararken, böyle bir monografinin Osmanlı tarihini de açıkladığını düşünmek aydınlatıcı olmaz mı?

58 Ö. L. Barkan, *Timar* maddesi, İslam Ansiklopedisi.

GÖKTÜRKLERDEN OSMANLILARA

ANADOLU'DA ESKİ BİR KARŞILAŞMA: GAZİLER VE HAÇLILAR

XI. yüzyılın son yıllarında Türkleşme sürecine giren Bizans topraklarında gelişme düzeyleri ve kültürel değerleri farklı iki halk karşı karşıya geldi: Oğuz Türkleri ve Haçlı süvarileri. Birbirlerine karşı yoğun düşmanlık duyguları besliyorlardı ve acımasız bir savaşa kararlıydılar. Ve savaştılar da. Aslında her iki orduyu da oluşturan süvarilerden herhalde pek azı kendilerini bu uzun yürüyüşe iten gerçek nedenler hakkında tam bir bilinç sahibi idiler. Zaten nasıl olabilirlerdi ki? Bugün bile birçok tarih kitapları Anadolu'daki bu eski kapışmayı bir "din savaşı" olarak yazmıyorlar mı? Gerçi biliyoruz ki ilk Haçlı ordusu çağrısı Kudüs'ün Türkler tarafından işgalinden sonra, Papa II. Urbain tarafından ortaya atıldı. Türk gazileri ise yeni müslüman olmanın içten duygularını taşıyorlardı. Fakat Papa, Bizanslıların ısrarlı çağrılarına rağmen neden yıllarca bekledi? Bu arada Venedikli, Cenevizli ve Piza'lı tacirlerle ne gibi ilişkileri oldu? Türklerin Bağdat'ı ve Anadolu'yu işgal ettikten sonra Batı Avrupa'dan gelen kervanları haraca kesmeleri hangi çıkarları zedeliyordu? Hiç kuşkusuz Haçlı süvarileri bütün bunların az çok farkındaydılar. Fakat bu olguları dinî bir inanç demetine oturtuyor-

lar ve hatta Ortodoks Bizans'ın topraklarını ve halkını soydukları zaman bile bunu "din" uğruna yapıyorlardı! Türklere gelince, başlangıçta kendilerini Sir-Derya kıyılarından batıya iten nedenlerin dinle bir ilgisi yoktu. Çünkü bu büyük göçün uzun süreli duraklarını meydana getiren Horasan ve Azerbeycan yaylaları zaten müslümanların elindeydi. Herhalde X. yüzyılda Sir-Derya ve Aral gölü kıyılarında ve bunların kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan Oğuz Türklerinin çoğunun Bizans ve Hıristiyanlık hakkında fazla bir bilgileri yoktu ve hedefleri de Anadolu değildi. O halde 1097 yılında Küçük Asya'da gerçekleşen bu tarihi randevunun asıl nedenleri nelerdi? Bunları belirtmenin ve tarihi bir analize bununla başlamanın özel bir anlamı vardır. Çünkü, nihayet Bizans Devleti yaşamadı ama, Oğuz Türklerinin ve Haçlı süvarilerinin torunları devletlerini yaşattılar. Ne var ki bu yaşatma, bir "barış içinde bir arada yaşama" biçiminde olmadı. Aksine yüzyıllar boyunca süren düşmanlıklar ve savaşlar ortamında gelişti. Sonuç olarak da Haçlı şövalyelerinin torunları "batı uygarlığı"nı yaratarak Türkleri yendiler ve onlara politik üstünlüklerini kabul ettirdiler.

Türk aşiretlerini Orta Asya steplerinden batıya göçe iten unsur, doğal nüfus artışının üretim güçleri üzerinde yaptığı baskıydı. Nasıl Eski Yunan ve Roma'da doğa bilimlerinin bilinmemesi ve üretime uygulanamaması şehir nüfusunun saptanıp, sabit tutulmasına götürüyorsa, aynı neden göçebe toplumlarda büyük göçlere yol açıyordu. Bunlar "herkesin üretim biçimi için geniş sahalara ihtiyaç duyduğu hayvancı, avcı ve savaşçı halklardı" ve göçebe kalabilmek için az sayıda olmak gerekiyordu[1]. "İnsanların sayısı arttıkça birbirlerinin üretim sahalarına tecavüz ediyor-

1 K. Marx *Oeuvres Politiques* tome: II, s. 191, Paris, 1929. New-York Tribune Gazetesindeki 22 Şubat 1853 tarihinde yayınlanan yazıdan.

lardı. Bunun için de fazla nüfus, eski ve yeni Avrupa'da halkların oluşmasına temel teşkil eden maceralı göçlere zorlanmış bulunuyordu."[2] Aslında bu nüfus patlamaları Türk aşiretlerinin tümüyle göçebe kalabilme olanaklarını da ortadan kaldırıyordu. Biraz sonra değineceğimiz gibi, bunlardan bir kısmı tarıma ve yerleşik düzene geçiyor ya da daha önce bu aşamaya geçmiş komşu uluslara ve uygarlıklara katılarak bağımsızlığını ve kimliğini kaybediyordu: Başlangıçta bu komşu devletlere "yönetici zümre" olarak kendini kabul ettirse bile.

Haçlı ordularını oluşturan karmaşık yığınlara gelince, bunları Avrupa'dan iten unsur elbetteki ne Bizans'ın yalvarışları ne de Papa Urbain'in çağrılarıydı. Bu gelişimi yerli yerine oturtabilmek için Avrupa'da XI. yüzyılda bir nüfus patlmasına yol açan bazı olguları belirtmek gerekir.

V. yüzyılda Batı Roma İmparatorluğu, barbar istilâları sonucunda çöktükten sonra Avrupa'nın içine düştüğü anarşik ortam yüzyıllarca sürdü. Bu uzun kargaşalık döneminde, VIII. yüzyılda Carolinge hanedanı yönetiminde kurulan Germen imparatorluğu Avrupa tarihinin en önemli aşamalarından biridir. Bu devletin yapısını eski Türk devletleriyle kararlaştırmak üzere ilerde ele alacağım. Burada belirtmek istediğim nokta, Charles Martel'le başlayan ve Charlemagne ile zirvesine ulaşan bu dönemin, Avrupa'da feodalizme geçiş dönemi oluşudur.

Batı Avrupa'da feodal çağa geçiş, tarım teknolojisinde ve askerlik sanatında meydana gelen bazı önemli buluşlarla el ele yürüdü. Bunlardan birincisi, Kuzey Avrupa'nın nemli ve ağır topraklarına uygun düşmeyen karasabanın yerini, dört çift öküzle çekilen daha ileri bir sabanın alması oldu.[3] X. yüzyılda yaygın bir

2 Aynı eser, Marx XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki göçlerin tam tersine, üretim güçlerinin nüfus üstüne baskısından doğduğuna da işaret ediyor. s. 191.

3 Bu konuda ve bunu izleyen teknolojik gelişmeler için bk. Lynn

hale gelen bu saban tarımda verimliliği artırdı ve toprağın tasarruf biçimini de değiştirerek feodal malikânelerin oluşmasına yol açtı. İkinci önemli buluş atla ilgiliydi. Koşum takımının, nalın ve özellikle üzenginin icadı atı önemli bir askeri araç haline getirdi ve piyade kuvvetlerini bir güç olmaktan çıkardı. XII. ve XIII. yüzyıllarda ise at, aynı zamanda etken bir üretim aracı olarak Avrupa'da çift öküzlerinin yerini almaya başladı. Nihayet, üçüncü önemli buluş da tarımsal toprakların ekim biçimiyle ilgiliydi. Buna "yılda üç almaşıklı ekim" denmektedir. VIII. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan bu ekim sistemine göre toprak üçe bölünüyor, ilk ikisine değişik cinste hububat ekiliyor, üçüncü kısım ise dinlendirmeye bırakılıyordu. Ertesi yıl ise, birinci ve üçüncü kısımlar ekiliyor, ikinci kısım dinlendiriliyordu. Ve giderek bu böyle devam ediyordu. Bu suretle tarımın verimliliği ve sonuç olarak da üretim artıyordu.

Bu buluşların kökeni Avrupa değildir ve bunların en önemlilerinden biri olan üzengi Macar tarihçilere göre Gök-Türkler tarafından bulunmuştur. Ne var ki bunlar X. ve onu izleyen yüzyıllarda Avrupa'da bir araya geldiler ve feodal üretim biçiminin teknolojik temellerini oluşturdular. Bunun sonucu üretimin ve nüfusun hızla artması oldu. Gerçekten bütün Ortaçağ tarihçileri X. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan, fakat asıl kendini XI. yüzyılda hissettiren bir nüfus patlaması olgusu üzerinde birleşirler.[4] İşte XI. yüzyılın sonlarında Kutsal Topraklara akan Haçlı şövalyeleri, din adamları ve köylüler bu ortamdan ve üretimin, artmasına rağmen besleyemediği bir nüfus artışından kaynak alıyorlardı.

White Jr. *Technologie Médiévale et Transformations Sociales;* (çev: Martine Lejeune), Paris, 1969.

4 Bk. Marc Bloch: *La Société Féodale*, Paris, 1968, sh. 110; Henri Pirenne, *Histoire Economique et Sociale du Moyen Age*, Paris, 1969, s. 59; Roberto S. Lopez: *La Révolution Commerciale dans l'Europe Médiévale;* Paris, 1974, s. 47.

Bu kısa açıklamamız, Türklerin Anadolu'da ilk defa karşılaştıkları Latinlerin bir toplumsal devrimin temsilcileri olduklarını ve feodal çağa geçmiş bir toplumun mensupları bulunduklarını ortaya koydu sanırım. Oysa bizzat Türkler o çağda hangi gelişme aşamasındaydılar? Kendileri de bir nüfus artışının ürünü göçebe toplumlar olmalarına rağmen Horasan' da ve Azerbeycan'da ne gibi değişikliklere uğramışlardı? Ve neden sonunda Anadolu'ya akmışlardı?

Eski Türk Devletleri Üzerine

Tarihte en eski Türklerden ilk olarak Çin kaynaklarında M.Ö. III. yüzyılda sözediliyor. Bunlar Çin'in kuzeyinde, herhalde Moğol aşiretlerle bir arada yaşayan Hiong-Nou'lardır. Daha sonra Hunlar olarak ortaya çıkan göçebe toplulukların ataları sayılan Hiong-Nou'ların gelişme düzeyleri kesin olarak bilinmemekle beraber, tarıma geçmedikleri ve hayvancılık ve savaş (yağma) ile geçindikleri açıktır.[5] Aşiret örgütleri, herhalde XIX. yüzyılda Morgan'ın incelediği Amerikalı yerlilerde gördüğü üzere, özel mülkiyete geçmemiş ve "askeri demokrasi" biçiminde düzenlenmiş bir aşamada idi.[6] Bunlarda aşiretler klanlara, klanlar da "gens" (soy) lara ayrılıyordu. Her aşiretin seçimle gelen bir başkanı, belli bir toprağı ve ismi, kendine özgü bir ayin biçimi, lehçesi, soy başkanlarından oluşan bir yönetim kurulu vardı. Aynı biçimde "gens"ların da demokratik ve ortakçı bir iç yapıları ve

---

5 René Grousset: *L'Empire des Steppes*. Payot, Paris 1976, s. 53.

6 Morgan'ın fikirlerini *"L'Origine de la Famile, de la Propriété Privée et de l'Etat"* isimli eserinde (Paris, Ed. Soc., 1975, s. 92-106) özetleyen F. Engels, Morgan gibi bu aşiretlerin "askeri demokrasi"sinden büyük bir sevgiyle söz etmekte ve şunları yazmaktadır: "İşte çeşitli sınıflara bölünmeden insanların ve toplumların durumu bu idi. Ve durumlarını çağımızın büyük uygar çoğunluğunun durumuyla karşılaştırırsak, "gens"ların özgür üyeleriyle, bugünkü fakir köylü ya da proleter arasındaki fark büyüktür." s. 105.

kendilerini temsil eden bir totemleri vardı.

Hiong-Nou'lar "bir ordu biçiminde örgütlenmiş hareket halinde bir halk" idiler.[7] Şan-Yu dedikleri başkanlarının liderliğinde, sürüleriyle birlikte devamlı olarak su ve mera arıyorlar ve keçeden yapılmış çadırlarda konaklıyorlardı. Her sonbaharda da "kurultay"larını topluyor ve insanlarını ve sürülerini kontrol ediyorlardı. Öte yandan bu aşamada her zaman görüldüğü gibi, doğal büyümeyle büyüyor ve kollara ayrılıyorlardı. Bu yaşantı yüzyıllar boyunca sürmüştür ve temel olarak aşiret örgütünün boyutlarını aşmamıştır. Aslında ortak düşmana karşı akraba aşiretler sık sık konfederasyonlar halinde birleşiyorlardı. Ancak bu gevşek ve alışılmamış ittifaklar uzun süreli olmuyordu.

Hiong-Nou'lar tarihe ve uygarlığa Çinliler kanalıyla girdiler. R. Grousset Hiong-Nou'larda Çinlilerin durumunu, Germen aşiretleriyle, Romalıların ilişkilerine benzetir.[8]

Hiong-Nou'lar M.Ö. III. yüzyılın sonlarından itibaren Çinliler için büyük bir tehlike olmaya başlamışlardır. "Çin duvarları" bu dönemde inşa edilmeye başlandı ve Han Sülalesi hükümdarları, tehlikeyi önlemek için, Şan-Yu'lara Çinli prensesler vermeye bu dönemde başladılar. Ancak Hiong-Nou'ları doğu ve batı kolları olarak bölen ve bunların bir kısmının Çinlilere katılmasına, bir kısmının da göçüne yol açan asıl gelişme M.Ö. I. yüzyılda oldu. Gerçekten M.Ö. 44 yılında Hiong-Nou'lar ikiye ayrıldılar ve bunlardan doğulu Hiong-Nou'lar Moğolistan'a, batılılar da Aral ve Balkan gölü etrafındaki steplere yerleştiler. Attila'nın dedeleri olan Hun'lar bu sonunculardır. Doğulu Hiong-Nou'lara gelince, bunlar, I. yüzyılda tekrar bölünerek kuzeyli ve güneyli kollara ayrıldılar. Bunlardan kuzeyli Hiong Nou'lar II. yüzyılda Moğol aşı-

7 R. Grousset, a.g.e., s. 54-55.
8 Aynı eser, s. 96.

retlerine yenildi ve tarihe karıştılar. Güneyliler ise Avrupa'da V. yüzyıldaki büyük istilalarda olduğu gibi devamlı olarak güneye kaydılar ve Han sülalesinin iç kavgalarından da yararlanarak Çin topraklarına yerleştiler. Bunların V. yüzyılda çöken batı Roma topraklarında olduğu gibi, uzun ömürlü olmayan, istikrarsız "devlet"ler kurduklarını görüyoruz.[9] Bütün bu aşiret federasyonları kendisini oluşturan birimlerin aralarındaki savaşlar yüzünden yıkılmışlardır. Bunlardan ancak Tabgaç devleti, tıpkı Vizigotlar, Lombardlar ve Bürgondların çöküşü üzerine kurulan Frank devleti gibi süreli olabilmiş, bunun için de yerleşik düzene geçmiş, budizmi kabul etmiş ve Çinlileşmiştir. Grousset'nin işaret ettiği gibi Tabgaç'ların budizmi, Merovinge ve Carolinge krallarının hıristiyanlığı gibi çok katı olmuş ve Charlemagne nasıl kuzeyli kardeş aşiretlere karşı "Ren nehri üzerinde nöbet" tutmuşsa, To-Pa adını alan Tabgaç Hanları da aynı şekilde kuzeyli kardeşlerine karşı "nöbet" tutmuşlardır.[10] Bu senaryonun tarih boyunca birçok defalar tekrarlandığını göreceğiz.

Türkoloji uzmanlarının bize Çin kaynaklarından aktardıklarına göre Hiong-Nou (Hun) ların gerek kültür, gerekse kan vârisleri Göktürklerdir.[11] Göktürklerle tarihte hem ilk olarak "Türk" sıfatını taşıyan bir kavim ortaya çıkmış, hem de bu kavim kendi iç dinamiğiyle önce demirciliğe, sonra da yazıya, yani uygarlığa geçmiştir.[12]

Göktürklere ait bilgilerimiz Hunlara ait olanlara nisbetle çok daha geniştir. Bununla birlikte Göktürklerde dahi aşiret hayatının nasıl örgütlendiği "devlet"

9 Aynı eser, s. 98.
10 Aynı eser, s. 103-104. Grousset'in belirttiği gibi nasıl Franklar Chartre ve Reims gibi en güzel katedralleri yaptılarsa, Türkler de Yun-Kang'da ve Long-men'de en güzel budist heykellerini yaptılar, s. 107.
11 Bk. Prof. Dr. Laslo Rasonyi: *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 96; R. Grousset, a.g.e., s. 125.
12 Burada F. Engels'in kriterini kullanıyorum; bk. *L'Origine de la Famille* s. 35.

yapılarının niteliğini açıklayacak derecede ayrıntılı olarak ortaya konmamıştır. Ancak, aşağıda vereceğimiz bilgilere dayanarak, Göktürkleri Batı Roma'yı işgal eden Germen aşiretlerinin gelişme düzeyinde, Göktürk devletini de Frank "devlet"lerinin yapısında varsayabiliriz.

VI. yüzyılın başlarında Göktürkler Altay bölgesinde yaşıyorlardı ve Moğol egemenliği altında idiler. Aynı yüzyılın ortalarında, Türk asıllı Çin hanedanının da desteğini sağlayarak kağanları Bumin'in liderliğinde ayaklandılar ve bağımsızlıklarını elde ettiler. Bumin'in ölümü üzerine toprakları oğulları Muhan ve İstemi arasında paylaştırıldı ve böylece Orhun nehrinin kuzeyinde merkezi Karakurum olan Doğu Göktürkleri ile batı Türkistan'da ve iki nehrin üzerinde batı Göktürkleri doğdular. VI. yüzyılın sonlarında İran sınırlarından Mançurya sınırlarına kadar tüm kuzey Asya stepleri bu iki devlet tarafından işgal ediliyordu. Kül-tigin adına dikilen kitabe, bu büyüklüğü yüceltmektedir.[13]

Göktürklerin gelişme düzeyleri hangi aşamada idi? Bu konu Türkoloji uzmanları tarafından tartışmalı bir biçimde ele alınmıştır. Bunlardan Leon Cahun, V. V. Barthold ve Melioransky'ye göre Göktürk toplumu "askeri demokrasi" sınırlarını aşmamıştı.[14] Yani Göktürkler sınıflı bir toplum yapısına geçmemişlerdi. Sovyet tarihçisi Kozmin'e göre ise, Göktürk toplumu Yazıların içeriğinden açıkça anlaşılabileceği üzere, sınıflı bir topluma geçmişlerdi. Gerçek hangi

13 Bk. Ali Kemal Meram, *Göktürk İmparatorluğu:* Milliyet Yayınları, İstanbul, 1974, s. 139, 145.

14 V.V. Barthold, "Abide metinlerinin bütünü göçebe bir kavim ve devletin hayatını pek açık bir şekilde tasvir ediyor... Cemiyet, gelişmesinin bu devresinde kendi arasında genel düzen ve dirliğin devamlılığını hedef alan liderlerin kuvvetine ve belli kanunlara sahip bir hâkim kuvvete ihtiyaç görmüyor... sadece aşiretler arasında uygulanan münasebetlerin tayin ettiği töre ile kendini idare ediyor" diyor. Bk. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Kültür Yayınları, Ankara, 1975, s. 11. Léon Cahun ve Melioransky için ise bk. N. N. Kozmin, *Orhun Abideleri*, (çev: A. Caferoğlu) Ülkü Mecmuası; sayı 53-54, 1937.

yöndedir?

Göktürkler esas itibariyle hayvancı ve avcı göçebeler olmakla beraber bir ölçüde tarıma da geçmişlerdi. Orhon nehri kıyılarında önce Göktürkler ve sonra da Uygurlar tarımsal merkezler kurmaya başlamışlardı.[15] Bu gelişim IX. yüzyılın ortalarında bölgeye egemen olan Kırgızlar tarafından durdurulmuştur. Ancak, tekrar edelim, Göktürklerin özgül karakterlerini hayvancı ve avcı[16] göçebe aşiretleri oluşları teşkil ediyordu. Bu açıdan daha önemli nokta sürüler ve diğer mallar bakımından özel mülkiyete geçip geçmedikleridir. Bu konuda Yazıtlar açıktır ve anlaşılmaktadır ki Göktürk aşiretleri özel mülkiyete geçmiş ve bir çeşit "aşiret aristokrasisi" kurmuşlardır. Kül-Tigin yazıtında "Kül-Tigin'in altın ve gümüşünü, tüm malını, dört binlik at sürüsünü yöneten. Turgut bu..."[17] deniyor. Tarihçi J. V. Hammer ilk Osmanlı Sultanı Osman Bey'in öldüğünde "ne altın, ne gümüş bırakmadığını", tuzluk, kaşık, işlemeli kaftan, türban gibi eşyalar dışında "mükemmel atlar, birkaç çift koşum hayvanı ve güzel koyun sürüleri..."[18] bıraktığını yazar. Eğer bu bilgiler doğruysa, Gök-Türk kağanı Kül-Tigin'in, Osmanlı Sultanı Osman'dan çok daha zengin olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Gök-Türklerin zirve noktasıyla, Osmanlıların çıkış noktası arasındaki böyle bir karşılaştırmanın şaşırtıcı bir yönü yoktur.

---

15 Owen Lattimore, *The Geographical Factor in Mongol History*, Georgraphical Journal, London, Ocak, 1938, s. 9 (R. Grousset zikrediyor; bk. a.g.e., s. 251). Ayrıca Prof. Dr. Laszlo Rasonyi'nin Çin kaynaklarından aktardığına göre "Göktürklerin Kapağan-Kağanı (Çin kaynaklarında: Ma-Çe) Çin salnamelerine göre 688 de zaferle biten bir seferden sonra, onlardan külliyetli ham malzeme ve ipek kumaştan başka haraç olarak tohum ve ziraat aletleri almıştır". Diğer bir Çin haberi de bunu tamamiyle teyit etmektedir: "Türkler her ne kadar göçebe hayatı sürmekte ve yurtlarını değiştirmekte iseler de, hemen hepsinin kendi toprağı vardır; (*St. Yulten Documents II*)." a.g.e., s. 50.

16 "Geyik yiyerek, tavşan avlayarak otururduk" Tonyukuk Anıtı; A.K. Meram; a.g.e., s. 203.

17 Aynı eser, s. 165.

18 J. Von Hammer: *L'Histoire de L'Empire Ottomane*; (Ed. Belligard, Barthés, Dufour et Lowell), Cilt I, Paris, s. 106.

Gerçekten, Kozmin'in de belirttiği gibi yazıtlar yoğun bir sınıf kavgasını yansıtmaktadırlar. Bu kavga beylerle, budun (halk) arasındadır ve düşman Çinliler ticaret ve çeşitli hediyelerle beyleri kandırmaya ve kendi yanlarına çekmeye çalışmaktadırlar. Bu süreci Kül-Tigin yazıtı şöyle anlatıyor: "Ülkeyi yöneten Beylerle Budunun arası açık olduğu için, Çinliler aldatıcı, bozguncu oldukları için, küçük kardeşi büyük kardeşine düşman ettikleri için, Beylerle Budunun arasını açtıkları için, Türk Budunu, kendine ülke edindiği yurdundan olmuş, Kağansız kalmış. Türk Budun'un Bey'lik erkek evlâtları, Çinlilere uşak, ece'lik kız evlâtları hizmetçi olmuş. Türk Beyler, öz Türk adlarını değiştirip Çinli beylerin adlarını almışlar, Çin kağanına boyun eğmişler."[19] Yazılarda Çinlilerin bu sınıf çelişkisini körükleyici rolü sık sık belirtilmektedir. Kül-Tigin şunları söylüyor: "Ben, Ötüken'de oturup Çinlilerle barış yaptım. Altını, gümüşü, ipeği, ipekliyi öylece veriyorlar. Çinliler'in sözleri tatlı, ipek kumaşları yumuşaktır. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak Budun'u kendilerine yaklaştırırlar. Sonra da içlerine girer, kötülüklerini yaparlar."[20]

Gök-Türklerde sınıf ayrılıklarının ortaya çıkması, artı-ürünün yaratılması ve mal üretimiyle birlikte yürümüştür. Çin kaynaklarına göre, daha Orta Asya'da siyasi egemenliklerini kurmadan, Gök-Türkler Çin'in kuzeyindeki yurtlarında demircilik yapmakta idiler.[21] Bunun dışında hayvancılık ve halıcılık başlıca ticarî olanakları sağlıyordu. VI. yüzyılda Bizans'lılarla temasa girmişler ve karşılıklı elçiler gönder-

19 A.K. Meram, a.g.e., s. 146. Burada anlatılan Gök-Türkler'in 630-680 yılları arasında Çinli egemenliğine düşüşleridir. Gök-Türkler ülkeyi bu bağımlılıktan kurtaran kağana "İlteriş": "Vatan kurtaran" sıfatını vermişlerdir, s. 154.

20 Aynı eser, s. 140.

21 Bk. E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, Paris, Maison Neuve, 1941, s. 235. Chavannes ayrıca Gök-Türklerin altın tahtlar, heykeller vs. yaptıklarını, ancak bunların sonradan para yapıldığı için kaybolduğunu yazıyor, s. 238.

mişlerdi. Bu temaslarda, ortak düşman İranlılara karşı ittifak sorunundan başka ticari konular da ele alınmıştı. Görüşmeler sırasında Türkler Bizanslılara demir de satmak istemişlerdir.[22] Gök-Türk devletinin en zengin çağında evcil köleliğin de ortaya çıktığını anlıyoruz. Bu konuda Kül-Tigin yazıtı "o zamanda uşakların bile uşakları, hizmetçilerin bile hizmetçileri olmuştu"[23] demektedir.

Bütün bu olgular Gök-Türklerin sınıflı topluma ve uygarlığa geçiş sürecinde olduklarını ortaya koymaktadır. Burada uygarlığın gelişimi ve feodal çağa giriş açısından son derece önemli bir buluşa yeniden değinmek istiyorum. Bu buluş atı ve süvarileri önemli bir askeri güç haline getiren, bütün Avrupa savaş tekniğini değiştiren ve giderek "feodal şövalye" tipinin oluşmasına yol açan "üzengi"nin icadıdır. Üzenginin kökeni ve ilk kullanımı tarihçiler arasında büyük tartışmalara yol açmıştır.[24] Bu tartışmalarda Türkler, Çinliler, İskitler vs. üzerinde durulmuş, fakat bir sonuca ulaşılamamıştır. Ancak, son arkeolojik çalışmaların bulgularına dayanan Macar tarihçileri bu sorunu çözdükleri kanısındadırlar ve bu konuda şunları yazıyorlar: "Üzenginin kökeni uzun zamanlardan beri tartışmalara konu oldu. İran ve Hint sınırlarında bulunan ve VI. yüzyıl öncesine ait olan üzengilerin -ve üzengi resimlerinin- istisasız sadece sol kısımdan ibaret olduğunu, sağ eşi bulunmadığını; bunların yalnız eğere yerleşmek için işe yaradıklarını, gereken sarsılmazlığı sağlayamadıklarını az zaman önce arkeologlar ortaya koydular. Çift olarak kullanılan demir üzengi, Çin kaynaklarının Tou-Kiou (Gök-Türk) olarak isimlendirdikleri Altay Türklerinin bir icadıdır. Bulunuşu V. yüzyılın sonlarından daha ön-

22 Aynı eser, s. 235; R. Grousset; a.g.e., 129-130.
23 A.K. Meram, a.g.e., s. 149.
24 Bu tartışmaların özeti için bk. L. White Jr. *Technologie Médiévale et Transformations Sociales*, Paris, 1969, s. 1-25.

ceye ait olamaz. İsmi, geniş bir etnik ailenin (Türkler) kökeninde olan bu halk İran göçebelerinin kültürel mirasını başarıyla geliştirdi. Demir üzengi çiftini eğere bağlayarak, sadece süvarinin atın üzerinde sağlam durmasını sağlamakla kalmadı, aynı zamanda atın kuvvetinin azamisinin kullanılmasını sağlayarak süvariye bir dinamizm kazandırdı. Üzengiyle süvari mızrağını sadece yanında sıkı sıkıya tutuyor, darbenin kuvvetini dört nala koşan at sağlıyordu. Zırhlı şövalyelerin oluşmasını üzengi sağladı. Eskiden İranlılar ve Romalılar da ağır süvariler kullanmışlardı; fakat onlar attan sadece savaş yerine gitmek için yararlanıyorlardı. Savaşmak için attan inmek gerekiyordu. İran zırhı ve başlık sadece Altay Türklerinde bir arada kullanılıyordu. Elinde mızrak hücuma geçen zırhlı süvarilerin ilk resimlerini Orhon nehri kıyılarında kayalar üzerinde görüyoruz. Yine Orhon kıyılarında eski Türk dilinin ilk yazılı şeklini Orhon'da görüyoruz. Bu yazı, aralarında bunu bilen ve kullanan Macarların da bulunduğu Avrupa-Asya bozkırları halklarının ortak hazinesi olmalıdır."[25] İşte çağdaş Macar tarihçileri, kendilerinin de tarihi hazineleri olarak kabul ettikleri Gök-Türk anıtlarını böyle değerlendirmektedirler.

Gök-Türklerle ilgili olarak verdiğimiz bu genel bilgiler üzerine, temel sorun şu şekilde karşımıza çıkmaktadır: Gök-Türk devletinin yapısı nedir?

Yukarıdaki açıklamada göstermeye çalıştığım gibi, Gök-Türk yönetici zümresini Kağan, yüksek idareciler ve beyler meydana getiriyordu. Herhalde Gök-Türk beyliklerinin yarısı, işgal edilen bölgelerde yabancı yerleşik halkların yokluğu dışında, Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin kuruluş ve buhran dönemlerinde gördüğümüz beyliklere benzemekteydi. Her bey

25 Bk. *Histoire de la Hongrie: Des Origines A Nos Jours*; Macar Bilimler Akademisinin Tarih Enstitüsü tarafından yayınlanan ortak eser; Editions Horvath, Roanne-Editions Corvina, Budapest; 1974; s. 32.

belli bir toprak üzerinde yazlık ve kışlık sahaları ayrılmış olarak keçe çadırlarda yaşıyorlardı. Kağan'a ve ona doğrudan doğruya bağlı bir yüksek idareci zümreye "vassal" durumunda idiler. Bunların altında da halk vardı. Kağan ve yüksek idareci zümre halka karşı beyleri, beylere karşı da halkı kullanıyordu. Bunun yarattığı çelişkileri önlemenin en etkin yöntemi ise savaş, yani yağma ve ganimetti. Bunun için bu gibi devlet biçimlerinde savaşın bir istisna, "politikanın başka yollarla devamı" anlamında bir unsur değil, devamlı bir durum olduğuna tanık oluyoruz. Bu yüzden bu devletlerin zaman zaman yenilip bağımsızlığını kaybettiğini, bazen de güçlü beyliklerin hanedan değişikliklerine yol açtıklarını veya ayrı bağımsız bir devlet kurduklarını görüyoruz. Burada önemli nokta kağanın beyleri kontrol altında tutmasına yardımcı olan yüksek idareci zümredir.

Gök-Türk "bürokrasi"si genel hatlarıyla şöyle oluşmaktadır. Kağandan sonra en önemli görev "Yabgu"luktur. Oğuz aşiretleri yapısında, yani "askeri demokrasi" düzeninde gerçek askeri şefliği teşkil eden bu mevki, Gök-Türklerde kağanın çok yakınlarına verdiği ve muhtemelen Selçukluların ve Osmanlıların ilk dönemlerindeki "beylerbeyi"liğe tekabül eden mevkidir.[26] Daha sonra şehzadelerden ve diğer asillerden oluşan Şad, Tudun, Tigin gibi rütbeler gelmektedir. Bunların görev ve yetkileri ile ilgili somut bilgilere sahip değiliz. R. Grousset "kamu görevlilerinin 29 derece teşkil ettiklerini ve hepsinin verasetle geçtiğini" yazıyor.[27] Buradaki "verasetle geçme" olgusu üze-

---

26 VI. yüzyılın ilk yarısında Moğollara bağımlı durumda bulunan Gök-Türkler başkanları Bumin öncülüğünde ayaklanıp bağımsızlıklarını kazandıkları zaman, Kağan Bumin memleketin batısını yönetmek üzere kardeşini Yabgu tayin etmişti. Rasonyi, a.g.e., s. 96.

27 R. Grousset; a.g.e., s. 132. Léon Cahun ise geçen yüzyılın son yıllarında yayınladığı kitabında 28 rakamını veriyor. *l'Introduction à l'Histoire de l'Asie, Turcs et Mongols; Des Origines à 1405.* Annand Colin, Paris, 1896, s. 57.

rinde ilerde duracağız. Bu konuda bize ışık tutacak en önemli unsurlardan biri de Kül-Tigin ile Bilge Kağan'ın yazıtlarını yazan Yuluğ Tigin ile kendi adına bir yazıt diken Tonyukuk'un durumlarıdır. Yazıtlarda Yulug Tigin'in, Kül-Tigin ve Bilge Kağan'ın "atı"sı olduğu söylenmektedir. Kozin, bunu Selçuklulardaki "Ata-beg" ve Osmanlılardaki "Lala" sıfatı ile, yani şehzadelerin öğretmeniyle eş anlamda yorumluyor.[28] Tonyukuk'a gelince, bu önemli devlet adamı, ailesi bir ara Çin devlet yönetiminde görev almış bir asil idi. Bu bakımdan durumu, Selçuk Devletinde İran eğitiminden geçmiş Nizamülmülk'ün durumuna benzemektedir. Yönetimde beyler arasındaki çekişmelere katılmaya ve yukarıda kalmaya özel bir dikkat sarfetmiştir. Yuluğ Tiğin kağan soyundan olsa bile, Tonyukuk'un Çin etkilerinin dışardan bir taşıyıcısı olduğu açıktır. Gök-Türk devletinde oynadığı rol gözönünde bulundurulursa, devlet yapısı hakkında da bize bir fikir verebilir.

Bütün bu kısmi bilgilere ve ipuçlarına dayanarak Gök-Türk devletini nasıl tanımayabiliriz? Varsayım çerçevesini aşmadan ve ayrıntılı tartışmasına Selçuk ve Osmanlı dönemlerinde göreceğimiz bir kavramı şimdiden kullanarak, Gök-Türk devlet yapısını, bünyesinde geniş ölçüde "askerî demokrasi" kalıntıları taşıyan bir "despotik devlet" olarak niteleyebiliriz. "Destopik Devlet" nedir?

Despotik Devlet

"Despotik Devlet", ana hatlarıyla, komünal üretim biçimine tekabül eden bir devlet yapısıdır. "Ana hatlarıyla" diyoruz, çünkü tarihte belli bir toplumsal formasyon çerçevesinde üretim biçimleri ender ola-

28 N.N. Kozmin, a.g.m., s. 354.

rak bir homojenlik göstermişlerdir. Genellikle çeşitli üretim biçimleri bir arada bulunmuş ve bunlardan ancak biri egemen üretim biçimi olarak devlet yapısını da belirlemiştir. Despotik devlete temel teşkil eden ekonomik yapıyı Marks, komünal mülkiyet ve "başlangıçta bölünmemiş olan doğulu mülkiyetin çözülmesinden sonra ve köleliğin ciddi bir biçimde üretimi işgalinden önce"[29] diye sınırladığı bir yapı olarak belirler. Engels ise Morgan'ı da inceledikten sonra yazdığı "Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni" başlıklı kitabında, konuyu daha da somut bir biçimde incelemiştir.[30] Görüşlerini, konunun gerektirdiği ölçüde, şu şekilde özetleyebiliriz.

Marks ve Engels "barbar"lıktan, "uygar"lığa geçişi özel mülkiyetin, dolayısıyla sosyal sınıfların ortaya çıkışıyla açıklıyorlardı. Bu süreç Avrupa'da ve Asya'da farklı biçimlerde oluşmuştur.[31] Ancak bu dönemden uygarlığa geçiş her iki bölgede de aşiret yapılarının çözülmesiyle gerçekleşmiştir. Engels, eserinde, "yerimiz müsait olmadığı için... Asya'nın uygar halklarının eski tarihinin izlerini aramaktan vazgeçiyoruz."[32] diyor. Osya bundan da önemli neden, batı tarihinin feodalizme ve kapitalizme, yani çağdaş uyarlığa geçiş tarihi oluşudur. Daha açık bir ifadeyle, Marx ve Engels, daha sonraları şemalaştırılmış dogmatik bir marksizmin[33] ileri sürdüğü gibi "evrensel değeri olan gelişme aşamalarını" değil, daha ziyade Batı Avrupa'da gerçekleşen özgül bir gelişmeyi incelemişlerdir. Asya toplumları ile ilgili olarak da daha çok yön gös-

---

29 K. Marks, *Le Capital*, Kitap: I, Cilt II, Ed. Sociales, Paris, 1973, s. 27.

30 Engels'in son çalışmalarında bu kavramı terkettiği ileri sürülmüşse de bu doğru değildir. Nitekim bunu iddia edenlerden Fransız marksisti M. Godelier de bu görüşünden vazgeçmiştir. Bk. *Sur Les Sociétés Précapitalistes*, (M. Godelier'in uzun bir girişiyle sunulan klasik metinler), Ed. Sociales; Paris, 1973, s. 103.

31 F. Engels; *l'Origine...*, s. 34.

32 Engels, aynı eser, s. 139.

33 Bu dogmatizmin klasik örneği, J. Stalin'in *"Diyalektik Maddecilik, Tarihi Maddecilik"* isimli eseridir.

terici, telkin edici gözlemlerde bulunmuşlardır. Bu elbetteki marksizmin evrenselliği yadsıması anlamına gelmez. Sadece "Doğu" tarihi ile "Batı" tarihinin bir dönemleme (périodisation) çerçevesinde ele alınması gereğini ortaya koyar.

Engels Morgan'la birlikte "askeri demokrasi" olarak nitelediği ilkel işaret düzeninden sınıf devletine geçerken bu sürecin iki ayrı biçimde gerçekleşebileceğini ileri sürmüştür. Bunlardan birincisi şöyledir:[34] İnsanlar en ilkel bir aşamada, doğal bir eşitlik içinde yaşarken bile aşiretlerin en küçük birimlerinde ve bunların belli bir toprakla özdeşleşmesinden doğan cemaatlarda bazı ortak çıkarlar doğmuştu: Anlaşmazlıkların halledilmesi, haksızlık yapan bazı kişilerin cezalandırılması, suların kontrolü, dini vecibelerin yerine getirilmesi gibi. Bu ortak çıkarların savunulması tam yetki verilen bazı kişilere görev olarak devredilmiştir. İşte bu kişiler devletin öncüllerini teşkil etmektedirler. Zamanla nüfus yoğunlaşmış, üretim güçleri artmış çeşitli cemaatlar arasında yer yer yeni çıkar ortaklıkları yer yer de çıkar çatışmaları doğmuştur. Bu gelişmeler yeni organlar doğurmuş, çıkarlar bu organlarla savunulmuştur. Ne var ki çıkar çatışmaları arttıkça bu organlar da kendilerinden artık vazgeçilemeyecek bir önem kazanmışlar ve başlangıçta görev olan toplumsal fonksiyonlar bazı ailelerin tekeline girmiş ve babadan oğula geçmeye başlamıştır. Bu suretle toplumdan belli bir özerklik kazanmış olan organlar devletin doğuşuna yol açmış ve askeri şef de despot, kral, satrap vs. haline gelmiştir. İşte, kanımca, Engels'in Gök-Türk devletinin doğuşuna ve yapısına ışık tutacak şematik açıklaması budur.[35] Engels bu gelişimin yarattığı devlet ti-

34 Bk. F. Engels, *Anti-Dühring*, Ed. Sociales, Paris, 1973, s. 207.
35 Köleci devletin doğuşuna yol açan ikinci tip gelişim konumuzu ilgilendirmediği için üzerinde durmadım. İlerde göreceğimiz gibi Selçuklu Devleti de daha farklı bir biçimde doğmuştur.

pinin sulama gibi coğrafya ve iklim koşullarının gerektirdiği bazı temel görevleri yerine getirdiğini de ilâve etmektedir. Ancak daha sonra yazdığı "Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni" isimli kitabında aynı süreci ele almakla beraber, ortaya çıkan ve sivil toplumdan farklılaşan kamu organlarını "devlet" saymamış ve askerî demokrasinin bozulmuş şekli olarak görmüştür. Bu gibi durumlarda ortaya çıkan kral, despot, askerî şef vs. için "Bu mutlu gaspediciler hiçbir şekilde mutlak hükümdarlar değillerdi. Bununla beraber aşiret düzeninin engellerini de yıkmaya başlıyorlardı" diyor.[36] Burada Engels, daha önce de işaret ettiğim gibi, fikir mi değiştirmektedir? Sanmıyoruz. Çünkü daha sonra kaleme aldığı bazı makale ve mektuplarında da "despotik" devlet kavramına başvurmuştur. O halde durum nasıl açıklanabilir? M. Godelier bunu iki nedenle açıklıyor. Birinci olarak Engels Ailenin Kökeninde "Devlet"e giden ikinci yolu, yani köleci (daha sonra feodal) devletin doğuşunu incelemiştir. Çünkü uygarlığın gelişimini bu özgül çizgi oluşturuyordu. "Asya tipi üretim biçimine ve doğulu devlete götüren birinci evrim yolu analizden çıkarılmıştır; çünkü bu yol ilkel komünist cemaatları devam ettirdiği sürece uygarlığa geçişte tamamlanmamış bir süreci teşkil etmektedir."[37] Bununla beraber Engels'in bu kavramlara en ufak bir atıf bile yapmaması başka bir şekilde yorumlanmalıdır. Bunu da Godelier, özellikle Aztek'ler ve İnka'lar konusunda da Engels'in bu kavramı kullanmamasına işaret ederek, Morgan'ın askerî demokrasinin devamıyla ilgili düşüncelerinin etkisiyle açıklıyor.[38] Marks'a gelince, bilindiği gibi, ölümünden iki yıl önce Vera Zassoulitch'e yazdığı mektupta bile bu kavramı kullanıyordu.[39] Şimdi tekrar Gök-Türklere dönelim.

36 Engels, *L'Origine...*, s. 152.
37 *Sur Les Sociétés Précapitalistes:* Godelier'nin girişi, s. 103.
38 Aynı eser, s. 105.
39 Aynı eser, s. 334.

Gök-Türk devleti kuruluşu itibariyle çağdaş uygarlığa götürmeyen birinci evrim yolunu temsil ediyordu. Aşiret yapısı çözülmekteydi ve "oba"ların toplumsal görev yapan bireyleri, veraset hakkı kazanıyorlardı. Batı Avrupa'da Germen aşiret yapıları çözülürken aynı süreç aristokrasinin bir kolunu oluşturmuştur. Ne var ki Germenlerde bu evrim ilerde değineceğimiz nedenlerle feodalizme dönüşmüş, Gök-Türklerde bir sosyal devrime yol açmamıştır. Gök-Türkler belli bir ölçüde tarıma geçmişlerdi. Bunun sonucu, Germenlerde Mark yapısında olduğu gibi, Göktürklerin kısmen köy cemaatlerine geçmiş olmalarıdır. Gök-Türklerin geliştirdikleri sulama kanalları da Sovyet arkeologları tarafından yakın tarihlerde bulunmuştur.[40] Buna göre Gök-Türklerde "despotik" bir devletin sosyo-ekonomik ihtiyaçlardan doğan çok önemli bir fonksiyonu kısmen yerine getiriliyor demektir.

"Despotik" devlet yapısını, bu konuya ilk defa eğildiği zaman, Engels şu cümlede özetlemişti: "Doğuda hükümet, oldum olası sadece üç bölümden meydana gelmiştir: maliye (memleketin yağması); savaş (memleketin ve yabancı memleketlerin yağması); yeniden üretimi sürdürmek üzere kamu çalışmaları."[41] Gerek Marks, gerek Engels esas itibariyle üretim ilişkileri ve üretim güçlerindeki gelişmeleri inceledikleri için bu konuda ayrıntılı betimlemelere girişmemişlerdir. Bu yüzden "despotik" devleti inceleyen yazarlar sık sık Nizamülmülk, İbni Haldun, Makyavel gibi yazarlardan yararlanmışlardır. Selçuklu ve Osmanlı devletlerini ele alırken biz de bu yazarlara yer vereceğiz. Ancak Gök-Türklerle ilgili gözlemlerimize son verirken, bu konuda daha sonraki gelişmelere ışık tu-

40 A.K. Meram, a.g.e., s. 111-112; L. Cahun, bu konuda, sulama kanalı anlamına gelen "ark" kelimesinin bütün Türk lehçelerinde ortak olduğuna dikkati çekiyor. Bu bilgiler için bk. Léon Cahun, a.g.e., s. 58-60.

41 Marks-Engels; *Correspondance;* tome: III; Editions Sociales; Paris, 1972, s. 385 (Marks'a yazılan 6 Temmuz 1853 tarihli mektuptan).

tan ve İbni Haldun tarafından ileri sürülmüş bir fikri ele alalım. İbni Haldun Mukaddime'sinde "egemenlik" olgusunun koşullarını incelerken şunları yazmıştı. "Eğer fetihler halklara ancak cesaret ve yiğitlik sayesinde nasib oluyorsa, ancak en göçebe ve en vahşi halklar, aynı sayıda ve asabiya (bütünlük bilinci) açısından eşit olsalar dahi, daha az göçebe ve vahşi halkları yenerler."[42] Bu görüş İbni Haldun'un bir çok görüşü gibi bazı Osmanlı tarihçi ve düşünürleri tarafından benimsenmiş, hatta Naima tarafından Tarih'inin önsözünde açıkça zikredilmiştir: "Malûm ola ki ümem-i vahşiye (vahşi milletler) diğerleri üzerine galip olur."[43] Naima, İbni Haldun gibi bunu uygar halkların zenginliği ve rahata düşkünlüğü ile açıklamak istemiştir. Oysa, Gök-Türk ve daha sonraki askeri başarıları açısından bu herhalde doğru değildir. Türkler askeri başarılarını, "vahşi"liklerinden dolayı değil, savaş teknolojisine ve taktiğine getirdikleri katkılarla sağlamışlardır. Daha V. yüzyıl dolmadan üzengiyi bulduklarını ve bunun önemini daha önce belirtmiştim. Bu bulgu muhtemelen Avarlar tarafından VI. yüzyılda Avrupa'ya yayıldı.[44] Böylece Türkler feodal çağın "şövalye" tipinin ilk öncüleri oldular. Ne var ki, bu bulgu Türklerin ne Gök-Türk döneminde ne de Selçuklularda klasik feodal çağa sıçramalarına yetmedi.

Selçuklular ve Bizans

Gök-Türklerin ve daha sonra onun yerinde kurulan Uygur devletinin yıkılmasından sonra batıya akan

42 İbn Khaldoun, *La Muqaddima*, (extraits), Hachette, Paris, 1965, s. 80.

43 *Naima Tarihi* (Hazırlayan: Zuhuri Danışman) İstanbul, 1967, cilt: I, s. 5.

44 Bk. Louis Bréhier: *Les Institutions de l'Empire Byzantine*, Paris, 1970, s. 279. Bréhier, Justinianus ve sonraki imparatorlar döneminde ağır zırhlı piyadelerin yerini "turan biçimi silâhlanmış süvariler"in aldığını ve "turan taktiğinin hareketlilik ve sürprize dayandığını" belirtiyor. Ayrıca bk. R. Grousset, a.g.e., s. 37.

Türk aşiretleri sonunda Anadolu'ya yerleştiler. Bu uzun süren ve yer yer duraklarla kesilen göç hareketi sırasında Türkler müslümanlık ve Arap-İran kültürü ile temasa gelmişler ve Karahanlılar hanedanıyla da ilk Müslüman-Türk Devletini kurmuşlardır. İşte XI. yüzyılda İran ve Anadolu'yu fethederek büyük bir devlet kuran Selçuklular bu göçebe Türkler arasından çıkmıştır.

Bütün bu batıya göçün oluşumu sırasında, Hunların ve Gök-Türklerin Çinlilerle olan ilişki biçimi, bu kez İranlılarla yinelenmiştir. Gerçekten bir kısım Türkler islamı kabul etmiş, yerleşmiş ve İranlılaşmış; buna karşılık aşiret halkı ayaklanmış ve göçe devam etmiştir. Barthold'a göre Selçukluların kurucuları olan Oğuz aşiretleri, Karahanlılardan da geri bir seviyede bulunuyorlardı. Bununla beraber şefleri Tuğrul Bey liderliğinde önce Gaznelileri yenerek Horasan'a egemen oldular. Daha sonra Buveyhileri de yenerek Irak'a ve Bağdat'a sahip oldular. Buveyhi saltanatından kurtulmak için Tuğrul'u bizzat çağıran Bağdat Halifesi, Tuğrul'u "doğunun ve batının kralı" sıfatıyla tanıdı. Bu suretle büyüyen ve 1071'de Bizanslıları da yenerek Anadolu'ya egemen olan Büyük Selçuk İmparatorluğu yönetici sınıfı İranlılaşmış ve göçebe Türkleri durdurmaya ve yerleştirmeye, bunu başaramayınca da batıya sürmeye başlamıştı. Böylece, Charlemagne ırkdaşlarına karşı nasıl "Ren üzerinde nöbet" tuttuysa, Sancar da kendi ırkdaşlarına karşı "Amu-Derya üzerinde nöbet" tutmuştur. Biz şimdi bu İranlılaşmış Türk devletini bir tarafa bırakalım ve gözlerimizi Anadolu Selçuklularına çevirelim.

Anadolu Selçuklu Devleti Osmanlı Devletinin, Osmanlı Devleti de Türkiye Cumhuriyeti'nin kökenini teşkil eder. Bu bakımdan Selçuklu Devletinin kuruluşu ve evrimi Türk tarihinin anlaşılması bakımından son derece önemli bir çıkış noktasıdır. Oysa Selçuklu Devletinin anlaşılması da sadece 1071'den

sonra Anadolu'ya giren ve yerleşen Türk unsurunun incelenmesi ile mümkün değildir. Ayrıca Bizans yapısının da bilinmesi gerekir. Daha açık bir ifadeyle, batıda feodalizme yol açan Germen-Roma sentezinin, doğuda Türk-Bizans sentezi olarak neyi yarattığını bir süreç içinde incelemek gerekir. Gerçekten soruna yüzyılları kapsayan bir evrim bağlamında bakılırsa arada biçimsel bir benzerlik olduğu açıktır. Nasıl Batı Roma Germen istilâsı ile yıkılmışsa, Doğu Roma, yani Bizans da Türk istilâsı ile yıkılmıştır. Bu bakımdan Türkler de Germenler gibi Roma'nın mirascılarıdır. Oysa batıda feodalizm ve kapitalizm halkaları içinde çağdaş uygarlığa ulaşan evrim, Türkiye'de oluşmamış ve Türk istilâsı ile oluşan devletler gerek üretim düzeyi gerekse üst yapı kurumları açısından geri kalmışlardır. Bu geri kalış, greko-romen kültüre sahip çıkan ve hıristiyan değerleri temsil eden birçok batılı "tarihçi" tarafından yüzyıllar boyunca ırkçı önyargılarla açıklanmıştır. Bunlara göre çok geri bir gelişim düzeyini temsil eden Türkler, dönemlerinin en üstün uygarlığını yıkmışlar ve tarihi evrimi tersine çevirmişlerdir. Yani Türklerin tarihteki rolü "yıkıcı" olmuştur. İçlerinde "marksist" olanlar da dahil, birçok bizantinistin ve onların etkisindeki diğer tarihçilerin bugün de yaydıkları görüş budur. Buna karşılık Türk tarihçileri de bir tepki psikolojisi içinde tersine bir şovenizme düşerek Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde gördükleri tüm uygar unsurları "Türklük" ya da "müslümanlık" (İran-Arap kültürü) ile açıklamaya çalışmışlardır.[45] Ne var ki, bunlar da yetişmediği için Cumhuriyet döneminde İsviçre'li tarihçi Eugène Pittard'ın "kafatasçı" teorilerinden yararlanı-

45 Burada Türk tarihçiliğinde adeta bir "ekol" kuran Prof. Fuat Köprülü'nün çalışmalarını ve onun izleyicilerini kastediyorum. Şu kadarını söyleyelim ki Türkiye'de hatta uluslararası planda isim yapmış Türk tarihçilerinin hemen hepsi Köprülü'den etkilenmişlerdir. Ancak bu eleştiri söz konusu tarihçilerin, bizim de çok yararlandığımız olumlu katkılarını unuttturmamalıdır.

larak yeni ırkçı açıklamalara girişmek gereği duyulmuştur. Neolotik devrin ilk sosyal devrimini gerçekleştiren halkların "brakisefal" kafalı Türkler olduğu ileri sürülmüştür.[46] Bunlara karşılık bazı tarihçiler de her iki tip uluscu ya da dinci görüşleri de eleştirerek "Sezar'ın hakkını Sezar'a vermeye" çalışmışlardır.[47] Görüldüğü gibi bu sahada ırkçı ve dini nitelikte çeşitli bilim dışı açıklamaların etkisine düşmek tehlikesi her zaman vardır. Bundan kaçmanın yolu bu gibi eserleri bir tarafa atmak, yani okumamak elbette değildir. Çnkü çoğu kez büyük bir tarihi bilgi hazinesiyle yazılan bu eserler konuyu aydınlatacak bir sürü unsuru içermektedir. Bu yüzden, bu çalışmada bizim de yapmaya çalıştığımız gibi, devamlı olarak kritik bir yöntemle hareket etmek gerekir. Yöntemle ilgili bu açıklamadan sonra, konuyu aydınlatabilmek için sorunun nasıl ele alınması gerektiğini saptamaya çalışalım. Bunun için önce Bizans'ın, özellikle Türk istilâsı arefesinde sosyo-ekonomik yapı ve devlet tipi olarak nasıl bir "toplumsal formasyon" teşkil ettiğini; daha sonra da fetihçi Türk unsurlarının ne gibi gelişme düzeylerini temsil ettiklerini ve nihayet aralarında bir sentez olanağının ortaya çıkıp çıkmadığını incelemek gerekir.

---

46 Bu konuda bk. Eugène Pittard, *Neolotik Devirde Küçük Asya Avrupa Arasında Antropolojik Münasebetler*, Belleten, Sayı: 5-6; 1938; Bu sayıda Etilerin brakisefal kafalı cedlerinin Orta Asya'dan geldiği, hububatı keşfettikleri vs. anlatılmakta, Etilerle Türklerin cedlerinin aynı olduğu ileri sürülmektedir. Bu görüşü Türk tarihine uygulayan Prof. Dr. Afet İnan'a göre "Anadolu birçoklarının zannettiği gibi XI. asırdan itibaren türkleşmeye başlamış değildir. Anadolu aynı etnik mevcudiyetine yeni elemanlarını, aynı kökten kopan dalgalarla XI. asırda tazelemiştir. 1071 tarihi islâm olan Türklerin Anadolu kardeşlerine kavuşmalarını gösterir." Bk. *Osmanlı Tarihine Umumi Bir Bakış ve Türk İnkılâbı*, (2. Türrk Tarih Kongresi'ne sunulan rapor) Ülkü, Sayı: 55, 1937. Bu konuda daha ayrıntılı bilgiler için bizim *Osmanlı Kimliği* (Hil Yayınları, 1986) başlıklı kitabımıza bakılabilir. s. 103-106.

47 Bunların en önemlisi Frasız türkoloğu Claude Cahen'dir. Bk. *Pre-Ottoman Turkey*, Sidgwick and Jackson, London, 1968, s. 40.

Bizans-Türk sentezinin varlığını aramaya başlarken ilk önce Bizans'ın da aslında bir "sentez" olduğunu belirtmek gerekir. Gerçekten Marks'ın ve bir çok çağdaş tarihçilerin belirttiği gibi Bizans doğu ile batının bir sentezidir.[48] Bu sentezin unsurlarını bir yandan üretim ilişkilerinde, diğer yandan da devlet yapısında aramak gerekir.

İstanbul daha Roma İmparatorluğu ikiye bölünmeden ve Batı Roma çökmeden devletin merkezi olmuştu. İstanbul'u IV. yüzyılda Roma'nın merkezi yapan unsurlar, Akdeniz ticaretindeki rolü, stratejik mevkii, doğu eyaletlerinde köleci üretim biçiminin daha az gelişmiş olması ve eyaletlerin göreli olarak daha zengin oluşu gibi unsurlardı.[49] Merkezin İstanbul'a taşınması devlet yapısında önemli bir değişikliği ifade etmiyordu. Hatta İstanbul'a önce "Yeni Roma" adı verilmişti. Bununla beraber Roma devletinin merkeziyetçi yapısını sağlayan unsurlar, İstanbul'da güç kazanıyordu.

Doğu Roma'da da Batı Roma'da olduğu gibi temel üretim tarıma dayanıyordu. Tarımsal üretim ise köleci üretim biçimi şeklinde geniş çiftliklerde (Latifundia) yapılıyor; ya kölelikle serflik arasında bir sta-

48 K. Marks Bizans hakkında şunları yazmıştır: "Eski Yunanlı imparatorlar devrinde batılı uygarlık doğulu barbarlığa o kadar karıştı ve Türk egemenliği altında doğulu barbarlık batılı uygarlıkla o kadar birleşti ki bu teokratik imparatorluk merkezi batılı ilerlemeye karşı gerçek bir engel teşkil etti". *Oeuvres Politiques*, Cilt: III, New York, Tribune'de 21 Nisan 1853'de çıkan makaleden, s. 40. İleride göreceğimiz gibi, her iki dönemde de devletin "despotik" yapısına değinen Marx bu fikrini başka biçimlerde de ifade etmiştir. Aynı senteze değinen Bizans tarihçisi L. Bréhier ise, "Bizans'ta doğu ve batı uygarlıklarının sıkı bir bağlantı halinde oldukları açıktır ve imparatorluk yıkılmasaydı, modern çağda o kadar ağır basan 'Şark Meselesi' doğmazdı; Bizans onu halletmişti" diyor (a.g.e., s. 457). Bu kültürel yaklaşımın bilimsel değeri söz götürür. Kapitalizmin ve ulusal devrimlerin Osmanlı Devleti gibi çok uluslu bir nitelikte olan Bizansı da sarsacağı ve sonunda yıkacağı kesindi.

49 Bk. M. V. Levtchenko; *Byzance: Des Origines à 1453*; Paris, Payot; 1949, s. 10.

tüde bulunan "kolon"lar tarafından gerçekleştiriliyor, ya da kollektif mülkiyetten henüz kopmamış "tarım cemaatlerinde" (communaute rurale) sağlanıyordu. Bunun dışında küçük üretici durumunda bulunan özgür köylüler de vardı. Bunlardan sadece büyük toprak sahipleri ayrıcalıklı bir sınıf teşkil ediyor ve "Senato"yu meydana getiriyordu. Devlet katını ise, imparator, yüksek bürokratlar (imparatorluk konseyi iki askeri komutan ve iki "maliye kontu") teşkil ediyordu.[50] Bunları Osmanlı devletindeki Veziriazam, divan, defterdarlar vs. ye benzetebiliriz. İstanbul'da bütün bir mahalleyi kaplayan imparatorluk sarayı kalabalık ve müsrif bir bürokrasinin yuvasıydı. İlke olarak imparatorun kontrolu altında olan bu bürokrasi mukataa sistemiyle, tekelcilikle ve fiyatlara müdahale ile iktisadî hayatı da kontrol ediyor ve bu suretle merkeziyetçi niteliği daha da artıyordu. İşte Bizans tarihi halk ve köleler (humilioris) ile senatörler ve saray (honestiores) arasındaki çekişmelerle doludur. Senatörler gerek yüksek bürokratlardan, gerekse büyük toprak sahiplerinden oluştukları için tek ve birleşik bir sınıf teşkil etmiyorlardı. Bu yüzden imparator ve çevresi gerçek bir sınıf kavgasının unsurlarını meydana getiren köleler ve fakir köylülerle, "latifundia"cı senatörler arasında, bazen bir tarafı bazen de öbür tarafı tutarak bağımsızlığını sağlıyordu. Bizans'ta, daha sonraları Selçuklu devletinde ve Osmanlılarda da olduğu gibi, ölen imparatorun yerine kimin geçeceğini saptayan bir kural yoktu.[51] Bu yüzden Bizans tarihi ihtilâllerle ve cinayetlerle doludur ve Osmanlıların aksine Bizans'ta birçok hanedan değişikliği olmuştur. Her hanedan dayandığı toplumsal sınıf ve fraksiyonlara göre farklı politikalar izlemiş ve üretim ilişkilerinin gelişimini de etkilemiştir. Örneğin VI. yüzyılda varlıklı sınıfların desteğiyle ik-

50 Bu konuda ayrıntı için bk. Levtchenko, a.g.e., s. 21.
51 Bk. L. Bréhier, a.g.e., s. 21-22.

tidara gelen İmparator Justinianus zamanında Roma hukuku sistemleştirilmiş ve XII. yüzyıldan itibaren Avrupa'da da yayılarak bugünkü batı hukukunun temelini oluşturmuştur.

Roma-Germen sentezine benzer bir Bizans-Türk sentezinin neden oluşmadığının koşullarını ararken, Doğu Roma'nın da Türk istilâsından önce aynı Batı Roma'da olduğu gibi birçok istilâlara uğradığını gözden uzak bulundurmamak gerekir. Ne var ki Batı Roma'nın aksine Bizans, sosyo-ekonomik düzeyde çok etkilenmesine rağmen, bu istilalar sonucu çökmemiştir. Bu istilâlardan en önemlileri VI. yüzyılın sonlarındaki Slav istilâsı ile VII. yüzyıldaki Arap istilâlarıdır. Slav istilâsı Slavların Balkanlara ve Anadolu'ya büyük ölçüde yerleşmelerine yol açmış, Arap istilâsı ise Suriye, Palestin ve Mısır eyaletlerinin kaybıyla sonuçlanmıştır. IV. yüzyılda Vizigot istilâsında olduğu gibi ağır vergiler altında ezilen köleler ve kolonlar Arapları kurtarıcı olarak karşılamışlar ve Bizans sadece Araplara karşı değil, kendi halkına karşıda savaşmak zorunda kalmıştır. Arapların "dini hoşgörüsü, vergi indirimi ve vergi toplama sistemini basitleştirmesi ve hatta müslüman olma hallerinde uyguladığı vergi muafiyeti, kendilerine birçok şehirlerin kapılarını açmış ve tarımsal nüfusun uysal davranışını sağlamıştır".[52] Buna ilâve olarak doğu halklarının mezheplerine karşı uygulanan baskı sistemi de bu yakınlaşmayı kolaylaştırmıştır. Slav istilâsına gelince, bunun sonucunda önce Balkanlara geniş ölçüde yerleşmeler olmuş, daha sonra bunlardan bir kısmı Anadolu'ya nakledilmiştir. Çağdaş bir yazara göre 762 yılında 208.000 kişilik bir slav grubu kendi arzularıyla Anadolu'ya yerleştirilmişlerdir.[53]

Slav aşiretlerinin Balkanlara ve Anadolu'ya yer-

---

52 M. V. Levtchenko: a.g.e., s. 123; Ostrogorsky, *History of Byzantine State*; (çev: Hussey); Oxford, Basil Blackwell, 1956; s. 103.
53 Levtchenko: a.g.e., s. 129, Ostrogorsky, a.g.e, s. 105.

leşmesi Bizans üretim ilişkileri açısından çok önemlidir. Aşiret hayatının yerleşik hayata geçişiyle ortaya çıkan "Slav komünü" tipi üretim ilişkilerinin ilkel bir düzeyini meydana getirir. Rusya'da XIX. yüzyıl sonlarına kadar yaşayan ve Narodniklerle marksistler arasında bilinen tartışmalara yol açan bu olgu geniş ölçüde Çarlık Rusya'sı "despotizmi"nin iktisadi temelini oluşturmuştur. Aynı olgunun Bizans devlet sistemini de pekiştirmiş olacağı açıktır. Oysa Bizans bünyesindeki komünal unsurlar, XIX. yüzyıldaki tartışmalarda ileri sürüldüğü gibi, "Slav Komünü"nden ibaret değildi. Daha Bizans'ın kuruluşundan itibaren bunlar mevcuttur.[54] Bizans iktidarları bu unsurları korumaya özel bir itina göstermişlerdir. V. ve X. yüzyıllarda olduğu gibi küçük toprakların ve komünlerin asiller, kilise ve manastırlar tarafından yağma edilmeleri üzerine imparatorlar harekete geçmiş ve komünleri korumak üzere özel kanunlar çıkarmışlardır.[55] Bu kanunlar devletin "despotik" yapısı ile alt yapıdaki "komünal" unsurlar arasındaki ilişkiyi açıkça ortaya koyacak niteliktedir. Bununla beraber iktisaden güçlü sınıflar olarak büyük toprak sahipleri iktidarı her zaman çok daha fazla etkilemiş ve kullanmışlardır. Nitekim imparatorların ve saray aristokrasisinin bütün çabalarına rağmen, taşra asillerinin X. ve XI. yüzyıllarda küçük toprak sahibi köylüler ve komünler aleyhine gelişmesi durdurulamamış ve Saray, Carolinge kralları gibi feodalleşme süreci karşısında çaresiz kalmıştır. Makedonya hanedanının işbaşında bulunduğu ve saray aristokrasisi ile askerî kumanda mevkilerini ellerinde bulunduran taşralı asillerin kıyasıya çatıştığı X. ve XI. yüzyıllar Bizans tarihinin dönüm noktasını teşkil eder. Türkler Anadolu'yu bu ortamda işgal etmişlerdir.

---

54 Germaine Rouillard: *La Vie Rurale dans L'Empire Byzantin*; Paris, Adrien-Maisonneuve; 1953; s. 147. Levtchenko a.g.e., s. 48. Metrokomia denilen bu komünlere ilerde tekrar döneceğiz.

55 Levtchenko; a.g.e.; s. 48 ve 184.

Bir Tartışma: Bizans Feodal miydi?

Bizans'la ilgili olarak verdiğimiz bu unsurlar Türk istilâsı ve daha sonraki gelişmelerle ilgili bize bazı ipuçları verebilir. Ancak konuyu biraz daha açıklığa kavuşturmak umuduyla Bizans üretim biçimi ve devlet yapısıyla ilgili bir "marksist" incelemeyi tartışma konusu yapmak istiyorum. Bu inceleme Fransız araştırıcısı Hélène Antoniadis-Bibicou tarafından yapılmıştır.[56]

Antoniadis-Bibicou Bizans toplumunu incelerken bir "dönüm noktası" olarak kabul ettiği XI. yüzyıla kadar olan dönem üzerinde durmuştur. Daha sonraki dönemi, bu konudaki tartışmaları bir yana bırakarak, "feodalleşme dönemi" olarak nitelemiş ve ele almamıştır.[57] Feodalizm dönemini de XI. yüzyılın ikinci yarısıyla 1453 tarihleri arasında sınırlamıştır. 1453'de girilen devreyi ise, ismini belirtmediği "uzmanlara" dayanarak, "Asya tipi" olarak nitelemiştir.[58] Demek ki araştırıcıya göre Bizans'ı yıkmakla Türkler tarihte gerici bir rol oynamışlar ve bir çeşit "karşı devrim" gerçekleştirmişlerdir.

Bu tezi ispatlamak için Bibicou, "Asya Tipi Üretim Biçimini" coğrafî, hukukî, toplumsal, iktisadi ve devletçi yönleriyle ayrı ayrı ele almış ve her bölüme de Marks ve Engels'in o konudaki düşüncelerini, tarihi evrimlerini dikkate almadan eklektik bir biçimde ilâve etmiştir. Bu arada yine bu düşünürlerin bazı çok önemli görüşlerine de -bilinçli ya da bilinçsiz ola-

---

56 Hélène Antoniadis-Bibicou: *Byzance et Le Mode de Production Asiatique*: (Sur le "Mode de Production Asiatique", kollektif eser; C.E.R.M., Paris, 1974, s. 195-227). Bu makale aslında La Pensée dergisinde 1966 yılında yayınlanmıştı. C.E.R.M. uzmanları 1974 yılında yaptıkları bir koleksiyona bu araştırmayı da sokmuşlardır.

57 Aynı makale, s. 197.

58 Aynı makale, s. 206.

rak- yer vermemiştir. Aslında böyle bir yaklaşım, yazarın iddiasının aksine marksist olmaktan çok, bir çeşit "yapısalcı = structuraliste" olarak nitelenebilir. Çünkü yazar, Bizans'ta Asya tipi üretim biçimini incelerken üretim ilişkileri ve güçleri ile hukuk, devlet vs. gibi üst yapı unsurlarını aynı "yapı"nın eşit statüde birer unsuru gibi ele almış ve aslında tarihte hiçbir zaman varolmamış ve olamayacak bir "model" açısından Bizans toplumunu değerlendirmeye çalışmıştır. Kanımca asıl izlenmesi gereken yöntem şöyle özetlenebilir. Önce Bizans'ın, bir "üretim biçimi" olarak değil bir "toplumsal formasyon" olarak; ya da Gramsci'nin "tarihi blok"[59] dediği bir bütünlük içinde ele alınması gerekirdi. Ancak böyle bir yaklaşım, bu "blok"u oluşturan unsurlara bir derecelendirme olanağı verebilirdi. Yine ancak böyle bir yaklaşım altyapıda farklı üretim biçimleri olduğu zaman, devlet yapısının daha sağlıklı bir biçimde ele alınmasını mümkün kılardı. Oysa Bibicou, yöntemi ve ileri sürdüğü tez sonucu, incelemesinde "Asya tipi üretim tarzı"nı oluşturan eşit statüdeki bütün unsurların, Bizans'ta ya olmadığını, ya da önemsiz derecede bulunduğunu ispata çalışmıştır. Bunları eleştirileriyle birlikte şöyle özetleyebiliriz:

1. Bibicou'ya göre "coğrafi ve teknik" açıdan, Bizans Asya tipini oluşturan ve Sahra'dan Orta Asya steplerine kadar uzanan kurak bölgelerde olmadığı gibi, despotik devlete temel teşkil eden kanallar, sulama vs. gibi önemli kamu görevlerini de yerine getirmemektedir. Oysa, Engels'in ilk defa bu konuya ilgilendiği bir sırada ortaya attığı bu fikir, sonradan terkedilmemekle beraber hiç de tekçi bir nitelik taşımamaktadır. Yani bu unsurları taşımadan da bir toplumda "Asya tipi üretim biçimi" egemen olabilir.

---

59) *Gramsci Dans le Texte*: Editions Sociales, Paris, 1975, s. 25 ve 193. Gramsci bu kavramla altyapı ve üstyapı arasındaki tarihi ve özgül bütünlüğü anlatmak istemiştir.

2. "Hukuki" açıdan, yine Bibicou'ya göre, Bizans özel mülkiyete geçmiştir. Dolayısıyla Asya tipinde sadece "devlet mülkiyeti" söz konusu olduğuna göre, Bizans'ta bu unsur da yoktur. Oysa bir toplum "sosyal formasyon" olarak ele alınınca, bunun alt yapısını, yanyana bulunan çeşitli üretim biçimleri teşkil ederler. Tarihi araştırmalarda bunlardan hangisinin en yaygın ve egemen olduğunu saptamak her zaman kolay, hatta mümkün değildir. Bizzat Bibicou'nun da belirttiği gibi Bizans'ta da çeşitli üretim biçimleri vardı. Bizans tarihçilerinden hiçbirisi sosyolojik ve ampirik verilere dayanarak bunların göreli önemi hakkında bir fikir ileri sürmemişlerdir.[60] Üzerinde birleşilen husus, Slav istilâsından sonra tarımda köleci ya da yarı feodal nitelikte işletmelerin gerilediği, buna karşılık küçük köylülüğün ve komünal üretim ilişkilerinin arttığıdır. Buna karşılık XI. yüzyılda ise büyük işletmelerin artması yönünde bir eğilim başlamıştır.

Bibicou Asya tipine temel teşkil ettiğini belirttiği komünal üretim biçimini de bu bölümde ele alarak, özellikle Ostrogorsky'nin çalışmalarına dayanmış ve komünal üretim biçiminin çözüldüğünü, komünlerde, yani tarımsal cemaatlerde özel mülkiyete geçildiğini ileri sürmüştür. Gerçekten Bizans tarihçisi G. Ostrogorsky, bu konuyla ilgili çalışmasında, VIII. yüzyılın Tarımsal Kanununa, mali incelemelere ve Teb Kadastrosuna dayanarak bu konuda ilginç gözlemler ileri sürmüştür.[61] Ancak komün yapısında özel mülkiyete geçişi ifade eden bir çözülme olsa bile, bu süreç tamamlanmamıştır. Nitekim Ostrogorsky'nin belirttiği ve Bibicou'nunda tekrarladığı gibi komünlerde henüz vergi konusunda, "kollektif sorumluluk" olgusu de-

60 Bizzat Bibicou'nunkendisi de bu çeşitli üretim biçimleri için "Bunlara tekabül eden sahaların genişliği ile ilgili bir ilişki kurma imkânsızlığı içindeyiz" diyor. a.g.m., s. 205.

61 Bk. G. Ostrogorsky; *La Commune Rurale Byzantine*; Byzantion; Cilt: 32; 1962, s. 139-166.

vam etmektedir.[62] Bunların X. ve XI. yüzyıllarda "güçlü"lerin, yani askeri aristokrasinin iktisadî egemenliğine girmesi de feodal ilişkilerin gelişmesi şeklinde yorumlanamaz.

Bibicou, başka bir araştırmaya dayanarak da Bizans'ta nüfus naklinin, özellikle istilâcı halkların naklinin devamlı bir iskân politikası olduğunu ve bu nakillerle yerleştirilenlere "uygun bir hukukî statü"nün verileceğini ileri sürmüştür. Aslında bu konuda başvurulan incelemede böyle bir iddiaya temel teşkil edecek bilgiler yoktur. Aksine üretim ilişkileri açısından önem taşıyan tek örnek de bu iddiayı çürütecek niteliktedir. Buna göre Ermenistan'ın ilhakından sonra Ermeni prensleri sürülmüş, fakat bunları tebaalarından yüzbinlere kişi takip etmiştir.[63] Yani bir üretim biçimi olduğu gibi nakledilmiştir. Göçebe halkların yerleştirilmesi biçiminde gerçekleştirilen iskânlara gelince, bunların yol açacağı gelişim teorik olarak komünal ilişkilerdir. Yani devlet zoru ve baskısı ile bir topluluğu birden istenilen üretim biçimine sokmak olanaksızdır. Osmanlı devletinde de sık sık başvurulan bu tip iskân politikasında da karşılaşılan durum budur.

3. "İktisadî" açıdan, yine Bibicou'ya göre, Asya tipi üretim çok büyük ölçüde doğal ekonomi biçimindedir. Oysa Bizans geniş ölçüde para ekonomisine geçmiştir. Şehir hayatı çok gelişmiştir. Vergiler de kısmen ayni, kısmen de nakdî olarak toplanmaktadır.

Burada da Bibicou "model"inin katılığıyla karşı karşıyayız. Eğer araştırıcı Osmanlı toplumunu da biraz incelemek zahmetine katlansaydı, saydığı unsurların orada da aynen mevcut olduğunu görürdü. Osmanlı Devletini incelerken bu konuya daha ayrıntılı olarak gireceğiz.

---

62 Aynı makale, s. 150.

63 Bk. Peter Charanis: *The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire*; Comparative Studies in Society and History; Vol: III, 1960-61, s. 147.

4. Yazar "sosyal" alanda da sınıf yapısını ele almış. Bizans'ta sınıfların teşekkül ettiğini, oysa Asya tipinin sınıfsız bir toplum olduğunu ileri sürmüştür. Bu konuya da ilerde tekrar döneceğiz. Ancak şimdilik şu kadarıyla yetinelim ki, Osmanlılarla işbirliği yapan ve müslüman olan Bizans tekfurları dışında, Paleologlar, Komnenler, Kantakuzenler gibi hanedan ailelerinin mensuplarından birçoğu dahi Osmanlı hizmetine girmiş ve varlıklarını korumuşlardır. Bunlar birdenbire komünal hayata mı geçmiş-lerdir? Tüm Balkanlarda da durum farklı değildir.

5. "Devlet" açısından, yazar, genel kanının dışına çıkamamış, Bizans devletinin "despotik" yapısını kabul zorunda kalmıştır. Ancak bunu da hafifletmek yollarını aramış ve "Bizans devletiyle, kaba bir devlet değil, nüanslarla ve ince evrimlerle oluşan zarif bir devlet karşısındayız"[64] diye ilâve etmiştir. Burada bir takım Türk yazarlarının ileri sürdüğü "kerim devlet", "ana devlet" tezlerinin Bizans çeşitlemesiyle karşı karşıyayız.

6. Nihayet, Bibicou, tarihi açıdan Asya tipi üretimin, marksist şemaya göre, köleci üretim biçiminden önce geldiğini, bu bakımdan Bizans'ın köleci ve feodal ilişkilere geçmiş bir toplum olarak bu aşamayı geride bıraktığını ileri sürmüştür. Oysa, daha önce de belirttiğim gibi, bir toplum "sosyal formasyon" olarak ele alınınca, her zaman alt yapısını çeşitli üretim ilişkileri oluşturur. Asya tipine temel teşkil eden komünal ilişkiler XIX. yüzyıl Avrupa'sında dahi mevcuttur. Hatta Marks, Germen komünlerinin kendi doğduğu bölgelerde XIX. yüzyıla kadar yaşadığını, fakat bazen insanın "bir çeşit muhakeme körlüğü" ile burnunun dibindeki şeyleri göremediğini yazmıştır.[65] Önemli olan hangi üretim biçiminin yaygın ve egemen oldu-

64 Bibicou, a.g.m., s. 222.
65 Bk. F. Engels; *L'Origine...*; ilâveler bölümünde Marx'ın Engels'e 25 Mart 1868 tarihinde yazdığı mektuptan, s. 328-329.

ğudur. Feodal üretim biçiminin egemen olduğu bir yapıda merkeziyetçi ve güçlü bir devlet yapısı barınamaz. Bu bakımdan, Bizans'ta çeşitli üretim biçimlerinin göreli önemlerini kimse ampirik olarak saptayamadığına göre, devlet yapısına bakmak gerekir. Çöküşünden önce Bizans'ta, P. Lemerle, Svonoros gibi yazarların karşı çıkmalarına rağmen, feodal nitelikte üretim ilişkilerinin geliştiğine dair genel bir kanı vardır. Fakat aynı gelişme Carolinge hanedanı zamanında Germen imparatorluğunda da vardı ve Frank kralları bu eğilimlere karşı savaşıyorlardı. Bizans imparatorları ve daha sonra Osmanlı sultanları da aynı durumdaydılar. Avrupa'yı klâsik anlamıyla feodal çağa geçiren ikinci bir istilâ, Norman istilâsı olmuştur. Aynı durum Bizans'ta Türk istilâsıyla neden gerçekleşmemiştir? Bunu anlamak için 1071'den sonra Anadolu'daki gelişmeleri çok yönlü olarak incelemek gerekir. Ancak bu suretle, ortada, Bibicou'nun iddia ettiği gibi bir "gerileme", "Asya tipi üretim biçimi"ne dönüş değil, bir devamlılık olduğu anlaşılır. Eğer yazar, peşin yargılara saplanacak yerde, biçimsel olarak benimsediği marksist yönteme sadık kalsaydı, bizzat bu konuda Marks ve Engels'in bazı temelli düşünceler ileri sürdüğünü görürdü. Gerçekten Bibicou'nun sözünü ettiği "Osmanlı uzmanları"nın kimler olduğunu bilmiyoruz ama, Marks'ın ve Engels'in bu konudaki düşüncelerini biliyoruz. Daha sonra somut bilgilerle bu düşünceleri irdelemek üzere, önce kendi dönemlerinde Osmanlı toplumunu sağlıklı bir görüşe sahip olacak kadar incelemiş olan Marks ve Engels'in görüşlerini ele alalım.

Marks farklı üretim biçimlerinin fetih yoluyla karşılaşmaları konusunda şu olanakları saptıyordu: "Bütün fetihlerde üç olanak vardır. Fetihçi halk fethedilen halka kendi üretim biçimini kabul ettirir. Örneğin İngilizlerin XIX. yüzyılda İrlanda'da ve kısmen Hindistan'da yaptıkları gibi; veya eski üretim biçi-

mini olduğu gibi devam ettirir ve vergi koymakla yetinir (örneğin Türkler ve Romalılar); veya yeni birşeye, bir senteze varan bir karşılıklı etkileşim olur (kısmen Germen fetihlerinde olduğu gibi)"[66] Demek ki Marks Türk fetihleriyle Roma fetihleri arasında bir benzerlik kurmuş ve bunları üretim ilişkileri açısından devamlılık sağlayıcı bulmuştur. Engels'e gelince, bu düşünür Türk fetihleriyle ilgili olarak ilk bakışta Marks'dan farklı bir görüş ileri sürmüştür. Bu görüş şudur: "Bütün doğuda ya devlet ya da komün toprağın sahibidir; dillerde toprak sahibi kelimesi dahi yoktur... Türkler doğuda işgal ettikleri topraklara ilk olarak bir çeşit tarımsal feodalizm soktular."[67] Görüldüğü gibi Engels bu görüşüyle, Türkleri doğuda yeni bir üretim biçimi getiren, yani devrimci bir rol oynayan bir ulus olarak görüyor. Aslında Engels bu fikrine bir kaynak göstermemiştir ve hangi dönemi kasdettiğini açıklamamıştır. Fakat bununla muhtemelen Selçuklu ikta sistemini kasdettiğini tahmin edebiliriz. Daha XV. yüzyıl Arap tarihçileri Nizamül-Mülk'ü bir feodal sistemin kurucusu olarak görüyorlardı. Engels bu kaynakları aktaran incelemeleri tetkik etmiş olabilir.[68] Osmanlı devletini de bir hayli incelediği dikkate alınırsa Selçuklu ve Osmanlı sistemlerini birlikte düşünmüş olduğunu da varsayabiliriz. Bu durumda Marx'ın fikriyle, Engels'in fikrini karşılaştırarak sorunu şöyle değerlendirebiliriz. Marks ve Engels, ilerde daha ayrıntılı olarak ele alacağımız ikta ve timar sistemlerini feodalizmin ilk aşaması olarak görüyorlardı.

---

66 K. Marks, *Contribution à la Critique de L'Economie Politique;* Editions Sociales; Paris, 1972, s. 162. Marks aynı görüşü Kapital'de de tekrarlamıştır.

67 F. Engels; *Anti-Duhring;* Paris, 1983; s. 205.

68 Claude Cahen; *Pre-Ottoman Turkey;* London, 1968, s. 40. Ayrıca belirtelim ki Marks ve Engels'in çok yararlandığı Rus tarihçisi M. Kovalevski, Germenlerin feodalizme geçişin ilk aşamasında uyguladıkları toprak dağıtımındaki esası (beneficium), Selçuklu ikta sistemi ile aynı şey olarak görmüştür. Bk. Maxime M. Kovalevski, *Tableau des Origines et de l'Evolution de la Famille et de la Propriété;* Stockholm, 1890, s. 193.

Oysa bu sistem Bizans açısından bir yenilik değildi ve orada XI. yüzyıldan sonra feodal gelişmeler hızlanmıştı. Bu bakımdan Türk fetihleri Bizans'ta mevcut duruma uygundu ve tutucu bir nitelik taşıdı. Buna karşılık daha önceki fetihlerde ve Büyük Selçuk İmparatorluğunda feodal bir girişim olarak ikta sistemi bir yenilik teşkil ediyordu.[69] Bu yüzden Engels, fikrini "doğuda Türk fetihleri" diye özgül bir biçimde ifade etmiştir. Bu şekilde ele alınınca her iki fikir tamamlayıcıdır ve çağdaş tarihçilerin ortaya koyduğu bütün belgeler ve veriler, ilerde göreceğimiz gibi, yüzyıl önce ileri sürülen bu düşünceleri doğrulamıştır. Şimdi bu görüşleri somut verilerin ışığında ele alarak tartışalım ve Türk-Bizans sentezinin gerçekleşmemesinin nedenlerini arayalım. Bu konuyla ilgili olarak şimdiye kadar Bizans üzerinde durmuştuk. Artık gözlerimizi akıncı Türk gazilerine, Oğuz boylarına doğru çevirelim.

Selçuklular

Selçukluların köken itibariyle Gök-Türklere ve daha da eskilere uzanan Oğuz boylarından geldikleri efsaneyle karışık tarihi bilgilerin üzerinde genellikle birleştikleri bir konudur. Selçuk Türklerinin İran'da kurdukları Selçuk İmparatorluğunun doğudan gelen göçebe akınını durdurmaya, durduramadığı takdirde de batıya yöneltmeye çalıştığını daha önce belirtmiş-

69 Günümüzde bu konu Selçuk devleti uzmanı tarihçiler arasında tartışmalıdır. Claude Cahen'e göre Selçuklulardan önce İran hanedanı Buveyhilerde ikta sistemi vardı. Ancak Türkler bu sistemi daha yoğun ve yaygın bir biçimde uyguladılar. Prof. Osman Turan'a göre ise Buveyhiler arasındaki sistem daha çok "mukataa-iltizam" biçiminde idi. İlk defa emirler arasında feodal bir "ikta" sistemini uygulayan Selçuklular oldu. Bk. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*; İstanbul, 1969, s. 238. Bizce bu konuda önceliğin o kadar büyük bir önemi yoktur. Çünkü bu süreç aşiret toplumunun çözülmesi sonucunda evrensel düzeyde karşılaşılan bir olgudur.

tim. Bu bakımdan batıya akını daha çok göçebe düzeyindeki halklar sürdürmüşlerdir. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya giren halk çoğunlukla göçebe koşullarında yaşıyordu. Bununla beraber, bu son derece önemli konu şimdiye kadar çoğu kez eksik bir biçimde ele alınmış ve bugünkü düşünce kalıpları açısından "göçebelik" küçük düşürücü görülerek saklanmaya çalışılmıştır. Türk tarihçilerini özellikle rahatsız eden husus "Dört yüz çadır halkından 'cihangirane bir devlet' kuran aşiret" hikâyesi olmuştur.[70] Bu yüzden konu açısından çok daha önemli olan Türk aşiret yapısı tarihçi ve antropologlar tarafından yeterince ele alınmamış ve açıklanamamıştır.

Orta-Asya bozkırlarından başlayarak Türk halkını teşkil eden aşiretler hangi yapıdaydılar? Bu konuda tek-tür ve boyutları ortaya konmuş bir aşiret yapısından söz etmek olanaksızdır. Gerçekten Türklerin tarih boyunca yerleştikleri bölgelere ve konuştukları lehçelere göre örgütleniş biçimlerinin farklı isimler aldığını görüyoruz. Ancak bu konuda Türkoloji uzmanlarının verdikleri bilgilerde, tüm aşiret yapılarında olduğu gibi,Türk aşiretlerinde de üçlü bir hiyerarşi göze çarpmaktadır. Radloff, çalışmalarına dayanarak yaptığı bir sistemleştirmede aşiretleri "oymak", aşiret alt-birimlerini (klan) "boy", en küçük birimleri de "Uruk" olarak nitelemişti.[71] Bu konuda çok değişik terimler olmakla beraber bu üçlü yapı daima göze çarpmaktadır. Prof. Faruk Sümer kökenini batı Gök-Türklere bağladığı Oğuz Türklerinin aşiret yapısını Boy, Oba olarak derecelıyor ve aileye tekabül eden en küçük birime karşılık bir kelime bulunmadığını

---

70 Bu konuda daha çok Köprülü'nün ve izleyicilerinin çalışmalarını kasdediyorum. İlerde bunları ele alacağız. Bk. Prof. Fuat Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara, 1971, s. 45.

71 Bk. Jean Cuisenier; *Economie et Parenté; Leurs Affinités de Structure Dans le Domaine Turc et dans le Domaine Arabe*, Paris, Mouton, Lahey, 1975, s. 80.

söylüyor.[72] Bu konuda, çeşitli Türk lehçelerinde çeşitli sözcüler vardır: Kün, söngek, uruk, ok, aul gibi.[73] Bu alanda bir çalışma yapan Fransız antropoloğu Jean Cuisenier de boy (aşiret) ve kün-aul sözcüklerini öneriyor.[74] Demek ki Türkmen aşiret yapısı da evrensel olarak incelenen çeşitli aşiretler gibi üçlü bir hiyerarşiye dayanmaktadır. Aşiretlerin birleşmeleri Budun'u yani halk topluluğunu veya İl-(El)i yani vatanı temsil etmektedir.[75] Şimdi Roma topraklarını işgal etmeden önce Germen aşiretlerini ele alarak soruna karşılaştırmalı olarak bakalım. Bu konuda Engels'in açıklamaları bize rehber olacaktır.[76]

Germenler büyük istilâ hareketinden önce kuzey deniziyle Ren, Vistül ve Tuna nehirleri arasında, aşiret hayatı biçiminde örgütlenmiş olarak yaşıyorlardı. Roma topraklarına da aşiret örgütlerine uygun bir biçimde yerleştiler. Aşiret örgütünün bir çeşit geniş aileye karşılık olan en küçük birimi konusunda germen lehçelerinde de bir birlik olmadığını bildiren Engels, bunun muhtemelen gotik lehçeden gelme Küni olabileceğini söylüyor.[77] Fransız antropologu Cuisenier' nin Türkoloji uzmanı P. Helliot'ya atfen verdiği kelime de aynıdır: Kün.[78] Bu birimin içerdiği aile biçimi Engels'in "eşleşmiş aile" dediği, grup evlenmeleri ile çekirdek aile arasında bir geçiş aşamasıdır. Burada erkek tek bir kadınla evlenir, ancak çok karılılık da (poligami) hoşgörülür. Öyle görünüyor ki Anado-

72 Prof. Dr. Faruk Sümer; *Oğuzlar (Türkmenler)*; Ankara, Dil Tarih Yayınları, 1972, s. 202. Prof. Sümer bu konuda "Soy" kelimesini, bir soru işareti ile birlikte öneriyor.

73 Bk. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türklerde Sosyal Kurumlar*; T.C. Adliye Vekâleti; Türk Hukuk Tarihi, Araştırmalar ve Düşünceler, Belgeler; Ankara, 1935.

74 J. Cuisenier, a.g.e., s. 81, 87.

75 Bunlar F. Sümer'de eş anlamlı olarak kullanılıyor, a.g.e., s. 5.

76 Bilindiği gibi Engels bu açıklamaları Cesar, Tacite, Kovalevsky vs. gibi devlet adamı ve tarihçilerin eserlerine dayanarak yazdığı *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* isimli eserinde yapmıştır. Okuyuşu ağırlaştırmamak için ancak çok önemli noktalarda referans vereceğim.

77 Engels, a.g.e., s. 145.

78 J. Cuisenier, a.g.e., s. 81.

lu'ya geldiklerinde Oğuz Türklerinin de ulaşmış oldukları aile biçimi buydu. Bu aile biçiminin yüzyılları kapsayan bir geçmişi olduğu gibi, yüzyılları kapsayan bir geleceği de olacaktır. Germenlerin, Romalıların aksine kadınlara çok saygılı olduğunu belirten Engels bunun herhalde ana-erkil aile tipinin bir kalıntısı olabileceğini yazar. Aynı husus Selçuk Türkleri için de, hatta daha sonra Osmanlılar için de söz konusudur.[79] Germenler geniş Roma topraklarına "kûni"ler biçiminde yerleştiler. İlk aşamada toprağın ortak mülkiyetine sahiptiler. Daha sonra toprağın geniş aileler arasında periyodik taksimine geçildi. Engels bu geçişin Cesar'la Tacite'i birbirinden ayıran yüzyıllık dönem içinde olduğunu söylüyor ve "bu aşamadan tam özel mülkiyete geçiş, bu kadar kısa zamanda ve yabancı karışım olmaksızın imkânsızdır"[80] diyor. Burada, bu çalışmada sık sık karşılaştığımız ve günümüzde Türk marksistlerini çok meşgul eden teorik bir sorunla tekrar karşılaşıyoruz. O da "asya tipi üretim biçimi" ile ilgilidir.

Asya Tipi Üretim Biçimi

Son çalışmalarında Marks'ın ve Engels'in "Asya tip üretim biçimi"ni evrensel bir kategori olarak kullandıklarını ve sözünü ettiğimiz aşamada germenleri de "Asya tipi üretim" aşamasında kabul ettiklerini görüyoruz. Aynı şey "Asya despotizmi" için de düşünülebilir. Bu yüzden bu kavramlardaki "asya" sözcüğü de coğrafî olmaktan çok, tarihi bir kategori olarak karşımıza çıkmaktadır. Son yüzyılda sömürgeciliğin ve emperyalizmin bu sözcüğe kazandırdığı horlayıcı anlam da gözönünde bulundurularak bu sıfatı, Marks ve

79 Selçuk tarihçisi Prof. Osman Turan'a göre Selçuk devletinin parçalanmasında kadınların rolü de büyük olmuştur. a.g.e., s. 241.

80 Engels, a.g.e., s. 148.

Engels'in son çalışmalarında olduğu gibi, artık kullanmamak gerekir. Gerçekten Marks bu konuda şunları yazmıştır. "İlkel kolektif mülkiyetin özgül bir slav, hatta münhasıran bir Rus mülkiyet biçimi olduğu, son zamanlarda yayılmış gülünç bir önyargıdır. Bu, varlığı Romalılarda, Germenlerde, Keltlerde saptanabilen ve hâlâ Hindistan'da çeşitli biçimlerde kalıntı halinde bugün de rastlanan bir biçimdir. Asya'da ve özellikle Hindistan'da kollektif mülkiyet biçimlerinin ciddi bir şekilde incelenmesi, kollektif mülkiyetin çözülmesi ile çeşitli mülkiyet biçimlerinin nasıl ortaya çıktığını gösterebilir. Böylece, örneğin Hindistan'daki çeşitli kollektif mülkiyet biçimlerinden, Germenlerdeki ve Roma'daki çeşitli orijinal özel mülkiyet biçimleri çıkarılabilir"[81] Görüldüğü gibi Marks'ın Kapital'de kullandığı terim, "ilkel kollektif mülkiyet"dir. Engels'e gelince, Germenlerin kollektif mülkiyetinden sözederken, "Hemen bütün halklar için geniş aile ve daha sonra ortak mülkiyetçi aile birlikleri için toprağın ortak ekimi ispatlandıktan sonra, bu konuda bir kelime daha söylemek gereksizdir..."[82] diyor. Demek ki istilâlar öncesinde Germenler henüz özel mülkiyete geçmemişlerdi. Esas itibariyle hayvancılık, avcılık ve yağmayla geçiniyorlardı. Bununla beraber Asya'dan getirdikleri tarımsal üretimi de unutmamışlardı.[83] Fakat henüz tarım ikinci derecede bir üretim dalı idi. Ormanlarda yaşadıkları için Orta Asya steplerindeki göçebe halklara benzeyen bir yaşantı içinde değillerdi. Daha çok yerleşik düzene geçme eşiğindeydiler ve Sezarla Tacite'i birbirinden ayıran yüz-yüzelli yıllık dönem (geniş olarak M.Ö. birin-

81 K. Marks, *Contribution*... a.g.e., s. 13; Marks aynı cümleyi Kapital'e de almıştır. *Le Capital*, Livre Premier, tome, I; Paris, 1975, s. 89. Daha önce belirttiğim gibi Marks, Germen komünal mülkiyet kalıntılarının Almanya'da XIX. yüzyılda bile yaşadığını, bir avukat olan babasının anlattıklarına dayanarak hatırlamıştı.

82 F. Engels; a.g.e., s. 148.

83 Engels; *L'Origine*; s. 204.

ci yüzyılla M.S. birinci yüzyıl) bu geçiş dönemini teşkil etti. Bu dönemde kullandıkları Roma parası son derece sınırlıydı ve altın ve gümüş gibi madenleri henüz işlemedikleri gibi, demir üretimi de pek azdı. Kısaca Engels'in dediği gibi "barbarlığın orta çağından, yukarı çağına geçiş"[84] dönemindeydiler. Bu bilgiler gösteriyor ki Türkler Gök-Türk döneminde bu aşamayı geçmiştiler. Daha önce de belirttiğim ve Sovyet tarihçisi Kozmin'in de işaret ettiği gibi Gök-Türkleri çağdaşları Carolinge krallığı ile karşılaştırmak gerekir. Germenlerin daha önce geniş ölçüde yerleşik düzene ve tarıma geçmiş olmaları, tek başına feodalizme geçmeleri için yeterli değildi. Bu bakımdan her iki halkın daha sonraki gelişmelerinde tayin edici rol oynayan özgül nedenleri ortaya koymak gerekir. Germenler Roma topraklarına aşiret yapılarına uygun bir biçimde yerleştiler. Kovalevski'ye göre, ilk yerleşim birimlerini aşiretin en küçük unsurunu teşkil eden geniş aile tipi oluşurdu.[85] Zamanla doğal nüfus büyümesi ile bu "aile cemaatleri"nden "köy cemaatleri" doğdu. İşte "doğulu despotizm" denen iktidar yapısının temelinde yatan iktisadî olgu budur. Birbirine komşu aile cemaatleri, ortak kullandıkları ve henüz ekime açılmamış topraklarla birlikte Germen Mark'ını teşkil ediyorlardı. Bu yapının da çözülerek feodal ilişkilere nasıl geçildiğini ele almadan, tekrar Bizans'a ve Türklere dönelim ve Türk işgali arefesinde Bizans'ın son durumuna bir göz atalım.

Malazgirt Sırasında Bizans ve Selçuklular

Bizans'ın XI. yüzyıldaki durumunu üretim yapısındaki feodal gelişmeler ve bu eğilimlerle savaşan Saray ve merkezi bürokrasi arasındaki çelişki temeli

84 Aynı eser; s. 149.
85 Engels zikrediyor; a.g.e., s. 149.

üzerine oturtabiliriz. X. yüzyılda gelişen taşra aristokrasisi askeri kumandanlıkları da ele geçirerek merkezi iktidarı tehdit etmeye başlamıştı. Aynı süreç Anadolu'da askeri aristokrasinin komünleri ve küçük üretici köylüleri kendi malikanelerine katmaları biçiminde gerçekleşiyordu. Bu gelişimle mücadele eden II. Basile'in ölümünden sonra tahta gelen imparatorlar, kararsızlık içinde, yeni bir tedbire başvurdular.[86] Bu tedbir, Selçuklu ikta ve Frank "beneficum" sisteminin bir benzeri olan "Pronoia" usulü idi. Buna göre Bizans devleti belli toprakları vergi toplamak ve asker beslemek üzere muayyen kişilere devrediyorlardı.[87] Burada devredilen aslında toprağın mülkiyet hakkı değil, tasarruf hakkı idi. Fakat bu süreç Bizans'taki feodal gelişmeyi hızlandırdı. Öyle ki Anadolu'nun doğusunda XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özgür köylülük hemen tamamen ortadan kalktı. Bu gelişimin merkezi devlet gelirlerini azaltması üzerine bir kısım vergi kaynaklarını da hükümet iltizam usulüyle devretmeye başladı. Bütün bu tedbirler merkezi iktidarın gücünü sarsıyordu. Buna tepki olarak yeniden askeri vergi usulüne dönüldü ve Trakya'da çıkan ayaklanmalara karşı doğu sınırlarını güven altına almak ve Ermeni aristokrasisini daha sıkı denetlemek üzere yarı özgür durumda bulunan Ermenistan ilhak edildi. Türkler Malazgirt savaşını kazandıkları zaman Bizans bu çalkantılar içinde bulunuyordu.

Anadolu'da Türk işgali, daha önce Arap işgalleri sırasında olduğu gibi, kolonlar ve köleler yani halk açısından bir kurtuluş oldu. Türk işgalinin ilk sonucu ağır feodal vergilerin kalkması ve sadece fert başına konulan bir vergi ile (Cizye) yetinilmesi oldu. Böylece "aşağı halk tabakaları Türk egemenliğine hayati çı-

86 M. V. Levtchenko; a.g.e., s. 194.
87 G. Ostrogorsky; a.g.e., s. 281-92; Levtchenko; s. 194.

karları ile bağlandılar."[88] Bir sürü köle de azad edildi.

1071'de Anadolu'ya giren Türklerin aşiret yapısına ışık tutacak bazı bilgileri daha önce vermiştim. Ancak bunların tamamen göçebe aşiretlerden ibaret olmadıklarını, bir çok yarı-göçebe ve yerleşik unsurları da içerdiklerini gözden uzak bulundurmamak gerekir. Türklerin daha Gök-Türkler döneminde kısmen tarıma geçtiklerini biliyoruz. Selçukluların doğrudan atalarını teşkil eden ve X. yüzyılda Sir-Derya kenarında, Aral Gölü kıyıları ile bunların kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan Oğuz Türklerini, Arap yazarları kısmen göçebe, kısmen de yerleşik hayat yaşayan bir halk olarak görüyorlardı.[89] Daha sonra Türkler Arap-İran kültürüyle ve yerleşik uygarlıklarla temasa geldiler. Anadolu'ya gelirken bu unsurları da beraberlerinde taşıdılar. Bu konudaki tartışma açıklığa kavuşmuştur ve artık hiçbir tarihçi Türkleri tüm göçebe unsurlardan oluşan bir ulus olarak görmemektedir.[90] Ayrıca göçebe olarak gelen Türkmen aşiretle-

88 M. V. Levtchenko, a.g.e., s. 220. Burada her istila hareketinin yarattığı ve Bizanslılerin Türk istilâsı ile ilgili olarak ısrarla anlattıkları kırım, esir alma, yağma gibi olgular üzerinde durmuyorum. C. Cahen Türk zaferini açıklarken Bizans'ın iç çelişkileri dışında, Bizanslıların Türkleri, Araplarda olduğunun aksine, gerçek düşman olarak görmediklerini, kendi nüfusları içinde de birçok Türkün bulunduğunu ve yeni gelenleri de -bunlar müslümanlığa henüz geçmiş oldukları için- kolayca özümleyebileceklerini düşündüklerini yazıyor. a.g.e., s. 76. Ayrıca bk. R. Grousset; *l'Empire du Levant*; Paris; Payot; 1946; s. 172.

89 Bk. Prof. Faruk Sümer naklediyor; *Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?* Belleten; sayı: 96, s. 574.

90 Prof. Sümer Oğuzların yerleşik Türklere tembel anlamına gelen "yatuk" adını verdiklerini belirtiyor. Daha genel olarak da Oğuzların Anadolu'ya girdikten sonra "Türkmen" olarak isimlendirildiklerini ve yerleşik düzene geçenlerin de artık "Türk" olarak çağrıldıklarını belirtiyor. Bk. *Oğuzlar (Türkmenler)*; s. V-X. Aynı tarihçi XI. yüzyılda kaleme alınan Divan-ı Lugat-üt Türk de Orgak (orak); Ok(tarla bölüşülmesinde kullanılan ölçü, toprakta miras payı); boyunduruk; tegirmen (değirmen); kanlı (kağnı) vs. gibi tarımsal kelimelerin varlığına dikkati çekiyor; a.g.m.; s. 580-581. Paul Lemerle'de Anadolu'ya giren Türklerin "göçebe, yarı-göçebe veya yerleşik, hatta şehirli unsurlar"dan oluştuğunu yazıyor. Ek. *L. Emirat d'Aydın Byzance et l'Occident*; Presses Universitaires; Paris, 1957, s. 10. C. Cahen ise "tam göçebelik nadir bir durumdu; hemen daima yerleşik ekincilerle, göçebe hayvancılar arasında bir sembioz vardır" diyor. a.g.e., s. 146.

rinden bir kısmının da kısa bir süre içinde yerleşik hayata geçtikleri bilinmektedir.[91] Aslında önemli olan bu yerleşmenin biçimi ve Türkmen aşiret yapısı üzerindeki etkileridir. Bu konuda önce Türk tarihçilerin ortaya koydukları bulguları ele alalım.

Prof. Fuat Köprülü "Moğolların ortaya çıkışından evvel ve sonra Anadolu'ya gelen birçok Türk aşiretleri, iskân edildikleri yerlerde kendi isimleriyle köyler teşkil etmişler, evvelce yaşadıkları yerlerdeki birtakım köy, dağ, nehir adlarını geldikleri sahalara da getirmişlerdir"[92] diyor ve Selçukluların Anadolu'yu iskân ederken büyük aşiretleri böldüklerini ve birbirinden uzak yerlere yerleştirdiklerini ilâve ediyor. Bu sonuncu bilgiler, şimdilik ele almadığımız Selçuklu Devletinin kuruluş sürecini açıklarken işimize yarayabilir. Prof. Sümer ise yerleşik hayata geçen Türkmenler "daha ziyade köyler kurarak veya çoğu terkedilmiş eski köylerde sakin olmak suretiyle yerleşiyorlardı. Selçuklu ordusuna dirlikli sipahi askerini verenler de bu yerleşenlerdir."[93] diyor. Bunun dışında, tarihçilerin belirttikleri gibi, birçok Türk yerli halktan kadınlarla da evlenmişlerdir. Nisbeten daha sonraki bir dönemle ilgili olmakla beraber, Neşri, Cihannüma'da "şeri nikâh"la evlenen Türkmen unsurlar için, "hazır ev, hazır avrat bulup, geçüp saray gibi evlerde oturavardılar"[94] diye yazar. Bu bilgiler Türk köy cemaatlerinin oluşmasını ortaya koyuyor; ancak aşiret yapısının çözülme süreci ve toprak tasarrufunun biçimi konularında bizi aydınlatmıyor. Bu bakımdan, Germenlerle ilgili olarak verdiğimiz ve ev-

91 Bu husus ilk haçlı seferlerine katılan şövalyelerden Guillaume de Tyr'in gözlemleri arasındadır. G. de Tyr, türkmen denilen göçebelerin yerleşik düzene geçtikten sonra "Türk" olarak isimlendirildiğini kaydediyor. Bk. *Histoire Générale des Croisades*, Paris, 1879, cilt: I, s. 15.

92 Prof. F. Köprülü, a.g.e., s. 86.

93 Prof. F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*; s. 135.

94 Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*; hazırlayanlar: F. R. Unat, Dr. M. A. Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları; Ankara, 1949, Cilt: I, s. 159. Selçuklular için bk. C. Cahen: a.g.e., s. 144.

rensel nitelik taşıyan bilgileri hatırlayarak şu varsayımı ileri sürebiliriz. Yerleşik düzene geçen Türklerin hemen toprakta özel mülkiyete de geçtiklerini ileri sürmek olanaksızdır. Bu dönemde, teorik olarak, aşiretin en küçük birimleri ya toprağı ortak olarak tasarruf ediyorlardı, ya da toprak bunların da bölünmesiyle ortaya çıkan ataerkil aileler arasında peryodik olarak paylaşılarak tasarruf ediliyordu. Bu konuda Divan-ı Lugat-üt Türk'de rastladığımız "Ok" kelimesi dikkat çekicidir. Buna göre "Ok" kelimesi hem aile anlamına[95] hem de tarla bölüşülmesinde kullanılan ölçü ve toprakta miras hakkı anlamına geliyor. Bu durumda Türklerin yerleşik düzende ortak mülkiyetten özel mülkiyete geçiş sürecinde oldukları düşünülebilir. Ancak bu tip gelişimin de üretimde ne kadar yaygın olduğunu bilmiyoruz. Bunlara Türklerin, ilk anlarda savaşın yarattığı yıkımlardan sonra varlıklarını benimsedikleri, hatta koruduklarını Bizans-Slav köy cemaatlerini de ilâve etmek gerekir. Bununla beraber, göçebe Türkmenlerin daha çok sınırlarda yerleşmelerine rağmen, bu dönemde Anadolu'nun her tarafında yarı göçebe-hayvancı Türkmenlerin tarımcı Türk-Hristiyan halklarla yan yana yaşadıklarını ve muhtemelen Türklerin çoğunluğunu teşkil ettiklerini söyleyebiliriz. Bu durumda da Germenlerle benzerlik açıktır. Franklar Gaulle bölgesine yerleştikten sonra da hayvancılığı tarıma tercih etmişlerdi. Nüfus az olduğu sürece "iki sistem arasında hiçbir rekabet olmuyor; hayvanlar tam bir özgürlük içinde otluyorlardı."[96] Hayvancılıkla geçinen Türkler tarımsal nüfusla ticaret halindeydiler ve birbirlerine karşılıklı talep yaratıyorlardı.[97] Bu durumun ticareti geliştirmede çok büyük bir rolü oldu ve XIII. yüzyılda Anadolu ileri

95 Bu anlam Hüseyin Namık Orkun'un verdiği bilgiye göre Verbitski'nin hazırladığı lügatte belirtiliyor: Zikredilen inceleme, s. 91.

96 Lynn White jr. *Technologie Médiévale...*: s. 67.

97 C. Cahen; a.g.e., s. 157.

bir ticari seviyeye ulaştı. Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri bir sanat olan halı ve kilimcilik de ticarette rol oynayan unsurlar oldu. Tarımda bir de büyük toprak sahibi olan ve feodalleşme sürecinde bulunan asiller vardı. Bunlardan Türklerle savaşanlar ya yokedildiler ya da kaçtılar. Türklerin yerleştikleri toprakların çoğu genellikle bunlara ve devlete aitti. Bununla beraber bunların içinden, önce Ermeni ve Gürcüler arasından sonra da Rumlar arasından önemli bir grup çıkarlarını korumak için müslümanlığı seçti ve Türkleşti. C. Cahen bunların müslümanlığı için "biçimsel" diyor ve Türkçe bilgilerinin de olmadığını söylüyor. Fakat kendisinin de belirttiği gibi ilerdeki nesiller için bu eksiklikler ortadan kalktı.[98]

Anadolu Türkmen istilâsına uğramadan, şehir ekonomisinin bir hayli geliştiği bilinmektedir. Şehir hayatı tarımla zanaatın ayrılmasından, mal üretiminden ve bunun yaygın bir ticaretle desteklenmesinden doğmuştur. Üretim ilişkilerinin gelişimi açısından şehir-köy ayrımının temeli budur.[99] Bununla beraber daha çok göçebe aşiretleri konfederasyonu biçiminde ortaya çıkan bazı Asya devletlerinde şehir yapısı farklı bir şekil alıyordu. XVII. yüzyılda Moğol devleti sarayında yıllarca hekimlik yapan Dr. François Bernier bu gibi şehirler hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Buna göre bu tip devletler pek çoğu süvarilerden oluşan 200-300 bin kişilik "ordu = orda"lar şeklinde örgütlenmişlerdir. Bu "orda"nın içinde esnaf, bakkal, hizmetçi, tüccar vs. gibi tüm unsurlar dahildi. Bu şekilde "... Paris'ten hiç de küçük olmayan Delhi, Ağra gibi büyük şehirler sadece böyle bir milisle yaşıyor, bunlar sefere çıktığı zaman kralı izlemek zorunda kalıyorlar ve açık kırlıktan biraz daha iyi ve rahat durumda bulunuyorlardı." Bernier'nin dediği gibi "Tasavvur etmek gerektir ki, yürüyen tüm

98 C. Cahen; a.g.e., s. 151.
99 K. Marks, *Le Capital*, kitap I, Cilt: II, s. 42.

Delhi, yani başkentti".[100] Bizans şehirleri elbetteki bu yapıda değildi. Bizans'ta üretim ilişkilerinin gelişmesi ve Akdeniz ticaretinin rolü ile daha Bizans'ın ilk çağlarında ileri bir şehir hayatı doğmuştu. Öyle görünüyor ki ilk aşamada Türk istilâsı ticareti ve şehir hayatını sarstı. Fakat Selçuklu devletinin kuruluş sürecine paralel olarak, yani Anadolu'da bir "düzen ilkesi"ni temsil eden bir merkezi iktidarın oluşmasıyla birlikte şehirler yeniden canlandılar. Türkler şehirlere, kırsal bölgelerde olduğu gibi, yerli aristokrasiyi yok ederek, ya da onlarla işbirliği ve evlenmelerle girdiler. Bu sonuncu yöntem "iğdiş" adı verilen melez bir nesil doğurdu. "İğdiş"ler iğdişbaşı başkanlığında özel bir zümre meydana getiriyorlardı.[101] Bunlar şehirlerde merkezi kontrolü sağlayan ve feodal çözülmeyi önleyen bir denge unsuru idiler. Büyük bir olasılıkla askeri işlevleri de vardı ve iğdişbaşı aynı zamanda defterdar görevini de yerine getiriyordu.[102] Moğol istilâsı sırasında merkezi devlet gücünü kaybedince ahi örgütleri ortaya çıkmaya başladı.[103] Bu ör-

100 Bk. Dr. François Bernier; *Voyages de François Bernier au Pays du Grand Mongol*; Paris, 1830, cilt II, s. 230-231. Marks'ın asya tipi üretimle ilgili ilk fikirleri bu kitaptan kaynaklanır. Bu konuda Engels'e yazdığı mektupta "Doğuda şehirlerin yapısı hakkında, ihtiyar Bernier'ninkinden daha açık, daha parlak daha ikna edici bir şey yazılmamıştır" diyordu. Bk. *Correspondance*, cilt: II, s. 378. Bununla ilgili olarak R. Grousset'nin Hun'lar için söylediği "Bir ordu biçiminde örgütlenmiş, hareket halinde bir halk idiler" görüşünü de hatırlıyalım. a.g.e., s. 96.

101 C. Cahen, a.g.e., s. 192-193.

102 Aynı eser; s. 193; Spiros Vryonis, Jr. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from XI. Through XV Century*, London, 1971, s. 182.

103 Ahi (Fütüvvet) örgütlerinin kökeni için bk. Claude Cahen; *l'Islam, Des Origines au Début de l'Empire Ottoman*; Bordas, Paris, 1970, s. 124. Selçuklulardaki durum için a.g.e., s. 193-194. Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş yıllarında Anadolu'yu ziyaret eden arap seyyahı İbn Batuta'da bu konuda bilgiler vermiştir. Batuta'ya göre bir Ahi liderinin başkanlığında birleşen zanaatkârlar ve gençler (al fityan) ortakçı bir hayat yaşayan, son derece misafirperver ve iyiliksever kişilerdi. Bk. *Voyages d'Ibn Batoutah dans l'Asie Mineure*, çev: M. Defrémery, Paris, 1851, s. 14. Engels, devletin kuruluşunu incelerken, geçici dönemde aşiret örgütünün kısmen varlığını koruduğuna dikkati çekmiştir. (*L'Origine de l'Etat*..., s. 126) Eski Yunanda bunlar dini tarikatlar ve özel dernekler halinde yaşamışlardır. Ahi cemiyetlerinin de bu nitelikte olması muhtemeldir.

gütler başlagıçta devletin sıkı kontrolü altında doğrudan doğruya örgütlenemeyen esnaf ve tüccarın dolaylı örgütleriydi. Ortaya çıkış biçimleri ve bir milis karakteri taşımaları, özellikle iktidarın güçsüz olduğu dönemlerde önemli roller oynamalarına yolaçmıştır. Aslında şehir aristokrasisine ve giderek merkezi yönetime bir tepki olarak ortaya çıkmış olabilirler. Ancak öyle görünüyor ki gerçek fonksiyonlarını merkezi idarenin durumu belirliyordu. Daha somut olarak durumu şöyle açıklayabiliriz. Selçuklu şehirleri merkez Konya modeline göre örgütleniyorlardı. Vali, Kadı, muhtesip ve yardımcıları (reis, emin, arif) ve diğer ileri gelenler şehir "aristokrasi"sini veya bir Osmanlı deyimini kullanacak olursak "kapıkulları"nı teşkil ediyorlardı. İğdişler denen zümre de her halde bunların bir kesimini meydana getiriyordu. Esnaf ve tüccar bu zümrenin ve dolayısıyla merkezi idarenin sıkı bir kontrolü altında idiler. Batıda feodal ilişkilerin dışında gelişen ve özgür bir sınıf örgütü olan loncalar biçiminde örgütlenemiyorlardı. Bu yüzden şehirlerde gençler ve muhtemelen pleb karakteri taşıyan unsurlar arasında meslek-dışı örgütler kuruyorlardı. Kardeşlik, yiğitlik, karşılıklı yardım vs. gibi beşeri erdemlere dayanan bu örgütler bir çeşit zabıta kuvveti görevini de yüklenıyorlardı. Merkezi devlet güçlü iken büyük bir olasılıkla şehir aristokrasiyle iyi geçiniyorlar ve düzeni koruyorlardı. Bu bakımdan işlev olarak iğdişlerin yerini almış olabilirler. Nitekim Selçuklu devletinin çözülüş devrinde "iğdiş" kelimesi ortadan kalkmış ve şehirlerde sadece "ahiler" düzeni sağlamışlardır. Fakat bu "düzen"in "kapıkullarına karşı ve kendi çıkarlarının uygun olmasına çalışmışlardır. İlerde göreceğimiz gibi Osmanlı devletinde yeniçeriler benzer bir rol oynamışlardır. Selçuklu devletinin şehir yapısını oluşturan unsurlar ana hatlarıyla bunlardır. Ancak devletteki feodal gelişmelere karşı merkezi iktidar devamlı olarak dik-

katli bulunmak ve savaşmak zorundaydı. Bu bakımdan Selçuklu şehirleri de Bernier'nin Moğol şehirlerinde –ve ileride göreceğimiz gibi Hammer'in de Osmanlı şehirlerinde– gözlediği gibi seferlere paralel olarak büyüyen ve küçülen, hareket halinde şehirlerdi. Üretici sınıfların artı-ürünüyle yaşayan büyük bir askeri-idari zümre barındırıyorlardı.[104]

Selçuk Türkleri ve Devletin Doğuşu

Bugüne kadar yerli ve yabancı tarihçiler arasında daha çok Osmanlı devletinin doğuşu tartışma konusu olmuştur. Bunda herhalde Osmanlı devletinin Doğu Roma imparatorluğuna son vererek, kendisinin bir imparatorluk haline gelmesi ve uzun yüzyıllar boyunca Avrupa'yı da tehdit ederek varlığını sürdürmesi rol oynamıştır. Çağdaş Türkiye de Osmanlı Devletinden doğmuştur. Oysa Selçuklu devletinin doğuşu, bilimsel bir analiz açısından, ya da benzer koşulların yinelenmesi bakımından Osmanlı Devletinin kuruluşunu da açıklar. Unutmamak gerekirki belli bir yerleşik tarımsal düzene, çoğu hayvancı-göçebe Türk boylarının yerleşmesiyle tarihte feodalizmi yaratan yeni bir sentez olanağı doğmuştur. Türkler açısından durumun çözümlenmesinde yardımcı olmak üzere, gözlerimizi tekrar Germenlere ve Frank devletine çevirelim.

Germenler Batı Roma topraklarını işgal ettikleri zaman aşiret örgütleri "aristokratik" bir nitelik taşıyordu. Yani aşiret ve klan şefleri seçimle değil, belirli

104 Prof. Köprülü bu konuda şunları yazıyor: "Şehir halkının mühim bir tabakasını devlet hizmetinde bulunan yahut devlet bütçesinden geçinenler teşkil eder. Payitahtta, merkezi idare mensupları oldukça kalabalık bir sınıf teşkil ettikleri gibi, büyük idare merkezlerinde de mahalli idareye mensup epeyice kalabalık bir zümre vücuda getirirler. Muhtelif merkezlerde şehzadeler mahalli idare başında bulunurlarsa onların divanı, büyük sultan yanındaki divanın yani merkezi idarenin biraz daha küçük kadrolu bir örneğinden ibaret olur". *Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu*; s. 113.

ailelerden geliyorlardı. Aşiretler federasyonuna başkanlık eden bir de "askeri şef" vardı. Askeri şef, aşiret beyleri ile önemli meseleleri görüşüyor, en önemli sorunları da "halk"ın huzuruna getiriyordu. Bu aristokratik yapı işgaller sırasında, ya da hemen sonra çözülmeye başladı.[105] Askeri şefler kökenlerine bakılmadan, yeteneklerine göre seçilmeye başlandılar. Büyük bir güçleri yoktu ve gerçek yetki halk meclisindeydi. Disiplini sağlamada da papazlar büyük bir rol oynuyorlardı. Halk meclisi aynı zamanda bir mahkeme, bir "divan" rolü oynuyor, halk şikâyetlerini görüşüyor ve gerekirse idam kararları veriyordu. Zamanla askeri şefler artan bir önem kazanmaya ve etraflarına yetenekli bir grup toplamaya başladılar. Bunlar giderek devamlı bir nitelik kazandılar ve oluşan devletin öncüllerini meydana getirdiler.

Germen istilâsı köleleri özgürlüklerine kavuşturmuştur. Buna karşılık Germenler de Roma topraklarının üçte ikisine el koydular.[106] Toprak aşiret bölümlerine göre dağıtıldı ve ortak işlenmeye başlandı. Ancak bu yerleşme sürecinde, aşiret yapısı da çözülme sürecine girdi ve Germenlerle Romalılar karışmaya başladılar. Bunun sonucu olarak tarımda komünal ilişkilerle, özgür köylülük gelişmeye başladı.

Germen askeri şefleri ele geçirdileri toprakları "devlet toprağı" ilân ettiler ve daha sonra askeri hizmet karşılığı, bunların tasarruf hakkını (beneficium) yoldaşlarına dağıttılar. Böylece, biraz önce de belirttiğimiz gibi aristokrasinin bir kolunu oluşturacak olan bir temel meydana geldi. Bunun dışında Germenler azat olan kölelerin içinden gözdeler ve favoriler yarattılar. Bu da Frank imparatorluğunda, aristokrasinin ikinci kolunun, saray aristokrasisinin oluşmasına yol açan bir unsur oldu. Kölelikten gelme

105 F. Engels, *L'Origine...*, s. 152. Takib eden bilgiler de aynı eserden alınmıştır.
106 Aynı eser, s. 159.

gözde ve favorilere de mülk olarak, ya da tasarruf hakkı olarak bol toprak dağıtıldı. Ancak Frank kralları askerî ve idarî yakın çevrelerini bir arada tutmak ve birliği sağlamak için devamlı savaşmak zorundaydılar. Carolinge hanedanında, özellikle Charlemagne zamanında fetih savaşları ve iç savaşlar özgür köylüleri bitap düşürdü ve yıktı.[107] Bu durum onları bir himaye aramaya yöneltti ve tasarruf hakkı karşılığı topraklarının mülkiyetini asillere devrederek asillerin himayesine girdiler. Böylece Germen istilâsından dört yüz yıl sonra, aynı Roma'nın çöküşünde karşılaşılan durum tekrar meydana geldi ve bu sefer de Norman istilâsı altında Frank devleti çöktü. Ancak feodal süreç tamamlanmak üzereydi ve bu yüzden "Germen dönemi" devletlerinin çöküşü "Normanlara ve Sarrasin'lere tabiyete değil, ikta (beneficum) sistemine ve bir güçlünün himayesi altına girmeye, feodaliteye yol açtı. Bu o kadar önemli bir nüfus artışıyla birlikte oldu ki, iki yüzyıl kadar sonra, kabarık haçlı kanamalarına kolayca katlanıldı."[108]

Engels, yeni bir üretim biçimine yol açan bu sentezi, Germenlerin aşiret yapılarına ve "barbarlıklarına" bağlıyor. "Kişisel yiğitlikleri ve değerleri, özgürlükçü ruhları ve tüm kamu sorunlarını kişisel bir sorun gibi gören demokratik içgüdüleri, kısaca Romalıların kaybetmiş oldukları ve Roma kalıntılarıyla yeni devletler kurmaya ve yeni uluslar yüceltmeye muktedir tüm vasıfları aşiret örgütlerinin meyvesi olan barbarlığın en üst aşamasının özelliklerinden başka neydi?"[109] diyor.

Germenlerle ilgili bu genel tablo, aşağıda göstermeye çalışacağım gibi, Selçuklular içinde geniş ölçüde geçerlidir. Bu benzerliği ortaya koymak ve Selçuk devletinin kuruluş sürecini açıklayabilmek için, tarihi

107 Aynı eser; a.g.e., s. 161.
108 Aynı eser; s. 163.
109 Aynı eser; s. 164.

ayrıntıları bir yana bırakarak, sorunu Selçuklu devletinin tüm unsurlarını kapsayacak bir bütünlük içinde ele alacağım.

Selçuklu hükümdarı Alpaslan 1071'de Bizans ordularını yendiği zaman gerçek niyeti Anadolu'ya yerleşmek değildi. Kısa bir süre sonra kendisinin ölümü sonucunda hükümdar olan Melik Şah'ın duyguları da farklı değildi. Bununla beraber Türkmen aşiretleri Anadolu'ya girdiler ve yerleşmeye başladılar. Bu dönemde Oğuz boylarının ayrı ayrı beyleri olduğunu ve bu beylerin de naibleri ve "yoldaş" adını verdikleri silâh arkadaşları bulunduğunu görüyoruz. Prof. F. Sümer bu "yoldaş"ların her bey için 40 kişi olduğunu yazıyor.[110] Buna karşılık tüm aşiretlere hükmeden ve "hükümdar" olmaya namzet "şef", başlangıçta Alpaslan ve Melik Şah'dan bağımsız olarak ortada görünmüyor. Selçuklu devletinin kuruluşunda ilk aşama bu gibi bağımsız ve toplayıcı bir "askeri şef"in ortaya çıkışıdır. Bu aşamada Anadolu'da aşiret kavgalarına; bu kavgalarda Bizanslı prenslerin de yer aldığına; bazen de tam aksine, Bizanslıların hizmetine girmiş Türk beyleriyle Türkmen aşiretlerinin çarpıştığına tanık oluyoruz: Romalıların hizmetine girmiş Frank şövalyelerinin, Germen aşiretleriyle savaşması gibi. Bu devamlı iç savaş ortamında Anadolu'da, yine ilk Germen istilâsından sonra Avrupa'da olduğu gibi, bir takım beyliklerin kurulduğunu görüyoruz: Danişmendliler, Mengücüklüler, Saltuklular, Sökmenliler, Artuklular gibi. Bu beylikleri kuranlar ya Selçuklu Sultanının soyundan gelen asil beyler, ya da silâh arkadaşları (yoldaşları) idiler. Bu sonuncular ise çeşitli aşiret beyleri olabileceği gibi, köleler arasından seçilmiş yetenekli kimseler de olabilirdi.[111] Aslında

110 Prof. F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*; s. 41.

111 Necdet Sakaoğlu, "Fetihler ve elegeçirilen yeni topraklar için, aile bireyleri arasından aday bulunamazsa, köle komutanlar veya Türk beyler görevlendirilirdi" diyor; *Türk Anadolu'da Mengücek Oğulları*; Milliyet Yayınları; İstanbul 1971, s. 29.

her beylik birleştirici bir rol oynayıp, devlet haline gelebilirdi. Her birinin kuruluş biçimi ve yapısı Selçuklu Devlet yapısını küçük ölçüde yansıtmaktadır.[112] Burada Germen istilâsında olduğu gibi, aristokratik gelişmeye yol açabilecek bir sosyal kategori daha görüyoruz: Askerî şeflerin, ya da aşiret reislerinin "çevreleri". Bu "çevre"nin ise ya soylulardan, ya da kullardan oluştuğunu saptıyoruz. Bu sonuncular arasında özellikle İran, Mısır ve Kırım medreselerinden çıkmış hocalar, Büyük Selçuklu bürokrasisine mensup kimseler, dervişler vs. bulunmaktadır. "İslâm şövalye ve misyonerleri"[113] olan dervişler ve özellikle bunlar arasında "alpler" veya "alp erenler" denilen savaşçılar gerek istilâ sırasında gerekse yerleşmede büyük bir rol oynadılar. Prof. Barkan bunların vakıflarla toprağa yerleşip tarımla uğraştığını, bazılarının feodal nitelikte çiftlikler kurduklarını ve göçebe ve yarı göçebe Türkmenler arasında yerleşmeye dönük telkinlerde bulunduklarını yazar.[114] Müslümanlığın bu yerleşik düzene geçişte oynadığı rol bütün Osmanlı tarihinde, hatta Cumhuriyet devrinde de gözümüze çarpacaktır.

Daha Anadolu'ya ilk girişte Alpaslan'ın yakınları ve gazileri belirli bölgeleri "ikta" olarak almış ve fethe memur edilmişlerdi. Bu büyük iktalar çeşitli beyliklere yol açmıştır. Buna karşılık her "bey"de kendi yoldaşlarına küçük iktalar dağıtmıştır. Bu suretle meydana çıkan irili ufaklı iktalar Selçuklu sistemine damgasını vurmuştur. Burada, daha sonra Osmanlı tasarruf biçiminin gerçek niteliği sorunu ortaya çıkıyor. Daha önce verdiğimiz bilgilere de dayanarak şu yorumu yapabiliriz. Selçuklu sultanları, Ger-

---

112 Bu konuda bk. Prof. Osman Turan; *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*; İstanbul, 1973.

113 Prof. Ö. L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler*; Vakıflar Dergisi, Sayı II, 1942.

114 Aynı makale; s. 284.

menler gibi işgal ettikleri toprakların büyük bir kısmını "devletleştirdiler". Aşiret yapıları tam çözülmeden toprakta özel mülkiyete geçemezlerdi. Bu sosyolojik bir süreçtir ve klâsik İslami hukuk anlayışıyla temasa gelmiş olmaları bu gerçeği değiştirmez. C. Cahen bu hususta ihtiyatlı bir ifadeyle Selçukluların "Küçük Asya'ya girdikleri sırada geleneksel İslâmî anlamda, ortak mülkiyet duygusunu kaybedecek derecede hukukçuların etkisinde kaldıklarını tasavvur etmek güçtür."[115] diyor. Bu haliyle ikta, aşiret yapısının çözülmesi sırasında, daha ziyade tasarruf hakkını içermektedir ve feodalizmin ilk aşamasını ifade eder. Bu şekliyle de evrensel bir kategoridir ve kollektif mülkiyetten özel mülkiyete geçiş sürecinde her yerde rastlanır. Daha önce belirttiğim gibi Franklarda bunun adı "beneficium", Bizanslılarda da "pronoia" idi. Frank sistemiyle Türk iktia sistemi arasındaki benzerliği Marks ve Engels'den önce F. Hegel dahi görmüştü. Alman filozofu Hegel adeta "Mülkiyetin Kökeni"ni haber veren terimlerle şu karşılaştırmayı yapıyor: 'Türk ulusu son derece sağlıklı ve kuvvet dolu idi. Gücü fetihlere dayanıyordu ve bu yüzden devamlı savaş halindeydi... Aynı Franklarda olduğu gibi fethedilen toprak savaşçılar arasında miras hakkı olmaksızın kişisel tasarruf hakkı olarak bölünüyordu. İlerde miras hakkı ortaya çıktığı zaman ulusun gücü kırılmıştır."[116] Bunun dışında Selçukluların "ikta sitemi" adını verdikleri uygulamayı, Latin Amerika'dan Uzak Doğuya kadar büyük bir sahada yaşanmış olarak görüyoruz.[117] Demek ki Türkler daha Selçuklular devrinde feodalizmin ilk aşamasına ulaşmışlardı.

---

115 C. Cahen; *Pre-Ottoman Turkey*; s. 174.

116 Bk. G. W. F. Hegel; *Leçons Sur la Philosophie de l'Histoire*; Paris, 1963, s. 330.

117 Örneğin İnka toplumu için bk. Maurice Godelier; *Horizons, Trajets Marxistes en Anthropologie*; Maspero; Paris, 1973, s. 83-92; Japonya için bk. P. Anderson; *Lineaes of the Absolutists State*; London; 1975, s. 437. Anderson'un açıkladığı gibi Japon "Bushi"lerinin timarlı sipahilerden farkı yoktur.

Ancak bu dönemde Anadolu'da feodal eğilim olarak, sadece ikta sistemini de görmemek gerekir. Bu konuda tartışılması gereken nokta Anadolu'da toprağın hukukî statüsü açısından Türklerin tüm etkisidir. Şimdiye kadar bu sorun, daha sonra Osmanlıları da kapsayacak bir biçimde, Türklerin "miri arazi" uygulamasını getirdikleri, yani özel mülkiyeti yok ettikleri biçiminde konmuştur. Yerli ve yabancı tarihçilerde yaygın olan ve onlar kanalıyla "marksist" yorumcuları da etkileyen bu görüş aslında, ilerde göreceğimiz gibi, Osmanlı ideolojisinin bile gerisindedir ve hiçbir nesnel değeri yoktur. Justinianus kanunlarının yeşerdiği bir sosyo-ekonomik ortamda, Türklerin özel mülkiyeti yok edebilmeleri olanaksızdır. İkta sistemi ile özel mülkiyet statüsü geriletilmiş olsa bile, bu sistemin tüm topraklara egemen olabileceğini varsaymak yanlıştır. Nitekim batıda Carolinge krallarının kilise ve manastırlara toprak dağıtması gibi, Türkiye'de de dini vakıflar ve aile vakıfları, miri araziden çok özel mülkiyet statüsüne yakındır. Bu konuda Türk kolonizatör dervişleriyle, Frank krallarının yerleşme politikasının aracı olan köle papazlar arasında büyük bir fark yoktur.[118] Bunun dışında, Selçuk devletinde merkezi gücün azamî boyutlarına ulaştığı dönemde, yani Alâeddin Keykubad devrinde dahi, berat mukabili arazi "temlik"lerinin yapıldığı ve bazı köylerin özel kişilere tam mülkiyet halinde devredildiği saptanmıştır.[119] Müslüman olarak durumlarını korumaya çalışan Rum, Ermeni ve Gürcü aristokratlarının toprak statülerinde fiili bir değişiklik olduğunu sanmak da realist bir tutum değildir. Gerçi Selçuklu Sultanları her zaman büyük toprak sahipleriyle savaşmak ve yer yer toprak müsaderelerine gitmek durumundaydılar. Feodal eğilimlerle mücadele daha sonra Osmanlılar-

118 Bk. Jan Dhont; *Le Haut Moyen Age (VIII-XI. siècles)*, Paris, Bordas, 1968, s. 29-31.
119 C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*; s. 177.

da da devam etmiştir. Carolinge kralları da feodalleşme sürecine karşı sık sık toprak müsadereleriyle savaştılar. Engels, I. yüzyılda Romalılarla ilk defa çarpışmaya başlayan Germenler için, "Roma hukukunu benimseyebilecek olgunluğa ulaşabilmeleri için daha bin beş yüz yıl lâzımdı"[120] diyor. Buradan herhalde Almanların XV. yüzyıla kadar özel mülkiyete geçmediklerini hiç kimse çıkaramaz. C. Cahen Selçuklu "temlik"lerine dikkati çektikten sonra, "Muhtemelen bu şekilde yaratılan özel mülkiyet, kamu topraklarının dışında, Moğol egemenliğinin yarattığı koşullar altında hız kazanacak bir sürecin başlangıcına bizi tanık kılıyor."[121] diyor. Aslında merkezi iktidarın zayıflaması, feodal çözülme ve bu çözülme ile mücadele ve yeniden merkezi iktidarın kurulması Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde sık sık rastlanan bir durumdu ve bu devletlerle ilgili olarak tarihçilerin verdiği "güçlü ve istikrarlı merkezi devlet" imajı devamlı bir durum olmaktan uzaktı.

Belli ve dondurulmuş bir durum olarak değil de bir diyalektik süreç olarak ele alınınca Selçuklu devletinin kuruluşu şu şekilde özetlenebilir: 1071'den sonra Anadolu'ya akan Türkmen aşiretleri, başlarında beyleri ve onların yoldaşları ile birlikte çeşitli bölgelere yerleştiler. Bir süre dağınık ve bağımsız bir hayat yaşadılar. Göçebe ve yarı göçebe yaşama koşullarından yerleşik düzene geçmeye başladılar. Bu doğal durum Selçuklu yönetici zümrenin iktaları halinde meşrulaşıyordu. Bu şekilde "beylikler" doğdu. Bu beylikler de kendi iç bünyelerinde iktalar ve çeşitli tasarruf biçimleri yaratıyorlardı. Ancak savaş, diplomasi ve entrika yollarıyla Selçuklu yönetici zümresi merkezi birliği sağladı. İkta, imtiyaz, temlik vs. gibi yöntemlerle beylikler aristokrasisini yarı memur haline getirdi. Şehirlere de toprak aristokrasisi, "iğdiş" züm-

120 Engels: *l'Origine...*, s. 216.
121 C. Cahen, *Pre-Ottoman...*; s. 177.

resi, tüccarlar ve orduyla egemen olundu. Daha önce de sözünü ettiğimiz "iğdiş"lerin mahalli bir milis görevi vardı. Merkezi plânda askeri gücü de "Çandar" lar adı verilen ve tüm orta çağ islâm devletleri modeline göre kurulan köle askerler teşkil ettiler.[122] Bu güçler, daha sonra Osmanlı devletinde görüleceği gibi, merkezi iktidarın mahalli aristokrasiye karşı denetim kuvvetleriydi. Böylece oluşan merkezi iktidarın üst katını sultan, vezir, naib, pervane, atabek gibi unsurlar oluşturuyordu. Bunlar Osmanlı devletinde de karşılıklarını bulduklarımız (vezir, lala, nişancı, defterdar vs. gibi) yüksek yöneticilerdi. Taşra idaresinde ise ikta ya da iktidar tevkili suretiyle seçilen yöneticiler şehirlere yerleşiyor ve merkezi idare modeli üzerine örgütleniyorlardı. Etnik açıdan askerî ve siyasî mevkileri daha çok Türkler, idarî mevkileri de İranlılar işgal ediyorlardı. Bu yapının altında ise komünal üretim biçimi, kolonluk, özgür küçük köylülük ve yarı-feodal çiftliklere dayanan tarımsal üretim ve de özellikle Türkmen aşiretlerinin tekelinde bulunan hayvancı üretim vardı.

Aslında Selçuklu Devletinde toprak tasarrufunun çeşitli biçimlerini ortaya koyabilecek en önemli göstergelerden biri de vergi sistemidir. Ne var ki Selçuklu vergi sistemi ayrıntılı bir biçimde bilinmiyor. Muhtemelen vergi konusunda da Selçuklularla Osmanlılar arasında bir devamlılık vardı ve Osmanlı sistemi daha önceki durumu geliştirerek korumuştur. Fakat tarihi sırayı bozmadan bu konuda bilinen unsurları şu şekilde özetleyebiliriz. Selçukluların ilk döneminde köylü üzerindeki ağır feodal vergiler kaldırıldılar. Belli bir süre Anadolu köylüleri vergi yükünden kurtuldular. Bizans imparatorları nasıl göçebe ve yarı göçebe halkları farklı bölgelere naklederek iskân ediyorlarsa, merkezî iktidar kurulurken Selçuk sultan-

122 Prof. O. Turan Anadolu Selçuklularında merkez ordusunun 12.000 kişiye kadar yükseldiğini yazıyor. Bk. *Selçuklular Tarihi*; s. 239.

ları da Türkmen aşiretlerini yerleştirdiler. I. Mesud' dan itibaren bu yerleştirme politikasını anlatan Prof. O. Turan bu konuda şu bilgileri veriyor: "I. Mesud, II. Kılıç Arslan, I. Giyeseddin Keyhusrev, Danişmendli Yağı-Basan ve Artuklu hükümdarları 10.000'den 70.000 kişiye varan halkları kendi bölgelerine nakl ve iskân etmişlerdir. Kılıç Arslan'ın bir oğlu Ankara meliki Muhiddin Mes'ud Kastamonu havalisinde fethettiği Dadybra'dan Hıristiyanları çıkarıp oraya Türkleri yerleştirirken diğer oğlu Giyaseddin Keyhusrev de, 1196'da, işgal ettiği Menderek havzasından Hıristiyan bir halkı Akşehir bölgesine sürüp iskân ediyordu. Selçukluların ziraat ve iskân siyaseti bakımından bu hadiseler çok güzel bir misal olarak nakle değer. Filhakika Keyhusrev sürgün ettiği bu kalabalık halkı beşer bin kişilik gruplara ayırmış; bunları ailelerine ve memleketlerine göre defterlere yazdırmış; onlara Bizans ve Haçlı muharebelerinde ıssızlaşan Akşehir bölgesinde köyler, evler, çift aletleri, tohumluk dağıtarak iskân etmiş ve bu muhacirleri birkaç yıl da vergiden muaf tutmuştu. Böyle bir tehcir ve iskân münasebetiyle Artuklu hükümdarı Kara Arslan'ın: 'Biz bu tehcir ettiğimiz insanları esir yapacak değiliz. Bunları köylere nakl ve iskân edeceğiz; onlar da çiftliklerinde bizim için çalışacaklar yani istihsal yapıp vergi ödeyecekler şeklindeki sözleri bu siyasetin başka bir güzel örneğidir."[123] Bu bilgiler Türk aşiretlerinin ve bazen de hristiyan köylülerin nasıl yerleri değiştirilerek iskân edildiklerini gösteriyor. Daha önce de söylediğim gibi bu süreç, Türkmenler açısından, ortak mülkiyet sınırlarını henüz aşmayan Türk köy cemaatlerinin (obalarının) kurulmasına yolaçmış olmalıdır. Hristiyan köylüler ise, herhalde eski statülerini korumuşlardır. Bunların komünal ilişkiler içinde olabileceği düşünüle-

123 Prof. O. Turan: *Selçuklular Tarihi*, s. 279.

bileceği gibi kolon statüsünde veya özgür köylü durumunda olabilmeleri de mümkündür. Burada önemli nokta, bu bilgilerin Selçuklu ve Osmanlı vergi birimi olarak "çiftlik" kavramını açıklamakta yardımcı olmalarıdır. Osmanlı devletinde "çiftlik" kavramı bir çift öküzün işleyebileceği ölçüde, genellikle toprağın verimliliğine göre 60-80 dönümden 150 dönüme kadar değişebilen ekim arazilerine verilen addır.[124]

Anadolu'da hıristiyan ve Türk çiftliklerinin çoğunlukla patriyarkal statüde olduklarını varsayabiliriz. Nitekim İnalcık'ın belirttiğine göre, toprağın bölünmemesi (Muşa) için özel tedbirler alman bu "çiftlikler" Osmanlılardan önce de temel vergi birimini teşkil ediyorlardı. Bu şekilde alınan vergi de "çiftlik resmi" olarak, Bizans'ta da aynen mevcut olan bir verginin devamı idi.[125] İşte, kanımca, Bizans-Selçuklu-Osmanlı devamlılığı içinde temel tarımsal vergi birimi budur. Ancak hıristiyan köylülerden -ki bunlar özel mülkiyete geçmiş özgür köylüler de olabilirler- alınan vergi toprak vergisi ile bireysel vergiyi birarada ele alan "cizye"dir. Selçuklu döneminde herşeye rağmen tarımsal nüfusun çoğunluğunu hıristiyan halk meydana getirdiği için en önemli vergi de cizyedir. Prof. Turan'ın naklettiği bir Selçuk Vekayinâmesi XIII. yüzyıl sonları için "Rum Kanunlarının en büyük faslı cizyedir" demektedir.[126] Burada da ampirik verilerin yetersizliğinden doğan karanlıklar içindeyiz. Ancak yukarıdaki bilgilere dayanarak Selçuklularda da komünal üretim ilişkilerinin ve küçük üreticiliğin epeyce yaygın kategoriler olduğunu söyleyebiliriz. Bunların dışında bir de büyük malikâneler Bizans'lıların Latifundia dedikleri yarı-feodal işletmeler vardı. Bunlar da ister özel malikâneler olsun, ister

124 Bk. Halil İnalcık: *Çiftlik*. Encyclopédie de l'Islam, Leiden 1960, s. 33-34.
125 Bk. Halil İnalcık, *Çiftlik Resmi*, aynı eser; s. 32-33. C. Cahen: *Pre-Ottoman*, s. 187.
126 Prof. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 280.

vakıf malikaneleri ya da devlet toprakları olsunlar yine "çiftlik" birimleri olarak vergilendiriliyorlardı. Bunların vergileri C. Cahen'in belirttiği gibi mukataa yoluyla toplanıyordu.[127] Bu toprakları işleyen köylülerin statüsü kölelikle feodal serf arası bir aşamayı temsil eden "kolon"luk olmasıdır. Esasen Bizans, Selçuklu ve Osmanlı devletleri için tarımsal tasarruf biçimlerinden söz ederken, "özgür köylülük" konusunda çok ihtiyatlı olmak gerekir. Germen istilâsı altında Batı Roma çökünce, bir yandan yerleşik düzene geçen Germen aşiretleri öte yandan da kölelikten kurtulan köylüler "özgür" köylülüğü oluşturdular. Ancak bu geçici bir durum oldu ve sürekli bir istikrarsızlık ortamında bu unsurlar giderek serfleştiler. Feodalizmin çözülme döneminde de tekrar özgür köylüler ortaya çıktı, fakat bu sefer de bunların çoğu proleterleştiler. Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde de"özgür" köylülüğü yaşatacak bir toplumsal ve siyasal ortamın bulunmadığı açıktır. Bu yüzden tarımda en yaygın kategorilerin komünal cemaatlar, kolon'luk ve feodal işletmeler olduğunu söyleyebiliriz. Bu konuda tarihçilerin verdikleri bilgilerin bizi kısmen de olsa aydınlatmasına rağmen, idealist bir biçimde sunulmuş olmaları dolayısıyla, yer yer de sorunları yanlış anlamaya sevkettiklerini söylememiz gerekir. Prof. F. Köprülü, Osmanlı Devletini hazırlayan ortamda Türk köy ekonomisini şu şekilde betimliyor. "Köy halkı asla mütecanis bir sınıf değildi; kendi malik oldukları toprakları işleyen pek mahdut çiftliklerden başka, toprak sahibi olmayarak muayyen bir ücret mukabilinde rençberlik edenler, yahut başkasının toprağını kendi sermaye ve sayı ile işleyerek yarıcılıkta bulunanlar vardı ki, köy halkının en büyük ekseriyetini teşkil ediyorlardı. Bunlardan başka köy arazisinin

127 C. Cahen: *Pre-Ottoman*; s. 188. Ancak belirtelim ki Cahen burada kesin bir ifade kullanmıyor ve büyük bir olasılıktan sözediyor.

büyük kısımlarını kendi ellerinde toplayarak onların bir kısmını rençberlerle işleten ve bir kısmını da yarıcılığa veren -her köyde sayıları pek az- bir köy aristokrasisi de vardı. Bunlar köyün hakiki hakimleri idi ve devlet teşkilâtıyla halk arasında teması meneden bir tabaka vazifesi görüyordu. Bir de köy reis ve kâhyaları vardı ki adeta devletin ve bilhassa devlet maliyesinin mümessili ve köyün müşterek menfaatlerine ait işlerin nazımı olmakla beraber, hakikatte köy aristokrasisinin şerikleri idiler. Bazen bir köy veya muhtelif köyler, bir ferdin malikanesini teşkil ediyordu."[128] Eğer bu bilgiler doğruysa tarımdaki toprak tasarrufu biçimleri Selçuklular devrinde ne idiyse, Cumhuriyetin ilk yıllarında da aynıdır. Oysa bu bilgileri olduğu gibi kabul etmeye imkan yoktur. Prof. Köprülü'nün topraksız, az topraklı köylüler olarak ele aldığı kategoriler, geniş ölçüde komünal üretim ilişkileri içinde bulunuyorlardı. Feodal-yarı feodal malikânelerin tabanını da bunlar oluşturuyorlardı. Bunun dışında, bir geçiş statüsü olarak, özgür köylülük de herhalde vardı. Fakat bunların yekûnu muhtemelen çok fazla değildi.

Engels, Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni isimli eserinde Eski Yunanda, Roma'da ve Germen istilâsından sonra Avrupa'da devletin üç ayrı şekilde doğduğunu ortaya koymuştur. Devlet her üç biçimde de aşiret örgütlerinin çözülmesi sonucunda kurulmuştur. Atina'da devlet "en saf ve en klasik biçimde" aşiret örgütü içindeki sınıflaşmadan doğdu.[129]

---

128 Prof. Fuat Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*; s. 101.

129 F. Engels, *l'Origine...*, s. 177. Burada "aşiret örgütü"nü Türk dilinde, daha önce de belirttiğim gibi karşılığı bulunmadığı için, "gentilice örgütü" karşılığı kullanıyorum. Belki "kün", "uruk" veya "oba" örgütü demek lâzımdır. Bu konuda bir öneri de "soy-oymak" teşkilâtı şeklindedir. Prof. S. M. Arsal eski türklerde, "gens" karşılığı "uruk" kelimesinin olduğunu savunuyor. Bu yapıların evrenselliği ile ilgili görüşleri için bk. Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal; *Eski Türklerdeki Soy-Oymak Teşkilâtının İstinat Ettiği Esaslarla Kadim Yunanlıların Romalıların Gens-Curia Teşkilâtında Hakim Olan Esasların Ayniyatına*

Roma'da ise aşiret örgütü "kapalı bir aristokrasi" haline geldi ve sınıflaşma, aşiret dışında kalan ve her türlü haklardan yoksun olan "pleb"lere karşı oldu.[130] Nihayet Germenlerde de "Devlet doğrudan doğruya geniş yabancı toprakların işgali ile doğdu. Aşiret örgütü bu topraklara egemen olacak hiçbir araca sahip değildi. Fakat bu fetih, ne fethedilen topraklardaki halklarla ciddi bir savaşa, ne de yenenlerle yenilenler aşağı yukarı aynı düzeyde olduklarından daha ileri bir iş bölümüne dayanmadığı ve bu yüzden toplumun iktisadî alt-yapısı pek değişmediği için, aşiret örgütü uzun yıllar değişmiş, toprağa bağlanmış bir biçimde germen Mark'ı halinde yaşadı; hatta belki de biraz zayıflamış bir biçimde yenileşti..."[131] İşte Selçuk devletinin doğuş süreci de, Germen tipi devlet doğuşunun hemen aynısıdır.

Selçuk devleti Türkmen aşiretlerinin büyük topraklar fethetmesiyle kuruldu. Oğuz Türklerinin aşiret yapıları çözülmeden bu topraklara egemen olmaları olanaksızdı. Bu ise yerleşmeyi, yani aşiretin kan bağlarının yerini toprak bağlarının almasını gerektiriyordu. Selçuklu beyleri bu konuda kendilerine yardımcı olacak bir sürü unsuru da beraberinde getirmişlerdi. Bunlar askeri şeflerin "yoldaş"ları, yani Türk ve İranlı gaziler, müderrisler ve devlet yöneticileri, kolonizatör dervişler, tüccarlar ve zanaatkârlardı. Bunlara müslümanlığı kabul eden bir kısım yerli asillerde katıldı. Bu suretle, Frank devletlerinde olduğu gibi, Selçuklularda da yönetici sınıfın iki kolu oluştu. Savaşçı gaziler ve beyler ikta usulüyle taşra aristokrasisinin, bir kısım "kullar"da saray aristokrasisinin öncüllerini meydana getirdiler. Bu şekilde yerleşme süreci başladı ve devletin ilk ve en önemli

---

Dair (Dördüncü Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Tebliğ) Ankara, 1952, s. 109-124.

130 F. Engels; aynı eser, s. 177.

131 Aynı eser, s. 177-178.

unsuru olan "toprak" unsuru meydana çıktı. Bunun için Selçuk beyleri bir kısım aşiretleri bölerek yerleştirdiler; yerleştiremediklerini de Bizans sınırlarına, "uç"lara gönderdiler. Batıdakinin aksine göçebe Türkmen istilâsının daha yüzyıllarca sürmesi, Selçuklu devletinin merkezileşme eğilimlerini devamlı olarak sarsan, bazen de ortadan kaldıran bir olgu oldu. Burada kan bağına dayanan aşiret ilişkilerinin ve bunların içerdiği "askeri demokrasi" kalıntılarının toprak esasına dayanan devlet ilişkileriyle çelişkiye girdiğini ve direndiğini görüyoruz. Selçuklu sultanlarını en çok uğraştıran husus bu oldu. Bu direnci kırmak için, Selçukluların, devletin diğer iki önemli unsurunu da yaratmaları gerekti. Bunlar "kamu gücü" yani ordu ve bunu besleyecek mali kaynak yani vergilerdi. Kamu gücünü köle askerlerden oluşan "Çandar"lar teşkil etti. Vergi de, esas itibariyle, Bizans ve İslâm uygulamalarının devamı olan ürün rantına dayandı.

Bu suretle oluşan merkezi iktidarın toplumsal dayanaklarını saray ve taşra "aristokrasi"si oluşturdu. Prof. Köprülü, bunlarla ilgili olarak şu ek bilgileri veriyor: "Bütün memuriyetler, hukuken değil, fakat teamülen, adeta irsi, sülalenin etrafında eskiden beri o sülaleye hizmet etmiş ailelerin etrafında eskiden beri mürekkep bir bürokratlar aristokrasisi teşkil etmiştir... Büyük araziye, şehirlerde zengin emlake malik olan bu sınıf fırsat buldukça, birikmiş parasını ticaret sermayesi olarak da kullanmakta, büyük tacirlerle müştereken ticaret işlerine, hatta bazen -tabii gizli olarak- insafsızca spekülasyonlara da girişmektedir."[132] "Harici ticaretle uğraşan büyük sermaye sahibi tacirler, hükümdar sarayının ve büyük ricalin ihtiyaçlarını tatmin ettikleri cihetle siyasî bir ehemmiyet de kazanıyorlar, hatta bazen uzak devletler nezdinde diplomatik bir vazife ile, yani istihbarat vazife-

132 Prof. F. Köprülü, *Osmanlı...*; s. 115.

si ile de tavzif olunuyorlardı."[133] Bu son kategori, bünyesinde Türk unsurlar da bulunmakla beraber, genellikle yahudi sarraflardan oluşuyordu.[134] Öyle görünüyor ki Tük egemenliğinde, bir takım ticaret dallarını yahudilere yasaklamaya kadar giden Frank krallığında olduğu gibi bir yahudi düşmanlığı yoktu.[135] Bu şekilde oluşan egemen sınıflar Merovinge hanedanı zamanında Frank krallığında, Makedonya hanedanı devrinde de Bizans'ta olduğu gibi merkezi iktidar için bir tehdit teşkil ediyorlardı. Bununla mücadele için Carolinge hanedanı büyük toprak sahiplerinin ve kilisenin topraklarını geniş ölçüde müsadere etmiş ve bunları "beneficium" (hayat boyu tasarruf) biçiminde güvendiği kimselere dağıtmıştı. Bizans'ta da aynı gelişme XI. yüzyılda "pronoia"ların doğmasına yol açmıştı. Selçuklu devleti aynı eğilimlerle bir yandan "ikta" sistemi ile savaşıyor ve "ikta"ların da mümkün olduğu kadar küçük olmasına çalışıyor, öte yandan da aristokrasideki bağımsızlaşma eğilimleri karşısında müsaderelere gidiyordu.[136] Bunun dışında Selçuklu merkezi yönetimi için iki büyük tehdit daha vardı ki, sonunda yıkılmasına da bunlar neden oldular. Bunlardan birincisi, daha önce de belirttiğim gibi, Türkmen aşiretlerinin direnciydi. İkincisi ise Moğol istilâsıydı. Türkmen aşiretlerinin Baba İshak liderliğinde ayaklanmaları, Moğol istilâsıyla hemen aynı zamanda gerçekleşti.

Baba İshak bir Türkmen Şeyhiydi. Doktrini ile ilgili bilgiler azdır. Muhtemelen Türk şamanlığı etkileriyle yoğrulmuş popüler bir islamı temsil ediyor ve Türkmenleri vergi mükellefi ve asker olarak "reaya"laştırmaya çalışan merkezi idareye karşı halkı ayaklandırıyordu. Selçuk sultanları Baba İshak'ın takip-

133 Aynı eser; s. 117.
134 Bk. Prof. Dr. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*; s. 301.
135 Jan Dhont; *Le Haut Moyen Age*; s. 35.
136 Selçuklularda servet birikimi için bk. Prof. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*; s. 296.

çilerini Ermeni asillerinin ve Frank şövalyelerinin yardımını sağlayarak yenebildiler. Fakat hareket Selçuklu ve Osmanlı tarihinde etkilerini izleyeceğimiz bir gelişimin kaynağını teşkil etti. Baba İshak'ın müridlerinden Horasanlı Hacı Bektaş, Osmanlı devletinde önemli bir hareketin fikir babası olmuştur. Prof. Faruk Sümer'in belirttiği gibi, Selçuk ve daha sonra Osmanlı hanedanları "Türkmenlerden güzelce faydalanıyorlar, sonra kullardan müteşekkil hassa ordusuna sahip olunca onları hizmetlerinden ayırıyorlardı. Ancak müşkül bir duruma düştükleri zaman yeniden Türk oymaklarından istifadeyi düşünüyorlardı..."[137]

Selçuk devleti 1243'de Moğollara karşı Kösedağ savaşını kaybederek egemenliğini kaybetti. Moğol istilâsıyla beraber Türkiye'ye yeniden birçok Türkmen aşiretleri girdi. Herhalde Osmanlı hanedanının kurucusu olan Osman Gazi'nin soyu da bunlar arasındaydı. İlk Türk istilâsında olduğu gibi Türkmen aşiretleri beraberlerinde Türk ve İranlı bir sürü yönetici öğeyi de sürüklediler. Osmanlı devletinin kuruluşunda bunların da rolü olmuştur.

Germen istilâsını izleyen dönemde Avrupa'da kurulan devletler nasıl Norman istilâsı ile egemenliklerini kaybettilerse, Selçuklu Devleti de Moğol istilâsı altında çöktü. Oysa bu benzerliği, önemli bir fark izlemektedir. Normanlar Avrupa'daki feodal gelişmeyi durduramadılar, aksine hızlandırdılar ve batı dünyası feodalizmin ilk aşamasından klasik çağa geçti. Selçuk Türklerinde de feodalizmin öncülleri vardı. Fakat Türkler klâsik feodal çağa sıçrayamadılar. Bu olgu Türk tarihinde daha bir çok kez tekrarlanmış ve Osmanlı "aristokrat"ları, Sisyphe gibi, tırmandıkları

137 Bk. Prof. Faruk Sümer, *Oğuzlar*; s. 157; ayrıca Prof. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*; s. 228. C. Cahen Baba İshak hareketi ile Moğol istilası arasında bir ilişki olabileceği ihtimali üzerinde durur. a.g.e., s. 136-137.

tepelerden birçok defalar aşağı yuvarlanmışlardır. Osmanlı döneminde bu durumu somut koşulları içinde ele alacağım. Fakat Selçuklular döneminde feodalizmi engelleyen olgular nelerdi? Bunları kısaca şu şekilde özetleyebiliriz sanıyorum.

1. Batıda VIII.-X. yüzyıllarda tarım teknolojisinde ve ekim biçiminde meydana gelen temelli değişiklikleri, aynı dönemde Anadolu'da göremiyoruz. Bu çalışmanın giriş kısmında sözünü ettiğimiz teknolojik devrimler, kuzey Avrupa'nın ağır ve nemli topraklarından başlamak üzere feodal malikânelerin verimli bir işletme birimi olarak ortaya çıkmasına yol açtı. Fakat tek başına bu feodalizmin yerleşmesi için yeterli değildi.

2. Türkiye'dekinin aksine Batı'da X. yüzyılda, nihayet XI. yüzyılın başlarında göç ve istilâ hareketleri sona erdi. Bu şekilde zaten başlamış olan feodal gelişmeler, daha istikrarlı bir gelişme ortamı buldular.[138] Türkiye'de bu hareketler XV. yüzyıla kadar sürdü. Ayrıca Türkiye'ye gelen göçebe aşiretleri, Orta Asya bozkırlarını andıran ve yerleşik düzene geçişi batıda olduğu gibi kolaylaştırmayan iklim ve doğa koşulları ile karşılaştılar. Bu bakımdan Anadolu'da göçebe ve yarı göçebe aşiret hayatı, günümüze kadar yaşayagelen bir unsur oldu ve yerleşik unsurlar ve feodalleşme eğilimleri için devamlı bir tehdit teşkil etti.

3. Avrupa'daki teknolojik gelişmeler X. yüzyılın ortalarından itibaren bir nüfus patlamasına yol açtı. Tarımsal nüfus arttı ve şehirlere göç başladı. Şehirlere olan bu akım sanayi ve ticareti destekledi ve köy ve şehir ekonomileri arasındaki alış veriş kamçılandı.[139]

---

138 Marc Bloch: *La Société Féodale*, s. 95.

139 Bk. H.Pirenne: *Histoire Economique et Sociale du MoyenAge*; s. 59, 60; Roberto S. Lopez: *La Révolution Commerciale dans l'Europe Médiévale*; s. 50.

Selçuklular döneminde Anadolu'da nüfus açısından önemli bir gelişmeye tanık olmuyoruz. Hatta ilk istilâ hareketi, kırım, sürgün ve kaçışlar gibi olgular yüzünden bir miktar nüfus azalmasına da yol açmış olmalıdır.[140] Daha sonra da durumu temelden değiştirecek bir nüfus artması olduğuna dair belirtiler yoktur. Ayrıca bu konuda, üretim ilişkilerinin gelişmesi açısından, nüfusun yoğunluğu en önemli unsurlardan birini teşkil eder. Ancak Marks'ın bir vesileyle işaret ettiği gibi, nüfus yoğunluğu göreli bir kavramdır. Nüfusun mutlak olarak yekûnu kadar, hatta daha da önemli husus, yerleşme birimlerinin karşılıklı bağlarını sağlayan ulaştırma olanaklarıdır. Bu açıdan zamanındaki Hindistan'ı Kuzey Amerika ile karşılaştıran Marks, nüfusu bu sonuncu ülkede daha yoğun olarak kabul ediyordu.[141] Türkiye bakımından ise, sadece Selçuklular döneminde değil Cumhuriyet dönemine kadar uzanan çok uzun bir devrede dahi Anadolu'da gerçek bir nüfus yoğunluğundan sözetmek herhalde olanaksızdır. Yer yer şehir nüfusundaki suni kabarmalar, köy-şehir işbölümünün üretimde yarattığı verimlilik artışlarının sonucu olmaktan çok, iç düzenin istikrarsızlığından, yağmalardan ve soygunlardan kaçan halkın şehirlere birikmesinden kaynak alıyordu.

140 C. Cahen bu fikirdedir. a.g.e., s. 143.
141 K. Marks; *Le Capital*, Livre I, tome II, s. 43.

OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞ VE YÜKSELİŞİ

OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞU

Osmanlı devleti, Selçuklu devleti modeli üzerine kuruldu. Aslında onu yeni bir devlet olarak görmekten ziyade, yeni bir hanedanın merkezi iktidarı tekrar sağlaması şeklinde nitelemek de mümkündür. Bizans'ta nasıl hanedanlar değişti fakat devletin yapısı ve devamlılığı değişmediyse, 1071'den sonra Anadolu'da kurulan Türk devletinde de durum aynıdır. Tarihi açıdan istisna olan ve açıklanması gereken, altı yüzyıl boyunca Osmanlı Devletinde tek bir hanedanın iş başında kalabilmiş olmasıdır.

Kösedağ mağlubiyeti, ilk aşamada, Selçuklu devletinin bağımsızlığını tamamen ortadan kaldırmadı. Selçuklu hanedanını Moğollara bağımlı kıldı. Bu olgu Türkiye'ye yeniden giren Oğuz, Moğol, Uygur ve Koman aşiretleriyle birlikte, yeni bir gelişime yol açtı. Bir yandan son Selçuklu sultanı Keyhusrev'in ölümünden sonra bıraktığı üç çocuğunun çok küçük yaşlarda olması bir iktidar boşluğu yarattı ve Selçuklu emir ve beyleri arasında bir iktidar kavgasına yol açtı. Öte yandan da Moğollarla kurulan ilişkilerin iktisadî ve malî yönleri, Anadolu'da toprak tasarrufu biçimlerini etkiledi ve özel mülkiyetin gelişimine neden oldu.

Moğollar 1270'lerden itibaren iktidara tamamen egemen oldular ve Türkmen aşiretlerini daha ziyade batıya sürdüler. Bu suretle oluşan Türk beylikleri arasında XIV. yüzyılın başlarında yeni bir merkezi iktidar kuracak olan Ertuğrul ve oğlu Osman'ın aşireti (Kayı boyu) da vardı. Bu gelişim, Türkiye'ye yeni giren göçebe unsurlarla birlikte, Anadolu'da göçebe-hayvancı üretimi güçlendirdi. Buna karşılık Moğolların Selçuklulardan aldıkları vergiler ve özellikle Selçuklu sultanları İzzeddin ve Rükneddin'e vermiş oldukları borcun yılda 200.000 dinar tutan taksitleri toprak tasarrufunda gelişmelere yol açtı.[1] Bu suretle Selçuk ikta sisteminden özel mülkiyete doğru bir geçiş süreci başladı. XIII. yüzyılın ikinci yarısında İzzeddin ve Rükneddin'in devlet topraklarını, ikta'ları bazen bütün bir köy halinde satışa çıkardıklarını görüyoruz.[2] Bu gelişimde, iç iktidar kavgasında mümkün olduğu kadar çok emir'in desteğini kazanabilmek kaygısı da vardır. Ayrıca C. Cahen'in işaret ettiği gibi, artık askeri komutanlarına para halinde maaş ödeyemeyen sultanların yeni iktalar dağıtmaları gibi bir duruma da tanık oluyoruz.[3] Ne var ki bir bütün halinde bu gelişmeler daha çok feodal nitelikte özel mülkiyetin lehinde olmuştur.

XIII. yüzyılın bitiminde Anadolu'da birçok beylikler kurulmuştur. Çoğu Türkmen aşiretleri tarafından kurulan bu beylikler yeterince incelenmemiştir.[4] XIV. yüzyılın başlarında bunların en önemlileri Karaman, Osmanlı, Aydın, Germiyan, Saruhanoğulları gibi beyliklerdir. Bu beylikler daha çok Bizans sınır-

1 C. Cahen: a.g.e., s. 332.
2 Aynı eser: s. 329.
3 C. Cahen, a.g.e., s. 330.
4 Bu konuda en ayrıntılı bilgiler, o dönemde Anadolu'yu gezen seyyah İbn Batûta'nın verdiği bilgilerle, Arap tarihçi Şehabeddin'in anlattıklarını sistemleştiren Herbert Adams Gibbons'un *"The Foundation of the Ottoman Empire"*, London, 1968 (ilk baskı 1918) isimli eserinde bulunmaktadır (s. 277-302). Gibbons, aralarında Bizans ve Ermeni asillerinin egemen olduğu küçük prenslikler de bulunan 43 beylik sayıyor.

larında güç kazanıyor ve "Devlet otoritesinden mümkün olduğu kadar kaçmaya gayret eden boylar, burada, hudutlarda hareket serbestliğinin en yüksek derecesini tadıyorlardı".[5] Bir yandan iç çelişkiler ve kavgalar içinde bulunan Bizans'a yapılan baskınlarla ganimet sağlanıyor, bununla beraber İlhanlı devletine vergi ödenmiyordu.

Tarihçilerin aktardıkları bilgiler bu beyliklerin yapıları hakkında anlamlı verileri içermiyor. Ancak Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin kuruluşları ile ilgili bilgilerimiz, teorik olarak, bu beylikler için de geçerlidir. Yani Osmanlı beyliği yerine, bu beyliklerden başka biri de merkezi bir devletin kurucusu olabilirdi. Bazı özgül koşullar, bunun Osmanlı hanedanı olmasını sağlamıştır ve önemli olan bu özgül koşulları ortaya çıkarmaktır. Bu konuda genel olarak söylenecek şey, Malazgirtten iki yüzyıl sonra, hemen aynı koşulların Anadolu'da tekrar kendini gösterdiğidir: Tıpkı Norman istilâsıyla çöken Frank imparatorluğunda, Germen istilâsıyla çöken Batı Roma topraklarında ortaya çıkan duruma benzer koşulların yeniden belirmesi gibi.[6]

Kuruluş Teorileri ve Etnik Sorun

Osmanlı Beyliği XIII. yüzyıl sonlarında Bizans sınırlarında kurulmuş bir "Türkmen Uç'u" idi. Osmanlı devletinin kuruluşuna ait somut bilgiler, efsaneyle karışık olarak XV. yüzyıl Osmanlı tarihçileri tarafından verilmiş ve daha çok Hammer tarihi ile Avrupa'ya yayılmıştır. Bu bilgiler, büyük ölçüde, bu-

5 Bk. Paul Wittek: *Menteşe Beyliği*. (çev: O.Ş. Gökyay) Ankara: 1944, s. 3.

6 F. Engels şunları söylüyor: "Charlemagne'ın ölümünden elli yıl sonra, 400 yıl önce Roma İmparatorluğu Frank istilâsı altında nasıl çöktüyse, Frank imparatorluu da Norman istilâsı altında öyle çöktü. Ve sadece dış kuvvet değil, iç düzen, daha doğrusu düzensizlik de hemen aynıydı." *L'Origine...*, s. 161.

gün için de geçerlidir. Ne var ki bunları yabancı kaynaklarla da zenginleştiren batılı ve Türk tarihçiler sorunu daha çok etnik bir tabana oturtmuşlar ve bu açıdan tartışmışlardır. Böyle bir yaklaşımın bilimsel olamayacağı ve Osmanlı devletinin doğuşunu açıklayamayacağı ortadadır. Bununla beraber, Osmanlı devletinin çok uluslu yapısı ve bünyesinde XVIII. yüzyıldan itibaren önce dinci, sonra da uluscu ideolojiler halinde ulusal akımların ortaya çıkışı, Türk ulusçu hareketinin ancak XIX. yüzyıl sonlarında gelişmesi ve ortaya çıkış biçimi, sorunu tamamlayıcı bir unsur olarak bu konuyu ele almamızı gerekli kılmaktadır. Unutmayalım ki, bugün de Türk tarihiyle ilgili bir sürü sorunda olduğu gibi, Osmanlı devletinin doğuşu meselesi de ırkçı tezlerle karışık bir biçimde ele alınmakta ve incelenmektedir.

Batılı tarihçi H. B. Gibbons, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu" isimli kitabıyla, bu konuda "o zamana kadar süregelmiş bir yanlışlığı düzeltmek"[7] iddiasında bulunmuştur. Yazara göre, Ertuğrul aşireti Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad zamanında Moğol istilâsı önünden kaçarak Anadolu'ya gelmiş ve kısa zamanda hızla çoğalarak bir devlet kurulmasını sağlamıştır. Bu çoğalma, zamanın kısalığı açısından doğal bir çoğalma olamayacağı gibi, doğudan Türkmen aşiretlerinin katılmasıyla da açıklanamaz. Çünkü Osmanlı aşireti Anadolu'nun en batı yakasında, Bizans sınırında bulunuyordu. O halde tek izah yolu, yerli hıristiyan halkın geniş ölçüde müslümanlaşması ve yeni bir ırk, "Osmanlı ırkı" meydana getirmesi şeklinde olabilir. Nitekim Osmanlılar da yükseliş dönemlerinde kendilerini "Türk" saymamışlar, aksine, Türklüğü küçük düşürücü bir sıfat olarak kabul etmişlerdir.

Aslında bu "tez", doğruluğu ya da yanlışlığı şim-

7 H. B. Gibbons; a.g.e., s. 30.

dilik bir yana, ırkçı olmayan bir tez şeklinde yorumlanabilir. Çünkü nihayet çağdaş ulusların çoğu bu gibi karışımlardan doğmuştur. Bunun en tipik örneğini bugün Amerika Birleşik Devletleri'nde görüyoruz. Ancak eserin Birinci Dünya Savaşı sırasında, 1916'da, diplomatik çıkarların rol oynayabileceği bir ortamda yayınlandığı düşünülürse bu konuda dikkatli olmak gerekir.[8]

Prof. Fuat Köprülü, yine "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu" ismini taşıyan eseriyle aynı konuyu ele almış ve Gibbons'un tezlerini eleştirmiştir. Osmanlı Devletinin kuruluşunu, Selçuklu Anadolu'sunu her yönüyle inceleyerek bir süreç içinde ele alan Prof. Köprülü, "XII. asır sonunda Anadolu'nun garp sahaları ve sahil memleketleri müstesna olarak büyük bir Türk kitlesi tarafından vasi bir şekilde türkleştirildiği"[9] kanısındadır ve Moğol istilâsının batıya bir göç hareketi yaratarak iskânı yoğunlaştırdığını ilave eder. Köprülü'ye göre Oğuzların Kayı boyundan "Ertuğrul, sonradan Osman'ın maiyetindeki ehemmiyetsiz aşiret, yeni bir siyasi teşekkülün çekirdeğini teşkil etmekle beraber, teşekkül eden devletin mahiyeti üzerinde hiç bir suretle müessir olmamıştır."[10] Bununla beraber, Osmanlı devletini, Gibbons'un iddiasının aksine, geniş ölçüde çeşitli kategorilerden Türkler kurmuşlardır. Köprülü'nün belirttiğine göre, bunlar arasında Köse Mihal gibi müslümanlaşmış Bizanslılar çok azdı. Hatta Bizans tekfuru olarak bilinen Evrenos

8 Nitekim Gibbons'un kitabının yayınlandığı yıllarda İngiltere'de basılan başka bir kitap bu konuda diğer bir örnektir. M. A. Czaplika tarafından yazılan "The Turks of Central Asia" (Londra, 1918) isimli eser, Alman emperyalistlerin kışkırttığı turancılık akımını çürütmekte ve Anadolu türkleri ile Orta Asya türkleri arasında hiçbir ırk bağı bulunmadığını savunmaktadır. İlerde gördüğünüz gibi Alman türkiyatçıları ülkelerinin yayılma politikalarının bir aracı olarak turancılığı "bilimsel" olarak da desteklemişlerdir.

9 Prof. F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*; s. 87.

10 Aynı eser; s. 129.

bey bile Türk (Evren-uz) olabilir.[11]

Prof. Köprülü, konuya, bu çalışmada da yer yer yararlandığımız bir çok açıklayıcı unsur getirmekle beraber, eserinde bütün çabasını Türkçü bir tezi kanıtlamaya yöneltmiştir. Diğer bütün çalışmalarında olduğu gibi, Köprülü, burada da Osmanlı devletinde etnik ve diğer konularda yabancı katkı ve etkilerin önemsizliğini vurgulamıştır. Böyle bir yaklaşımın daha çok bir tepki psikolojisini yansıttığına daha önce işaret etmiştim. Ne var ki Köprülü Türk tarihçiliğine damgasını vurmuş ve günümüze kadar tarihimiz türkçü tezlerle karışık olarak ele alınmıştır.[12]

Sınıflaşma Süreci ve Devletin Doğuşu

Aslında Osmanlı devletinin doğuşunu -ya da Türk devletinin yeniden doğuşunu- anlamak için XIII. ve XIV. yüzyıl Anadolu'sunda Türkmen aşiret yapısının çözülme sürecini, ikta sisteminin devamı ve geliştirilmesiyle birlikte feodalleşme eğilimlerini ve merkezî iktidarın ortaya çıkışında önemli bir rolü olan "saray aristokrasisi"nin oluşmasını açıklamak gerekir. Sorun ancak böyle bir toplumsal sınıflaşma süreci olarak ele alındığı takdirde, Osmanlı devletinde ulusal sorunun öncülleri de ortaya konabilir ve Türk ulusçuluğunun hâlâ neden yanlış temellere dayandırıldığı anlaşılabilir.

XIII. yüzyıl sonlarında ve XIV. yüzyıl başlarında

---

11 Aynı eser; s. 45-46. Prof. Köprülü eserini yazdığı zaman Türk dil ve tarih tezleri ortaya atılıyor ve hararetle tartışılıyorlardı. Bildiğimiz kadarıyla, Prof. Köprülü bunlara iltifat etmemiştir. Bununla beraber Evrenos beyle ilgili açıklaması, o günlerde moda olan dil teorileri ile ilgili örnekleri hatırlatmaktadır.

12 Daha önce belirttiğim gibi Gibbons aslında "ırk" kavramına, tam tersine, bir karışımdan doğan yeni bir unsur anlamı veriyor ve bu anlamda "Osmanlı ırkı"ndan sözediyor. Köprülü bunu da eleştirerek "müellif ırk (la race) tabirini de daima kavim (peuple) ile karıştırarak bir vuzuhsuzluğa sebebiyet veriyor" diyor. a.g.e., s. 38.

Anadolu'da kurulan Türkmen beylikleri, Selçuk Devletinin kuruluş döneminde olduğu gibi, aşiret örgütünün çözülerek yerleşik düzene geçiş aşamasını temsil etmektedirler. Türkmen askerî reisleri, çeşitli unsurlardan oluşan çevreleri ve diğer Türkmen beyleri ile birlikte yeni siyasal iktidarın toplumsal sınıf tabanını oluşturmaktadırlar. Daha önce Germenler ve Selçuklular ile ilgili olarak anlattığımız gibi, bu sınıfsal oluşum iki yönlüdür. Bunlardan birincisi "kullar"dan yaratılan saray "aristokrasisi", diğeri ise çoğunlukla Türkmen beylerinden oluşan askerî şeflerin meydana getirdiği taşra "aristokrasisi"dir. Böylece her biri feodalleşme ve sınıflaşma süreci içinde bulunan bu beylikler, aynı zamanda birbirleriyle devamlı ilişkiler halindedirler. Bu ilişkiler dostluk ve anlaşma, bağımlılık ve savaş şeklinde olabilir ve çeşitli ince diplomatik oyunlara yol açar.

Osmanlı Beyliğinde siyasal iktidarın şekillenmesi ile egemenlik ideolojisinin -ya da Osmanlı Devleti'nin "kurucu efsaneleri"nin- oluşması iki ayrı süreçtir. Bu sonuncusu, XIV. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı tarihçilerinin dile getirdikleri bir olgudur.[13] Ancak asıl önemli olan toplumsal süreçtir. Bu konuda bilinen anlamlı verileri şu şekilde özetle-

13 Bunlara göre Osman Bey bir Ahi şeyhi olan Edeb Ali'nin evinde ilk defa Kuran'ı görerek sabaha kadar tetkike dalar ve müslüman olur. Daha sonra Edeb Ali'nin kızını ister ve reddedilir.Bir süre sonra, rüyasında gür bir ağaç görür. Bir dervişin tefsirine göre bu kurulacak olan büyük bir imparatorluğun sembolüdür. Edeb Ali de buna inanır ve Osman'a kızını verir. Bk. Hammer, *L'Histoire de l'Empire Ottoman*; cilt: I, s. 65-68. Siyasal iktidarın oluşması süreci çağdaş düşüncenin en çok çözümlemeye çalıştığı konulardan biridir. Bu konuda -ideolojik planda- rüyaların oynadığı rol, sadece doğulu devletlerde değil, Herodote tarihinde örneği görüldüğü gibi antik devletlerde de raslanan bir husustur. Modern çağlarda ihtilâlle gelen iktidarlar bile, artık rüya ile değil, fakat geçmişten alınan örneklerle ve adeta geçmişin yeniden yaşanmasıyla bir meşruiyet yaratmaya çalışmışlardır. Marks bu konuda 1789 ihtilâlinin önce Roma Cumhuriyetinin sonra da Roma İmparatorluğunun kılığına büründüğünü yazar. (*Le 18 Brumaire*, Ed. Soc., Paris, 1963, s. 13). Bazı düşünürlerin "kollektif bilinçaltı" gibi bir kavramla açıklamaya çalıştıkları bu olgu herhalde her iktidar oluşumu için ayrı ayrı incelenmelidir.

yebiliriz. Selçuk Sultanı Alaeddin Moğollarla olan bir çarpışmada yardımından ötürü Ertuğrul'a "Söğüt nam yiri halkına kışlak ve Tomanici ve Ermeni tağlarını yaylak virdi".[14] Osmanlı tarihçileri Ertuğrul'la ilgili pek bilgi ermemişlerdir. "Kurucu efsaneler" Osman'la başlamıştır. Ertuğrul ölünce yerine iki aday vardı: Kardeşi Dündar ve oğlu Osman. "Amma kendi kabilesi Osman'a vech görüp, el altından haber gönderip söyleştiler".[15] 1299'da Alaeddin Osman'a yeniden ikta ve "bey" sıfatı ile egemenlik sembolleri olan kılıç, tuğ ve davul verir.[16] "Egemenlikle donatıldıktan sonra Osman'ın ilk işi Karacahisar kilisesini camiye çevirmek ve oraya bir imam, bir kâtip bir de molla yerleştirmek olmuştur".[17] Bununla beraber bir hıristiyanla müslüman arasında çıkan bir ihtilâfta hıristiyanı haklı bulur ve adil bir bey olarak tüm halkın güvenini kazanır.

Son Selçuk hükümdarı III. Alaeddin'in ölümü üzerine Osman'ın para basmak suretiyle tam egemenlik haklarına sahip olduğu söylenmiştir. Bununla beraber, genel kanı paranın ilk kez Orhan yönetiminde basıldığıdır.[18] 1299'da Osman Bilecik, İnegöl ve Yarhisar'ı fetheder ve iktidarını güçlendirir. Hammer'in yazdığı gibi, "Uludağ civarında bağımsız bir toprağın sahibi olan Osman, bunların idaresini başlangıçtan itibaren fetihlerde kendisine yardım eden savaşçılarla paylaşmıştır."[19] Burada toplumsal analiz açısından en önemli noktaya gelmiş bulunuyoruz: Kimdir Osman'ın yakınları?

Sorunu, teorik olarak, aşiret yapısının çözülmesi, başka bir deyimle kan bağlarından toprak bağla-

14 Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, s. 65.
15 Aynı eser; s. 79.
16 Hammer; a.g.e., cilt I. Ayrıca bk. Prof. Dr. Halil İnalcık; *Osmanlılarda Saltanat Verasetl Usulü ve Türk Hakimiyet Telâkkisi İle İlgisi*; S.B.F. Dergisi; cilt XIV, No: I, s. 77-78.
17 Hammer; a.g.e., cilt: I, s. 76.
18 Hammer; a.g.e., s. 82; Gibbons; a.g.e., s. 51.
19 Hammer; a.g.e., s. 82.

nna geçiş sürecı olarak koymuştuk. Şimdi bu çerçeve içinde somut verileri toparlamaya çalışalım.

Osman herşeyden önce fetihçi bir askeri şeftir ve hayatı savaşmakla geçer. Bu savaşlarda ilk yardımcıları kan bağlarıyla bağlı olduğu yakınlarıdır. Ne var ki gerektiğinde kendini savaştan alakoymaya çalışan yakınlarını (örneğin amcasını) öldürmekte tereddüt etmez. Tarihçilerin Osman'ın yakınları olarak zikrettikleri kimseler Edep Ali,Turud ve Abdal Kumral gibi şeyh ve dervişler, Samsa Çavuş gibi gaziler, Köse Mihal, Malkoçoğlu (Marcozogli) ve Evrenus bey gibi çıkarları gereği Osman Beyle anlaşmış Bizans tekfurları (senyörleri) dir. Osman'ın henüz devamlı bir ordusu yoktur ve her sefer için köylere tellâllar göndererek tımar vadiyle asker toplar.[20]

Tarihçi Neşri'ye göre Osman, "Her kime ki bir tımar verem, biri onun elinden bila sebep almıyalar. Ol kişi ölicek oğluna virsünler. Eğer oğlan kiçirek olursa hizmetkârları sefer vaktında sefere varalar, ta oğlan sefere yarayınca. Eğer bu kanunu kim bozsa, ya benüm neslime bir gayri kanun öğretse, Allahu tealâ onun dinin ve dünyasun bozsun"[21] demiştir. Bu bilgiye göre Osman'ın dağıttığı tımarlar toprağın tasarruf hakkından ziyade özel mülkiyete yakın bir statüdedirler. Prof. F. Köprülü ise aynı konuda şunları yazmıştır: "Babadan oğula kalan sipahilik, memlekette çok sağlam esaslara dayanan bir toprak aristokrasisi vücuda getiriyordu. Kendi menfaatleri, varidatı kendilerine tahsis edilmiş olan yerlerin iktisadi yükselişine, yani köylü sınıfının refahına müstenid olan bu sınıf, kendi malikânelerinde devletin de bir nevi

20 Gibbons; a.g.e., s. 81.

21 Neşri; a.g.e.; s. 113. Burada daha ziyade Neşri'nin verdiği bilgileri naklediyorum. Ancak şurasını da belirteyim ki aynı bilgiler Aşık paşazade tarihinde de vardır ve hatta hemen aynı cümlelerle ifade edilmişlerdir. Aşık paşazade tarihi daha eski olduğuna göre temel kaynağı o teşkil etmektedir. Yukardaki bilgiler için bk. *Aşık Paşaoğlu Tarihi*, Hazırlayan Atsız; Devlet kitapları; İstanbul, 1970, s. 24.

mümessili idiler."[22] Burada da aynı paralelde bir fikirle karşı karşıyayız ve Köprülü'ye göre Osman Bey devrindeki gelişmeler tam bir feodal tabana oturmaktadır. Nihayet Gibbons da ilk Osmanlı sultanları dönemindeki timar sistemi için, "Bu Avrupa'daki feodal sistemin uygulanmasından başka birşey değildi. Fakat timarların küçük oluşu dolayısıyla ve iki yüzyıl boyunca yeni timarlar kazanılması olanağının bulunmasıyla, Avrupa sisteminden üstündü"[23] demektedir. Bu sonuncu fikir, timarların küçük oluşu hususuna işaret ederek, Osmanlı kuruluş devrindeki feodal gelişmelerle, merkezî iktidar olgusunun nasıl bağdaşabileceğine dair bir ipucu teşkil etmektedir. Bununla beraber Osmanlı devletinin kuruluş dönemi gibi karanlık bir devreyle ilgili bütün bu fikirleri ihtiyatla karşılamak gerekir. Ancak koydumuz teorik çerçeveye uygun olarak, şimdilik bu dönemdeki feodal eğilimlere dikkati çekmekle yetinelim.

Osman'ın ölümünden sonra babasının sultan olmasını dilediği Orhan iktidarı kardeşi Alaeddin'le paylaşmak ister. Ancak Alaeddin bunu kabul etmeyerek Bursa civarında bir köyle yetinir. Orhan da kendisini vezir yapar. Osmanlı devletinin temel kurumlarının örgütlenmesinde Alaeddin'in rolü büyüktür. Alaeddin Osmanlı devletinde devamlı ordunun kurucusu olduğu gibi, ilk defa para basılmasını da gerçekleştiren devlet adamıdır. Osmanlı tarihçilerinin belirttikleri gibi, daha sonra devşirme ilkesine göre düzenlenen bu ordu Avrupa'da ilk devamlı ve düzenli ordudur.[24] Bu suretle meydana gelen Osmanlı ordusu piyadeler ve süvariler olmak üzere iki bölümden iba-

22 Prof. F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 182.
23 Gibbons, a.g.e.; s. 76.
24 Hammer; a.g.e.; cilt: I, s. 121. Gibbons; a.g.e., s. 82. M. Belin, para konusunda farklı bir fikir ileri sürüyor. İlk para basımını bakır bastığı söylenen Osman'a malcden Belin, sultan ismi taşıyan ilk paraların Murat devrinde çıkarıldığını yazıyor. Bk. *Essais sur l'Histoire Economique de la Turquie*; Paris, 1865, s. 12. Oysa Hammer'e göre Osmanlı devletinde ilk defa para 1328 yılında basılmıştır.

rettir. Piyadeler, düzenli kuvvetler (yayalar) ve akınlarda bir nevi fedai kuvvetleri teşkil eden düzensiz piyadeler (azaplar)dan oluşmaktadır. Aynı şekilde süvariler (müsellemler) de düzenli süvariler (ulufeli sipahiler, silâhdarlar, gurebalar) ve düzensiz süvariler (akıncılar) dan meydana gelmektedir.[25]

Orhan'ın da ömrü, babası Osman gibi at sırtında, savaş alanlarında geçmiştir. Bizans'ta Kantakuzen' lerle Paleologlar arasındaki hanedan kavgalarından, Venedik'le Ceneviz arasındaki çekişmelerden, Sırp kralıyla Bizans arasındaki rekabetten yararlanarak sınırları batıya doğru genişletmeye devam etmiştir. Orhan zamanındaki en önemli fetihler Bursa, İzmit ve İznik'in alınmasıyla gerçekleştirimliştir. 1356 yılında da Çanakkale aşılarak Gelibolu alınmış ve hızla iskân edilmiştir. Osmanlı tarihçilerinin sözünü ettikleri ilk Avrupa seferi budur.

Orhan dönemindeki gelişmeler de timar esasına göre biçimlenir. Neşri'ye göre Osmanlı yöneticileri "... köyleri emn ü amanla timar erlerine üleştirip, bu köylerin keferesine adalet gösterüp hoşnud kılmışlardır".[26] Aynı yazar İznik'in feth ve Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa'ya verilmesi konusunda şunları söyler: "Ve Süleyman Paşa ol vilâyette ol kadar adl-ü dad itdikim, Türkün ayin-ü erkânın görüp, gelip müslüman oldular ve ol vilâyette ne kadar mülkler var ise, cemî Süleyman paşa virdüğü karar üzerine şimdi dahi mukarrerdir".[27] Durum belki de Âşıkpaşaoğlu'nun ya da Neşri'nin anlattığı kadar parlak değildir. Nitekim aynı yazarlar daha önce belirttiğim gibi, gazilerin dul kalan hıristiyan kadınlarla evlenerek "saray gibi evlere oturu vardıklar"ını yazmışlardır. Bu da gösteriyor ki, fetihlerle birlikte daha ziyade yönetici sınıflar kısmen yok edilmektedir. Ancak, bütün tarihçilerin

25 Hammer; a.g.e., cilt: I, s. 127-128.
26 Neşri; a.g.e., s. 159. Âşık Paşaoğlu; a.g.e., s. 21.
27 Neşri; a.g.e.; s. 165.

birleştikleri nokta, fethedilen topraklarda egemenlik kurulduktan sonra üretici halkın güven altına alınıp, korunduğu yönündedir.

Orhan zamanında ilk defa gerçekleştirilen kurumlardan biri de İznik'de kurulan ve başına Kayserili molla Davud getirilen bir medresedir. Ancak ilk fetihler döneminde asıl yerleşme unsurlarını tekkeler ve zaviyeler teşkil ederler. "Tarikat kurucusu olarak veya kutsallık kazanarak şöhret sağlayan şeyhlerin ve dervişlerin mezarları Osmanlı halkı için çok önemlidir. Orhan döneminden itibaren, bunlar, sonradan ulemâlar cemaatinin kazandığı güçten daha fazla güçlü ve ürkütücü bir topluluk teşkil ederler".[28] Osman döneminde kurulan Nakşibendilikten III. Ahmed zamanında kurulan Cemalilere kadar Osmanlı devletinde 24 tarikat kurulmuştur. Bunlara daha önce var olan ve Osmanlı döneminde de yaşayan 12 tarikat da ilâve edilirse bu zümrenin önemi ortaya çıkar. Ancak bunlardan en önemlileri ve Osmanlı devletinde sınıfsal bir rol oynayanlar, Mevleviler, Nakşibendiler ve Bektaşilerdir.

Orhan Bursa'nın alınışında da çok yardımını gördüğü din adamlarına cömertce timarlar dağıtır. Bunlardan İranlı Molla Sinan o kadar zengin olur ki bir asalet ünvanı olan "paşa" sıfatını kazanır. Sinan Paşa, Osman zamanında Paşa olan diğer iki din adamı (Muhlis Paşa ve Âşık Paşa), Orhan'ın kardeşi Alaeddin ve oğlu Süleyman, Osmanlı devletinin ilk paşalarıdır.[29] Ancak fetihler ilerleyip, merkezî iktidar güçlendikçe ticaret ihtiyaçları da artar. İlk Osmanlı sultanları çok sade bir hayat yaşamaktadırlar. Hayatları at sırtında ve çadırlarda geçer. Neşri'nin yazdığı gibi "Ol zamanda Anatoli'da altun gümüş az olurdu".[30] Ne var ki şehir hayatıyla birlikte ticaret de

28 Hammer; a.g.e.; cilt: I, s. 204.
29 Hammer; a.g.e., cilt: I, s. 211.
30 Neşri; a.g.e., s. 205.

gelişir. Orhan ve Alaeddin Bursa'ya Şam'dan ve Bizans'tan yahudi tüccarları çağırırlar. Yahudiler, "istekleri üzerine şehirde ayrı bir mahalleye yerleşirler. Bu âdet daha sonra imparatorluğun her tarafında bütün cemaatler tarafından taklid edilir."[31] Görüldüğü gibi Frank kralları batı Roma'ya yerleşirken nasıl yahudi tüccarlara başvurmuşsa, Türk sultanları da aynı şeyi yapmaktadırlar.[32]

Orhan'dan sonra padişah olan I. Murat zamanında bir yandan fetihler devam eder, öte yandan da merkezî iktidarın örgütlenmesi gelişir. Balkanlarda Edirne'den itibaren, önce Filibe ve Zağra alınır, daha sonra da Drama, Serez ve Kavala fethedilir. Özellikle Filibe ve Zagra'nın pirinç tarlaları devlet için önemli bir zenginlik kaynağıdır ve devlete yılda dört milyon akçe gelir sağlarlar. Anadolu'da ise beyliklere karşı çeşitli yöntemler uygulanır. Bazen -Hamidoğullarında olduğu gibi- bunların toprakları baskı ile satın alınır. Bazen -Germiyanoğullarında olduğu gibi- siyasî evlenme yoluyla toprak kazanılır. Bazen de -Karasilerde olduğu gibi- savaşla toprak ilhak edilir. Siyasal örgütlenmeye gelince, Osmanlı devletinin en önemli iki toplumsal gücü askeri ilkelere göre I. Murat zamanında örgütlenmişlerdir. Gerçekten bir yandan timarlı sipahilik geliştirilmiş, büyük ve küçük timarlar temel esaslara bağlanmışlar; diğer yandan da merkezî hassa ordusu hıristiyan çocuklardan devşirilmek suretiyle yeni bir ilkeye göre düzenlenmiştir. Timar sistemini, feodal sistemin öncülünü teşkil etmesi bakımından özel önemi dolayısıyla, ilerde ayrıca ele alacağım. Yeniçerilere gelince, burada yeni gelişimin önemini kısaca belirtmek gerekir.

---

31 Bk.Moise Franco; *Essai sur l'Histoire des Israelites de l'Empire Ottoman Depuis les Origines Jusqu'à Nos Jours*; Paris, 1897, s. 27-28.

32 Bk. W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen Age*; Amsterdam, 1967; cilt: I, s. 125-128; cilt: II, H. Pirenne; a.g.e.; s. 10.

Yaygın bir görüşe göre Osmanlı devletinde devşirme usulünün yaratıcısı I. Murat'ın veziri Çandarlı Kara Halil Paşa'dır. Yenilik sadece Osmanlı devleti için olmayıp, evrensel niteliktedir. Gerçekten bu tür devlet yapılarında kölelerden oluşan ordular çok görülmekle beraber, Yeniçerilerle birlikte, tarihte ilk defa olarak farklı etnik gruplardan devşirilen çocukların özümlenerek bir ordu yaratması durumuyla karşılaşıyoruz. Osmanlı devletinin bu temel kuruluşunu örgütleyen Çandarlı ailesinin önemini ve oynadığı rolü ilerde göreceğiz.[33] Fakat kurmuş olduğu yeniçerilerin önemi hemen belirtilmelidir.

Yeniçeriler Osmanlı Devletinde düzen unsurunu teşkil etmişlerdir. Gerçekten bu kuvvetin kuruluş ve yükseliş devrinde fetihlerde sanıldığı kadar büyük bir rolü olmamıştır. Asıl rolleri fetihlerle birlikte büyüyen timar sisteminin yarattığı feodal bölünmeleri önlemektir. Sorun bu şekilde konulunca, Yeniçerileri de sadece ücretli askerlerden oluşan bir ordu olarak görmek yerine, tüm kapıkulu sisteminin temeli olarak ele almak gerekir. Osmanlı devletinin kuruluş sürecinde, batıda olduğu gibi, iki yönlü sınıfsal gelişme eğilimine daha önce işaret etmiştim. Bunların "kul"lardan oluşan saray "aristokrasisi"si ve gazilerden ve eski asillerden oluşan taşra "aristokrasisi" olduğunu biliyoruz. Bunlardan "kul"ları, başlangıçta din adamları, müslüman olmuş Bizanslı asiller, İran kökenli yöneticiler vs. teşkil etmiştir. Osmanlı devletinin ilk paşaları, vezirleri ve lalaları daha çok bunlar arasından çıkmıştır. Aslında, ilk aşamada

33 Hammer Çandarlı Halil Paşa'dan "karanlık kökenli" diye sözediyor. a.g.e., cilt: I, s. 235. P. Wittek ve F. Taeshner'e göre ise Çandarlı ismi, Selçuklu "çandar"lar (hassa ordusu) kökenli olabilir. İ. H. Uzunçarşılı da kendisinin Sivrihisar civarında Çender köyünden çıkma olabileceği ihtimalini öne sürmüştür. Bk. *Encyclopédie de l'Islam*, Leiden, 1960, cilt: II, s. 456. Bununla beraber, S. T. Shaw, Çandarlı ailesini, hanedan kurucu (Candarlılar) bir Türkmen ailesi olarak kabul ediyor. Bk. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*; Cambridge University Press; 1976, cilt: I, s. 11.

bunlara "kul" demek de doğru değildir. Selçuklu beylerinin bu tür yakınları için kullanılan"yoldaş" terimi durumu daha iyi anlatmaktadır.[34] Osmanlı devlet yönetimine islâmi ideoloji giderek nüfuz ettikçe bunlar da "kul"laşmışlardır. Fakat yine de toplum katında egemen sınıf olma kavgası veren bir kategoriyi "kul" olarak isimlendirme vuzuhsuzluklara yol açmaktadır. Bu bakımdan bunların bir "saray aristokrasisi" oluşturmaya çalışan zümre olduğunu tekrarlayalım. Devşirme usulünden sonra bu gelişim de kontrol altına alınmış ve artık bu zümreyi rastlantılara bağlı kişisel yetenekler değil, Enderun eğitimi sağlamıştır. Bu bakımdan Osmanlı devleti, temel kurumlarıyla, ancak I. Murat devrinde biçimlenmiştir.

Murat döneminin son önemli olayı –Sultanın ölümüne de neden olan– Kosova savaşıdır. Osmanlılar 1389'da Sırpları ve Bosnalıları yenerek Balkanlara yerleştiler. Savaş meydanında ölen I. Murat'ın yerini I. Beyazıt almıştır.

Yıldırım Beyazıt Dönemi ve Çözülme

Yıldırım Beyazıt devri bir yandan Balkanlarda Niğbolu zaferiyle sonuçlanan fetihlerin devamı, diğer yandan da Anadolu beyliklerinin ilhâkı ile Ankara savaşına kadar devam eder. Olayların gelişimi ve ayrıntısı konumuz dışıdır. Burada ana hatlarıyla, soru-

34 Prof. Dr. Mustafa Akdağ bu konuda şunları yazıyor: "Osmanlı atlesinden olan uç beyi, diğer Selçuki Ümerası gibi 'nöker' ve 'kul'dan ibaret şahsi bir kuvvete maliktı ki buna maiyet demek mümkündür. Bilhassa nökerler, tamamiyle ve tercihan Türkmen kabilelerinden ücretle tutulmuş olduklarından, bunların şefleri (meselâ Samsa Çavuş, Abdurrahman Gazi, Aykut Alp vs.) de herhalde birer aşiretten Osmanlı oğullarına intisap etmişlerdi". *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Cem Yayınevi, 1977, İstanbul, cilt: I, s. 144-145. Kanımca Prof. Akdağ'ın bu kategoriye "ücretli asker" demesi yanıltıcıdır. Bunlara daha çok, savaştaki katkılarına göre timar ve ganimet vadediliyordu. Nitekim bu noktayı Akdağ da belirtmiştir. Muhtemelen bunlar kapıkulu aristokrasisinin, zaimlerin öncülleridir.

nun toplumsal yönlerine değineceğim. Teorik çerçevemiz, yine Osmanlı toplumundaki feodal eğimlilerle, güçlü merkezî iktidar olgusu arasındaki çelişkidir.

Murat zamanında yapılan fetihlerle Osmanlı devleti Trakya'da ve Balkanlarda, Anadolu'dakinden daha çok toprak kazanmıştı. İlk temel kurumlar da bu dönemde örgütlendiği içi, önce bu bölge içindeki üretim ilişkilerini açıklamak gerekir. Ancak, bunu yapmaya çalışırken, daha sonraki fetihleri de kapsayan bir bölge ile ilgili bazı verileri değerlendirmeye çalışacağım.

Osmanlı fetihlerinin tutucu bir yöntemle gelişti-ğini, yani mevcut üretim biçimini olduğu gibi benimseyerek gerçekleştirildiğini daha önce belirtmiştim. Bunun en ideal biçimi, teorik olarak, savaşsız fetihlerdir. Gerçekte Osmanlı sultanları çevrelerindeki devletleri ilk aşamada tehditle vergiye bağlıyorlar ve tabi (vassal) durumuna getiriyorlardı. Bizans daha I. Murat zamanında haraca bağlanmış ve Osmanlı devletine tabi duruma düşmüştü. Bunun dışında siyasi evlenmeler de genişleme politikasının ilk aşamasında başvurulan yöntemlerden biriydi. Ancak bunun karşı tarafın elinde de bir silâh teşkil edebileceği doğaldır. Nitekim Yıldırım Beyazıd sırp kralının kızıyla evlenince bunun sonuçları Osmanlı sarayı bakımından yıkıcı oldu. Sırp prenslerinin teşvikiyle gerçekleştirilen bu izdivaç, Yıldırım Beyazıd'ı sonunda çöküntüye götüren bir sefahat hayatını saraya soktu. Osmanlı devleti hayatı sadeliğe ve savaşa dayanıyordu. Kansı Olivera ve veziri Ali Paşa tarafından sefahata alıştıran Yıldırım Beyazıd'ın Osmanlı yükseliş döneminde büyük bir yenilgiye uğramış ve devleti çöküntü eşiğine getirmiş tek sultan oluşu bir raslantı değildir.[35] Burada Göktürk beylerini ipekli hediyeler-

35 Bu konuda bk.P.Wittek; *Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına*; Belleten; No. 27; Hammer, a.g.e., cilt: I, s. 315. Gibbons Beyazıt'ın ilk sefahata kayışı olarak Germiyan beyinin kızıyla evlenişini veriyor. Oysa bu izdivaç önemli toprak kazancına

le ve prenseslerle kandıran Çinli hanedanların taktiğini görüyoruz. Ancak Osmanlılarda aristokratik hayatın bu yönlerine kapılma süreci pek hızlı olmamıştır.

Osmanlı sultanları boyun eğmeye davetle[36] ya da tehditle[37] baş eğdiremedikleri düşmanlarını savaşla yeniyorlardı. Ancak savaş halinde de egemen sınıfları bölmeye ve bir kısmını kazanmaya çalışıyorlardı. Bunun için yararlandıkları çelişki, halkla egemen sınıflar arasındaki çelişki idi.

Üretim ilişkileri açısından Balkanlarda komünal ilişkiler, köleci veya feodal malikâneler ve özgür köylüler vardı. Yorga, Sırbistan'da "zadruga" denilen slav komünlerinin (köy cemaatlerinin) yaygınlığına dikkati çekmiştir. Benzer komünal ilişkiler tüm Trakya halklarında da vardı.[38] Bunun yanı sıra çözülme halinde köleci Latifundia'lar ve yarı özgür köylüler de bulunuyordu.[39] Bosna'da ise durum farklı olup daha çok feodal üretim gelişme halindeydi. Osmanlılar timar sistemini bu ilişkiler üzerine kurdular. Bu açıdan sistemin üzerine oturduğu üretim ilişkileri, komünal mülkiyet ilişkileri olabileceği gibi, feodal ilişkiler ve yarı özgür köylüler de olabilirdi. Bosna'da feodal ma-

---

yol açmıştı. a.g.e., s. 156. Bu konuda ayrıca bk. Neşri, *Cihannuma*, s. 207.

36 Cihannuma'da Neşri bu daveti şöyle anlatıyor. "Kafire derlerdi ki: Ey miskinleri Gelin Türke itaat edin, açıktan kurtulun, emr-ü aman içinde olun.", a.g.e., s. 159.

37 Osmanlılar Beyazıd döneminde bu yöntemle Karamanlılardan Sırbistan'a kadar tüm komşularını vassal haline getirmişlerdir. Bk. Halil İnalcık, *Ottoman Methods of Conquest*; Studia Islamica; 1952, No. 2.

38 Bk. N. Yorga; *Le Caractère Commun des Institutions du Sud-Est de l'Europe*; Paris, 1929, s. 18-23. Bu ilişkiler, Bizans'la ilgili açıklamada belirttiğim gibi VI. yüzyıldaki slav istilâsının eseridir. Ancak Yorga'nın belirttiği gibi XIX. yüzyıla kadar yaşamıştır. Bu üretim biçiminde köylüler, anlaşıldığına göre, toprağın devresel taksimi aşamasındaydılar. s. 134. Bu konuda XX. yüzyılın başında yapılmış ilginç bir doktora tezi vardır. Burada zadrugaların ve onların birleşmesinden meydana gelen "pleme"lerin yapısı anlatılıyor. Bk. Dragolioub Novakovitch; Paris, 1905. Bu konuya ilerde tekrar döneceğiz.

39 Bk. Dr. Ciro Truhelka; *Bosna'da Arazi Meselesinin Tarihi Esasları*; Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası; Cilt: I, 1931.

likaneler (baştina), başlangıçta hırvat aşiret başkanlarının dağıttığı zeametlerdi. Avrupa'daki gelişim gibi bunlar da zaman süreci içinde özel mülkiyete dönüşmüşlerdi. Osmanlılar bu sistemi benimsediler ve "baştina" kelimesi Osmanlı hukuk sistemine girdi. Ancak yerli aristokrasi de kısmen müslümanlaşarak timarlı sipahi sınıfını oluşturdular. Bunların yanı sıra hıristiyan sipahiler de vardı. Truhelka, güçlü ailelerde, "iki biraderden birinin islâmiyeti kabul ettiği ve diğerinin ise eski dininde sadık kaldığı çok defa vaki idi"[40] diyor. Bu da Balkanlardaki islâmlaşma sürecinin politik yönünü göstermektedir. İlerde göreceğimiz gibi, bu gibi "müslüman" rical Osmanlı sarayında çok değişik roller oynamışlardı. Burada şu kadarını söyleyelim ki Osmanlılar Balkanları fethederken, Balkan aristokrasisi de Osmanlı devletini fethetmektedir.

Osmanlı fetih ve toprak ilhâkları Anadolu'da da aynı tutucu yöntemle gelişmiştir. Prof. Akdağ'ın belirttiği gibi, "O zaman Anadolu'da hanedanların idarelerinde olan ve şüphesiz Selçuklular devrinde meşru yollarla cedlerince Konya sultanlarından malikane veya mansıp şeklinde, yahut kendileri tarafından uçlarda fetih yoluyla elde edilerek 'baba mülkü' suretinde tasarruf ettikleri topraklarının ellerinden alınmasının meşru olmayacağı hakkındaki kanaate Osmanoğulları hürmet ediyorlardı."[41] Bu yüzden Osmanlılar kendilerine hücum eden Beylikler hariç, diğer bütün beylikleri barışçı yollarla elde etmişlerdir. Toprakları izdivaç ve satın almayla elde edilen Germiyanoğulları ve Hamidoğullarından sonra, Aydın ve Saruhanoğulları da ileri gelenlerine yeter derecede "dirlik" bırakılarak Osmanlı topraklarına katılmışlardır.

Osmanlı devletinin bu tutucu yayılma siyaseti,

40 Aynı makale; s. 59.
41 Prof. M. Akdağ; a.g.e., s. 296.

buhran ya da savaşta yenilgi durumlarında ortaya çıkan çözülmelerde de kendini göstermektedir. Bu gibi olgular merkezi iktidarı güçsüzleştirdiği ya da ortadan kaldırdığı zaman, Osmanlı devletinin bağımsızlığına son verdiği feodal beylikler hemen olduğu gibi yeniden canlanmaktadırlar. 1402 Ankara savaşının sonuçları da böyle olmuştur. Gerçekten Yıldırım Beyazıt'ın Timur'a yenilmesinden sonra Anadolu'da eski beyliklerin yeniden kurulduklarını görüyoruz. Bu suretle ortaya çıkan ve etkilerini hissettiren başka bir olgu da Anadolu'ya aşiret göçlerinin hâlâ devam etmesidir. Bunun feodalizmi frenleyici etkilerine daha önce işaret etmiştim.

O dönemin en önemli diplomatik ilkesi bir devletin doğuda ve batıda iki ayrı düşmanla karşı karşıya kalmamak için çalışması ve bir düşmanla savaşırken ona karşı diğer komşularını da kışkırtmasıydı. Bu açıdan Timur'un Anadolu'ya hücumunda Avrupa devletlerinin ve Bizans'ın da rolü olmuştur. Bizans daha önce, İranlılara karşı nasıl Göktürklerle temasa geçmiş ve kışkırtmalarda bulunmuşsa, Osmanlılara karşı da Timur'u harekete geçirmeye çalışmıştır. Buna karşılık Timur da Avrupa'ya ve Galata'ya gönderdiği elçilerle temaslarda bulunuyor ve büyük fetih tasarıları yapıyordu.[42] Ayrıca Anadolu beyliklerinden kaçan birçok emir de Timur'a sığınmış ve onun orduları sayesinde eski topraklarına kavuşmayı umud ediyorlardı.[43] Timur, Anadolu'da, öncelikle dervişlerden oluşan casusları ile gelişmeleri izliyor ve Hammer'e göre "çoğu kez bir memleket hakkında o mem-

---

42 Gibbons, a.g.e., s. 149. Ayrıca Timur, Fransa kralı VI. Charles ile de temas halinde idi. Ankara savaşından sonra bir mektubunda "Hıristiyanları ezen" Beyazıt'ı yendiğini müjdeliyor ve ticari ayrıcalıklar istiyordu. Bk. Sylvestre de Sacy, *Memoire Sur Une Correspondance Inedite entre Tamerlan et le Roi de France Charles VI*, Paris, 1808, s. 6.

43 Neşri bunlar için, "kaçıp Timurlenge vardılar. Ve bilcümle buñlar Timur'a varıp, hallerini arzedip Timur'u Rum'a tahrik ettiler" diyor. a.g.e., s. 343.

leketin sultanından daha çok bilgi topluyordu."[44] Anadolu'yu Timur'un Türk-Moğol ordularının istilâsı, üretim ilişkileri ve merkezî iktidar açısından Selçuk dönemindeki Moğol istilâsına benzemektedir.

İç Savaş ve Yeniden Kuruluş

Bizanslılarda ve Selçuklularda olduğu gibi, Osmanlılarda da ölen sultanın yerini kimin alacağını düzenleyen bir kaide yoktur. Toplum hayatında bu kadar önemli bir boşluğun açıklanması yapılmamıştır. Oysa Osmanlı devletindeki sınıfsal gelişim ve devletin oluş halindeki sınıflarla ilişkileri göz önünde bulundurulursa sorun aydınlığa kavuşturulabilir. Bunun için, özellikle sultanların ölümü, ya da I. Beyazıt'ta olduğu gibi iktidarı kaybetmesi durumlarında patlak veren saltanat kavgalarını incelemek ve bu kavgaları sınıfsal tabana oturtmak gerekir.

Yıldırım Beyazıd Timur'a mağlûp olunca oğlu Musa Çelebi ile esir düşmüş, diğer oğulları İsa, Mehmet ve Süleyman Çelebiler de kaçmışlardı. Timur'un Anadolu'da kurduğu yeni siyasal düzenlemede Karamanlı Beyliği, Osmanlılara karşı güçlü bir denge unsuru olarak yeniden kuruldu. Osmanlılar ise, sadece Beyazıd döneminde kazandığı toprakları kaybetmiş olarak yerinde kalıyordu. Yeni Osmanlı düzeninde Süleyman Çelebi Trakya'da, İsa Balıkesir ve Bursa'da, Mehmet Çelebi de Amasya'da -ve hepsi de Timur'un vesayetini tanımak üzere- meşru yöneticiler olarak tanındılar.[45] Bu durumun ancak geçici bir durum olabileceği ve kardeşler arasında iç savaşa yol açacağı açıktı. Nitekim savaş patlak vermede gecikmedi. Bu kavgada kuvvetler nasıl oluşuyordu? Temel kuvvetler devletin

---

44 Hammer, a.g.e., cilt: II, s. 123.
45 Bk. S. J. Shaw; *History of Ottoman Empire and Modern Turkey*; cilt: I, s. 36-39.

"gazi geleneğini" temsil eden feodal beyler ve tımarlılarla, Kapıkulları arasında oluşacaktı.[46] Ancak kapıkullarının Timur mağlûbiyetinden sonra geniş ölçüde tasfiye edilmiş bulunması savaşı daha çok feodal beyler arasında bir kavga haline soktu. Edirne'de tahta çıkan Süleyman Çelebi Rumli'de beylerin ve gazilerin desteğini sağlamıştı. Osmanlı devletindeki feodal eğilimleri destekleyen Bizans da Süleyman'dan yanaydı. Buna karşılık Murat devrinden beri ödemekte olduğu vergiyi kaldırdı. Mehmet, İsa ve Musa Çelebiler de Anadolu'da Türkmen beylerinin desteğini sağlamaya çalışıyorlardı. Bunlardan Mehmet, çevre eşrafının da desteğini sağlayarak İsa'yı yendi ve Bursa ve Balıkesir'i topraklarına kattı. Bursa'ya yerleşen Mehmet Çelebi, kendini sultan ilân etti ve para bastı. Buna karşılık Süleyman da merkezi birliği sağlamak üzere ordusunu Anadolu'ya geçirdi. Burada şehzadelerin etrafında toplanan beylerin ve komşu devletlerin nasıl merkezî idareyi istemedikleri somut bir şekilde gözler önüne çıkmaktadır. Çünkü bir yandan Süleyman Çelebi'nin ordusuna karşı, merkezi yönetim tehdidi altında Türkmen beyleri birleşiyor; öte yandanda Mehmet, Karamanlılarla anlaşıyor ve Musa Çelebi'yi yardım temini için Avrupa'ya yolluyordu.[47] Musa Avrupa'da bir Eflak prensesi ile evlendikten sonra Türk, Eflak, Sırp, Bulgar vs. den oluşan bir ordu kurdu. Süleyman Çelebi, tehlikeyi sezerek hızla Rumeli'ye döndüyse de iş işten geçmişti. Musa'nın kuvvetlerine yenildi ve öldürüldü. Geriye iki güç kalmıştı. Musa ve Mehmet Çelebiler.

Musa Çelebi, Rumeli'de eşrafın desteğini sağladık-

---

46 Paul Wittek "Osmanlı Devletinin Doğuşu" adlı incelemesinde, kuruluşu da doğru olarak bu çelişki üzerine oturtmuş, ancak sorunu bir toplumsal sınıf ve devletin-sınıfsal oluşum sûreci olarak değil, bir "gazi geleneği" ile "ulemâ geleneği" arasındaki çatışma olarak ele almıştır. Bu idealist yaklaşımın sınırları ortadadır. *Osmanlı Devletinin Doğuşu* (çev: Fahriye Anık), İstanbul, 1947.

47 Bu konudaki özet için bk. S. J. Shaw; a.g.e., cilt: I, s. 38.

tan sonra Mehmet'le anlaşmasını bozmuş ve bağımsızlığını ilân etmişti. Ancak ilk aşamada gücünü kaybetmiş kapıkullarına değil, beylere ve timarlı sipahilere dayandı. Buna karşı bir denge unsuru olarak da İran kökenli bir şeyh olan Simavnalı Bedreddin'i kadıasker yaptı. Halkçı ve ve eşitçi bir doktrini savunan şeyh Bedreddin müridleri ile birlikte gitgide zenginleşen ve güçlenen timarlı sipahilere karşı bir denge sağlayabilirdi.[48] Ne var ki Musa Çelebi bununla de yetinemezdi ve kapıkullarını yeniden diriltti ve bu amaçla birçok timarı gazilerin elinden alarak kapıkullarına dağıttı. Merkeziyetçi eğilimler yeniden canlanınca, Çandarlı ailesi gibi güçlü aileler ve Bizans tekrar harekete geçtiler. Çandarlı'nın entrikaları ile zaten ürkmüş olan feodal eşraf Musa'yı terkedince, Mehmet Çelebi Bizans'ın ve Sırp kralının yardımıyla Musa'yı yendi ve öldürdü.

Bu açıklama gösteriyor ki Musa Çelebi'yi, I. Mehmet'ten önce kendi iç çelişkileri yendiler. Bu bakımdan, Musa Çelebi'nin dayandığı güçleri ele alırken karşılaştığımız durum, daha gelişmiş derecelerde ve değişik dönemlerin özgül koşulları içinde Osmanlı tarihinde sık sık rastlanan bir durumdur. Bu yüzden çelişkilerin halkla ilgili yönünü de biraz daha açıklığa kavuşturmaya çalışacağım.

Germen ve Selçuk istilâlarında olduğu gibi Osmanlı fetihlerinde de "halkçı" bir yön olduğunu daha önce belirtmiştim. Bu, istilâcı kuvvetlerin daha geri bir üretim düzeyinde bulunmalarından, askeri demokrasinin ortakçı kalıntılarının devam etmesinden ve sınıf çelişkilerinin berraklaşmamasından kaynak alıyordu. Başka bir deyişle "uygarlık", sınıf

48 P. Wittek, bu politikayla ilgili olarak, Musa "Devletin aristokratları ve yüksek memurları arasına hakiki bir dehşet saldı" diyor. Bunların bir kısmı, İstanbul'a yakın Sırpların yanına, bir kısmı da Anadolu'ya Mehmet Çelebi'nin yanına kaçtılar. Bk. *Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına*; Belleten, No. 27, s. 578.

sömürüsüyle paralel geliştiği için, aşiret örgütün demokratik unsurlarını tamamen tasfiye etmemiş topluluklar, daha az "uygar", fakat daha insancıl görünüyorlardı. Burada savaşların yol açtığı ve o devrin tüm toplumlarında ortak bir olgu olan kırımları ve yağmaları dikkate almıyorum. Daha çok feodal vergi ve angaryaların azaltılması ya da kaldırılması ve yer yer kölelerin azad edilmeleri gibi olgulara işaret etmek istiyorum.[49] Aslında Selçuklularda da Osmanlılarda da köleci uygulamalar vardı. Ancak bunlar bir üretim biçimi olarak yaygın unsurlar değildi. Daha ziyade hizmetçilik -ev köleliği şeklinde olan bu uygulamaların kalıntıları yakın zamanlara kadar gelmiştir. Kısaca Osmanlılar, ilk aşamada halklara göreli bir rahatlık götürmüşlerdir ve bu olgu fetihlerin kolaylaşmasında yol oynamıştır. Ne var ki merkezî iktidarın kurulup, iki başlı bir "aristokrasi"nin oluşmaya başlaması, bunların ihtiyaçlarını ve lüks harcamalarını ve giderek halk üzerindeki iktisadî ve malî baskılarını artırıyordu. Yönetici sınıflarla halk arasındaki çelişkiler burada patlak veriyor, ancak halk bağımsız bir unsur olarak değil, egemen sınıfların iç kavgalarında ikincil bir etken olarak kendini hissettiriyordu. Gerçekten gerek Bizans döneminde, gerekse Türk egemenliği altında Anadolu'da ve özellikle Rumeli'de zaman zaman bu gibi halk hareketlerine rastlıyoruz. Bunlardan Selçuklu Devletinde Baba İshak ayaklanmasından daha önce söz etmiştim. Şimdi de kısaca Şeyh Bedreddin hareketi üzerinde duracağım.

Şeyh Bedreddin, Musa Çelebi tarafından kadı askerliğe getirilmiş ve onunla feodal beylere karşı bir it-

49 Bu konuda, Niğbolu'da yenilgiye uğrayan Fransız haçlı şövalyelerinin, kral VI. Charles'a Murat'la ilgili olarak çizdikleri tablo ilgi çekicidir: "... yenilenlere karşı insancıldı; çünkü onları büyük vergilerle ezmiyordu ve yıllık ve küçük bir vergiyle kendine tabi olanları topraklarında tutuyordu. Vaadlerini tuttu ve onların kendi kanunları altında yaşamalarına izin verdi." Gibbons naklediyor; a.g.e., s. 208.

tifaka girmişti. Ancak, Musa Çelebi Macarların da desteğini sağlayan Sırp despotu Stefan Lazaroviç'in liderliğindeki feodal beylerle, Çelebi Mehmet'in liderliğindeki büyük Türk beylerinin koalisyonuna dayanan orduya yenilmiş ve öldürülmüştü. Din adamı sıfatıyla hayatını kurtarmayı başaran Şeyh Bedreddin İznik'e yerleşti. İznik'te ortak mülkiyete ve eşitliğe dayanan fikirlerini yaymaya ve çevresine müridler toplamaya başladı. Bunlardan çok fakir bir halk çocuğu olan Mustafa Börklüce ve yahudilikten dönme Torlak Kemal en önemlileridir. Bu sonuncular Aydın ve Karaburun yörelerinde, Şeyh Bedreddin ise Balkanlarda, Zagra, Silistre, Dobruca ve Deliorman'da harekete geçmişlerdi. Hammer'e göre, "Şeyh Bedreddin ve adamlarının gizli amaçları Avrupa'da ve Asya'da iktidarlarını kurmaktı".[50] Bu amaçla hıristiyan köylüleri de kazanmaya çalışıyorlar ve kendilerine katılan hıristiyanların "Gökten gelen melekler" olduklarını yayıyorlardı. Bunun dışında ortodoks islâmi inançlara ters düşen reformlar gerçekleştiriyorlar, tek tip kıyafet giyiyor ve başı açık dolaşıyorlardı.[51]

Şeyh Bedreddin'in harekete geçirdiği kuvvetler nelerdi? Bu konuda bir inceleme yapan bir Yugoslav araştırıcısı hareketin anti-feodal bir nitelik taşıdığını ve küçük timarlı sipahilere ve köylülere dayandığını ileri sürmüştür.[52] Hammer, sadece Torlak Ke-

50 Hammer; a.g.e., cilt: I, s. 183.

51 Hammer; a.g.e., cilt: II, s. 187. Buna karşılık Prof. Mustafa Akdağ şunları yazıyor: "... vaktiyle Şeyh Bedreddin İzmir yöresini ziyaret ettiği zaman, Adalardan bir takım papazların gelerek, Şeyhin elini öpmüş oldukları anlaşılmış olmakla beraber, Baba Resul ve Torlak Kemal'in ordularında Türkmenlerden başka yahudi ve hıristiyanların da bulunmuş olduklarına dair bir emare mevcut değildir. Bulgaristan taraflarında Şeyh Bedreddin'in kendi etrafında topladığı kalabalığın terkibi de gene müslüman Türklere münhasır kalıyordu." a.g.e.; cilt: I, s. 343.

52 Nedim Filipoviç'inbu konudaki eserinin aslını ne yazık ki inceleyemedik ve temel fikirlerini Dejan Bogdanoviç'in özetinden öğrendik. *Le Prince Musa et le Şeyh Bedreddin;* Sarajevo, 1973. Bk. Turcica, tome IV, 1972, s. 171.

mal'in 3000 dervişi harekete geçirdiğini kaydeder.[53] Ancak bu dervişler, çoğunlukla Osmanlı imparatorluğunun kuruluşundan beri batıya göçen ve bir "dirlik" arayan savaşçılardır. Bunun dışında Timur istilâsı da Karadeniz'in kuzeyinden Bulgaristan'a doğru bir göçe neden olmuştu. Beyazıd bunları iyi karşılamış ve beylerine timarlar dağıtmıştı. I. Mehmet de bazı aşiretleri Filibe civarında yerleştirmişti. Bu büyük göç ve iskân hareketleri ve bu arada girişilen yağma ve eşkıyalık olayları da huzur bozucu etkiler yapmış olsa gerektir. Fakat en önemli ipucu, Şeyh Bedreddin'in ortak mülkiyetçi fikirleridir. Trakya'da komünal üretim ilişkilerinin yaygınlığını daha önce belirtmiştim. Şeyh Bedreddin'in bu fikirlerle etrafına birçok yandaş toplaması, olsa olsa feodal malikânelerin komünal mülkiyete dayanan köy cemaatleri aleyhine gelişme eğilimlerine karşıdır. Nitekim Şeyh Bedreddin'in kendisine karargâh seçtiği Dobruca ve Deliorman bölgesinin, Selçuklu döneminde Baba İshak'ın da hareket sahaları olduğu hatırlanırsa, Balkanlardaki halk hareketleri arasındaki devamlılık anlaşılır.[54] S. T. Shaw da Şeyh Bedreddin'in taraftarlarının çoğunun "yeni yerleşmiş göçebe türkmenler"[55] den oluştuğunu yazmıştır ki, onların da o aşamada komünal mülkiyet çerçevesini geride bırakmamış olduklarını varsayabiliriz. Bunun dışında köle, kolon, serf gibi durumlarda bulunan hristiyan köylülerin de hareketi desteklemiş olmaları doğaldır. Ne var ki zamanın koşulları bağımsız bir halk hareketinin başarıya ulaşması için elverişli değildir.

1421'de I. Mehmet öldüğü zaman Şeyh Bedreddin'in ve Börklüce'nin başını çektiği ayaklanma sürüyordu. Ancak henüz 12 yaşında olan II. Murat veziri Be-

53 Hammer; a.g.e.; cilt: II, s. 189.
54 Bk. M. Şerafettin Yaltkaya; *Şeyh Bedreddin*; İslâm Ansiklopedisi; Cüz: 16, s. 444-446. Yaltkaya hareket içinde müslümandan çok hristiyan ve yahudi olduğu kanısındadır.

yazıd sayesinde önce Börklüce'yi, sonra da Şeyh Bedreddin'i yendi ve öldürdü. I. Mehmet'in ölümü ve II. Murad'ın sultan olması Osmanlı toplumundaki sınıf kavgasını, "taht kavgası" olarak tekrar ortaya çıkardı. Oyuncular değişmişti; fakat oyun eski oyundu. Ortada iktidar kavgası yapan üç büyük güç vardı. Bunlardan birincisi "gazi geleneğini" yani savaş ve fetih eğilimlerini temsil eden Türkmen beyleriydi. Bunlar, Rumeli'de, küçük tımarlı sipahilerle birlikte merkeze karşı bağımsızlıklarını ve güçlerini artırmaya çalışıyorlardı. Bizans, I. Mehmed'i bu kuvvetlere karşı destekledi. Hammer, I. Mehmet için "Bütün hayatı boyunca, asi türkmenlerin baş düşmanı olan Bizans'ın sadık ve müttefiki oldu"[56] der. I. Mehmet'in iskân ve sürgün politikası bu kategoriye karşıydı. İkinci gücü büyük Türk aileleri oluşturuyorlardı. Bunlar varlıklarından memnundular ve istikrar politikası yanlısı idiler. Bizans'la ticaret ve kredi ilişkileri içindeydiler ve artık barışçı bir politikayla refahın ve zenginliğin artırılmasını özlüyorlardı. Ancak bunun da koşulu, iktidara kendilerinin egemen olması ve onu bir sınıf aracı haline getirmeleriydi. Burada uç beyleriyle çelişkiye düşüyorlar; bazen savaşı, bazen de gazilere karşı güçlü bir kapıkulu ordusunu savunuyorlardı. Nihayet bir de, kul kökenli büyük aristokratlar grubu vardı. Bunlar bilgilerinden ve tecrübelerinden yararlanılmak üzere -bazen din değiştirerek, bazen de hıristiyan kalarak- Osmanlı hizmetine girmiş Bizans ve Balkan aristokratlarıydı. Toplumsal işlev olarak, saray aristokrasisini oluşturmaya adaydılar ve merkezi eğilimleri temsil ediyorlardı. Bunlar içinde İran kökenli ulemâ da önemli bir yer işgal ediyordu. Osmanlı devletinin ne fetihçi bir politika izlemesini, ne de güçlü bir merkezi yönetime kavuşmasını isteyen Bizans ise bazen feodal eğilimleri, bazen de merkezî

56 Hammer; a.g.e.; cilt: 2, s. 160.

güçleri destekleyerek düşmanının devamlı zayıf kalmasını sağlamak peşindeydi.

II. Murat ve Büyüme

II. Murat, I. Mehmed'den merkezî eğilimleri temsil eden güçleri devir aldı. Ancak yaşının küçüklüğü iktidara hemen sahip olabilmesine engeldi. Bu dönemde Devlet yönetimine etkisi bakımından en güçlü aileler Çandarlı ailesi, Timurtaş ailesi ve Evrenos beyler[57] idiler. Bu aileler, fiilen, vezirlik ve beylerbeyliği görevlerini -hukuken veraset hakkına sahip olmamakla beraber- ellerinde bulunduruyorlardı. Buna karşılık Mihaloğlu, Samsa Çavuş ve Elvan bey aileleri de akıncı başı, mirahor ve şarabdar unvanlarını -mirasla çocuklarına geçmek üzere- tekellerine almışlardı.[58] Devlet aygıtına nüfuz eden bu aristokratik eğilimler, merkezî iktidarı güçlendirici yönde etkilerini gösteriyordu. Gerçekten bu dönemde kapıkulu ocakları geliştirilmiş ve yeniçerilerin sayısı 10.000'e kadar çıkmıştır. Bunlar, yanlarında çeşitli hizmetler için 15 ayrı çadır daha bulunan, kırmızı renkli padişah çadırının etrafına simetrik bir şekilde diziliyorlardı. Savaşa katılan devlet ricali yanlarında bol miktarda erzakla yüklü deve, at ve katırlar da götürüyorlar, nakliyat içinde özel bir birlik yetiştiriliyordu. Bu şekilde oluşan kampın çadır sayısı 10.000'i buluyordu.

Osmanlı Devleti'nde bu merkeziyetçi eğilimleri başından itibaren sezen Bizans, elinde rehin bulunan Beyazıd'ın oğlu Mustafa Çelebi'yi ileri sürerek yeni bir müdahalede bulundu. Musa Çelebi'yi destekleyen kuv-

57 Hammer; a.g.e., cilt: 2, s. 358.
58 Bunları kaydeden Hammer; bu aristokratik gelişmeler için "Osmanlı devletinde bazı kurumlara geçen babadan oğula geçerlik ilkesi, Avrupa'da asaletin oluşumu sırasındaki durumla çok benzerlik gösteriyor" demektedir. a.g.e., cilt: II, s. 359.

vetler, aynen Düzmece Mustafa'yı da desteklediler. Bunlar Türkmen beyleri, henüz yeni yerleşmekte olan yarı göçebe Türkmen halkı ve yoksul köylülerdi. Bizans da bu güçleri merkeze karşı destekliyordu. Bununla beraber, II. Murat ahi örgütlerinin yardımını da sağlayarak Mustafa'yı yendi ve ortadan kaldırdı. Ayrıca Timur yönetiminin canlandırdığı Karaman Beyliğini de kendine bağımlı kıldı.

II. Murat'ın savaşta elde edilen, ya da satın alınan devşirmelerden oluşturduğu kullardan bir çoğu sarayda ve orduda önemli mevkilere geldiler. Balkanlarda kazanılan topraklardan bunlara dirlikler verildi. Bu suretle II. Murat asıl dayandığı kuvvetler olan Türk beylerine karşı bir denge oluşturmaya çalışıyordu. II. Murat zamanında savaşçı eğilimleri daha ziyade devşirmelerin üst tabakaları temsil etmiştir. Ancak vezir Çandarlı'nın yeniçerilere hâkim olması, bu eğilimleri frenliyordu.[59] Bununla beraber II. Murat döneminde de fetihler devam etmiştir. Avrupa'da Teselya ve Makedonya'yı geri alan Murat, Bizans'ı yeniden vergiye bağlamış ve sonra, Anadolu'da bağımsızlık eğilimleri gösteren Türkmen beylerine dönmüştür. Bunlardan Aydın Paşası Cüneyd Bey, Yörgüç paşa tarafından tuzağa düşürülerek ailesi ile birlikte öldürülmüş, ayrıca aşiretleri ile birlikte Tokat civarında soygunlar yapan dört Türkmen beyi de aynı şekilde yok edilmişlerdir. II. Murat'a lalalık yapmış olan ve kendi namına para bastırma yetkisi bulunan vezir Yörgüç paşanın tutumu, merkezi devleti kontrol eden güçlü Türk ailelerinin yerel bağımsızlık eğilimleri gösteren Türkmen beylerine karşı ne kadar haşin olduklarını ortaya koymaktadır.[60] Bu olaylardan sonra Menteşe ve Teke beylikleri ilhak edilmiş, Karamanlılar da vesayet altına alınmışlardır.

---

59 S. J. Shaw; a.g.e., cilt: I, s. 46.
60 Hammer; a.g.e., cilt: II, s. 259.

II. Murat Türkmen beyleri, kapıkulları ve güçlü Türk aileleri, özellikle Çandarlı ailesi arasında denge kurmaya çalışıyor ve Avrupa ile Anadolu arasında mekik dokuyordu. Macar kralının ölümü üzerine, Sırp-Macar ilişkilerini kesmek amacıyla Sırbistan'a hücum etti. Fakat, başlangıçtaki başarıya rağmen, yeni Macar kralının Erdel voyvodası olarak tayin ettiği Yanoş Hünyadi, ücretli askerlerden oluşan ordusuyla Türk istilâsını durdurdu. Hünyadi'nin bu başarısı, kendisini Avrupa çapında bir şöhrete ulaştırdı. Türklerin yenilebileceği ve Avrupa'dan çıkarılabileceği umuduna kapılan binlerce haçlı süvarisi, Papa'nın da gayretleryle Hünyadi'nin kuvvetlerine katıldılar. Bu kuvvetler, II. Murat'ın Anadolu'da bulunduğu bir sırada harekete geçti ve Güney Sırbistan'ı, Niş'i, Sofya'yı aldılar. Bu başarısızlıklarla birlikte Sırplı karısı Mara'nın telkinleri ve nihayet gözde oğlunun ölümü II. Murat'ı tavizci bir anlaşmaya sürükledi.[61] Sırbistan topraklarını geri aldı ve Eflak'la birlikte, Osmanlı vesayeti altında, göreli bir özerklik kazandı.

Bu yenilgi Osmanlı devletinde kuvvet dengesini etkiledi. Gaziler ve beyler Murat'ın barışçı ve ödüncü politikasına karşı oğlu II. Mehmet'i desteklediler. Çandarlı ailesi ve onun kontrolündeki yeniçeriler ise II. Murat'ı tuttular. Devşirme aristokrasisinin sempatisi de Mehmet'den yanaydı. II. Murat 1444'de çeşitli baskılar altında tahtı oğlu II. Mehmet'e bıraktı. Oysa Macar kralının Buda'da topladığı büyük bir haçlı ordusu devlete yönelik büyük bir tehditti. Bu durumda bütün güçler, II. Mehmet'in gençliğini ve tecrübesizliğini gözönünde bulundurarak, II. Murat'ı yeniden tahta davet ettiler. Murat kabul etti ve 1444 sonlarında Varna'da Hünyadi'nin kuvvetlerini bozguna uğrattı. Kuvvetlerini yeniden toplayan ve tekrar harekete geçen Hünyadi 1448 de yine yenildi ve Tuna'nın güne-

61 S.J. Shaw; a.g.e., cilt: I. s. 51.

yinde Türk egemenliği kesin olarak kuruldu.

Varna ve Kosova savaşları Avrupa'daki toplumsal güçleri sergilemek bakımından da önemlidir. Osmanlı fetihlerinin Balkan aristokrasisini iç kavgaları ve halkı ezen vergileri sayesinde kolaylaştığını belirtmiştim. Çağdaş doğu Avrupalı tarihçilerin ortaya koydukları veriler bu konuda çok aydınlatıcıdır.

Macar tarihçilerinin verdikleri bilgiye göre 1382' de, kral "I. Louis'nin ölümünde Macaristan'ın 21-22.000 şehir, kasaba ve köyünden % 15'i krala, % 12' si kiliseye ve % 53'ü asillere aitti. En büyük 60 baron ailesi ise bütünün % 20'sine sahipti. Oysa, Sigismund' un ölümünde, kabaca aynı oranda kalan Kilise'nin payı hariç, bütün bu oranlar kökten değişmişti. Kralın payı % 5'e, asillerinki % 43'e inmişti. Buna karşılık en büyük 60 aristokratik aile köy ve kasabaların % 40'ına sahipti. Bunların da yarısı Garai-Cilli grubunun elindeydi. Bu demektir ki, yarım yüzyıl içinde, mutlak değerlerle, aşağı yukarı 2250 krala ait köy ve kasaba ile 2000 asillere ait köy baron ailelerinin eline geçmişti."[62] İşte 1442'de Türklere karşı zafer kazanan Yanoş Hünyadi bu baronların en güçlüsüydü. Zenginliği kendisine kolayca ücretli asker sağlamak olanağı veriyordu ve darda kalınca da zorla köylüleri silâhlandırıyordu. XV. yüzyılın başından itibaren feodal sömürünün artması ve Kilisenin emek-rant'tan, para-ranta geçiş yönünde baskıları köylüleri ayaklandırdı. Zaten bu yönde reformcu din adamı Jan Hus'un fikirleri de elverişli bir ortam yaratmıştı.

Eflak ve Buğdan'da feodal ilişkiler daha az gelişmişti. Bu prensliklerde köylüler, serfler ve özgür köylüler olmak üzere iki büyük kategoriden oluşuyordu. Bunun dışında esir alınmış tatarlar ve hintli çingenelerden oluşan köleler de vardı.[63] Rumen aristokrat-

62 Bk. *Histoire de la Hongrie*, s. 117.

63 Bk. *l'Histoire de la Roumanie: Des Origines A Nos Jours*: (Çağdaş Rumen tarihçilerinin hazırladığı kollektif eser); Edition Horvarth, 1970.

ları (boyarlar) ortak mülkiyetçi köy cemaatlerinin çözülmesi ile oluşmuşlar, göçler ve istilâlardan sonra slavlar peçenekler ve kumanlarla karışmışlardı. Türk fetihleri arefesinde feodal istismar çok yoğunlaşmıştı. Bunlara karşı köylüler ya kaçarak, ya "hayduk" olarak, ya da ayaklanarak savaşıyorlardı. 1437'de patlak veren genel köylü ayaklanması kanla bastırıldı. Fakat kavga bitmedi ve serfler feodal vergi ve angaryanın hafiflemesiyle sonuçlanan zaferler kazandılar. Bununla beraber savaşı sonunda asiller kazandı ve "yakalanan asi şefleri barbar bir şekilde öldürüldüler. Yenilenler üzerine korkunç bir intikam dalgası esti. Burunları, kulakları, dudakları ve elleri kesildi, gözleri oyuldu."[64]

Arnavutluk'ta feodal ilişkiler daha çok kıyı ovalarında ve iç tarım merkezlerinde gelişmişti. Buna karşılık dağlık bölgelerde yarı göçebe hayvancı aşiretler olduğu gibi, tarıma ve yerleşik düzene yeni geçmiş köylüler de vardı. Bunlar "eskiden olduğu gibi tarımsal ya da hayvancı komünler -aşiret, köy ya da 'katun' halinde- örgütlenmişlerdi ve aralarında toplumsal farklılaşmalar olmakla beraber feodal ilişkileri tanımıyorlardı. Aşiret örgütleri sayesinde büyük bir askeri güce sahiptiler. Geleneksel yaşayışlarına dokunacak ve kendilerini vergi ya da feodal ranta bağlayacak senyörler için her zaman büyük bir tehlike teşkil ediyorlardı. Bizans ve Türk vaka yazarları Chalcocondile ile Oruç beyin yazdıklarına göre, bu dağlılar XV. yüzyılda dahi kimseye vergi vermiyorlardı."[65] I. Mehmet'ten itibaren Osmanlılar ilhak ettikleri Arnavutluk topraklarına timar sistemini soktular. Arnavut tarihçiler, bu konuda şunları yazıyorlar: "Askeri feodalite olarak timar rejimi Arnavutluk için çoktan geçilmiş bir tarihi aşamayı temsil

64 Aynı eser, s. 140-143.
65 Bk. *Histoire de l'Albanie: Des Origines A Nos Jours*;(Arnavutluk Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından hazırlanan ortak eser); Editions Horvarth; 1974; s. 57-58.

ediyordu. Yaratılan durum o zamana kadar feodalizmi hiç tanımamış olan, fakat artık 'reaya' durumuna gelen özgür köylüler için dayanılır gibi değildi. Türklerin timar sistemini yerleştirmekte ki güçlükleri de böyle açıklanabilir."[66] Kanımca bu görüş bizzat Arnavut tarihçilerin verdikleri verilerle çelişki halindedir. Bir defa Türkler, bütün fetihlerinde olduğu gibi, timar sistemini tutucu bir biçimde, yani yerli aristokratlarla işbirliği halinde uygulamışlardır. Arnavutların ulusal kahramanı, Georges Kastriote da reaya olmamış ve timarlı sipahi ya da zalim olarak İskender Bey adını almıştır. Timar sisteminin güçlüğü çoğu kez Arnavutluk üretim ilişkilerinin yer yer feodalizmin gerisinde oluşundan kaynak alsa gerektir. Aşiret yapılarının çözülmediği, komünal ilişkilerin sık ol-duğu bir üretim yapısında timar sistemi geri değil, ileri bir unsurdur. Bu bakımdan durum Osmanlı sultanlarının göçebe Türkmen aşirelerini yerleştirmeye çalışırken karşılaştıkları güçlüklere benzemektedir. Geleneksel hayata düşkünlük, bağımsızlık duygusu, vergiye karşı direnç, savaşçılık bir kısım Arnavutlarda ve Türkmen aşiretlerinde ortak görülen ve aynı gelişme düzeyinden kaynak alan özelliklerdir. İlerde göreceğimiz gibi Arnavutlar bu özellikleriyle Osmanlı tarihinde çok önemli roller oynamışlardır.

Balkanlarda timar sistemi en kapsamlı bir biçimde Bulgaristan'da uygulandı. II. Murat Bulgar topraklarını, sancaklar halinde Rumeli topraklarına kattı. Bulgar aristokrasisi kısmen yokedildi, kısmen Anadolu'ya sürüldü, kısmen de müslüman yapılarak yerlerinde bırakıldı. Varna savaşı sırasında Bulgar

66 Aynı eser; s. 75. Arnavut tarihçilerin, Osmanlı idaresi, İskender Bey, köylü ayaklanmaları, XIV ve XV. asırda hububat ihracı vb. konularda görüşleri için bk. *Deuxième Conférence des Etudes Albanologiques*, Tirana, 1969. Bu konferansa sunulan tebliğlerin çoğunda ulusçu ön yargılar dikkati çekmektedir.

halkı da ayaklanma halinde idi.[67]

Balkan devletleri ile ilgili bu kısa açıklamalar Osmanlı fetihlerini kolaylaştıran sınıfsal nedenleri ortaya koymaktadır. Genellikle aristokratik sınıflar değişiyor veya Türk egemenliğine giriyorlardı. Türkler ağır feodal vergileri hafifletiyorlar ve daha hafif ve basit vergilerle yetiniyorlardı. "Bu yüzden Balkan halkları, müslümanlara karşı kendi yöneticilerini, ya da haçlı ordularını desteklemekte fazla hevesli değillerdi."[68] Bununla beraber Osmanlı fetihlerini gerçek anlamıyla halkçı nitelikte saymak da tamamen yanlıştır. Daha önce kendi feodal senyörleri ile savaşan halk, Osmanlı yönetimine girdikten sonra, baskılar artınca bu sefer Osmanlı egemen sınıflarına başkaldırıyorlardı. Bunun için elverişli ortamı ya taht kavgaları biçiminde somutlaşan sınıf kavgaları, ya da dış savaşlarla ortaya çıkan iktidar boşlukları oluşturuyordu. Nasıl Yıldırım Beyazıd'dan sonra, Musa Çelebi'yle Mehmet Çelebi'nin savaşı halk hareketlerine yol açtıysa ve bu, bütün bu dönemin köylü hareketlerinde görüldüğü gibi, dini bir renge büründüyse, Varna savaşı ve başlangıçta Yanoş Hünyadi'nin Türklere karşı kazandığı başarılar da yeni halk hareketlerine yol açtı. Bu hareketler de "hurufilik" adı altında dinci bir ideolojide özlemlerini somutlaştırdılar. Aslında İran kökenli olan hurufilik tarikatı daha sonra bektaşi dervişlerini ve o kanalla yeniçerileri de etkilemişti. Bu akımların hıristiyan köylülerin kalabalık olduğu Rumeli'de çok taraftar bulması, dini açıdan eklektik unsurlara, sentez denemelerine yol açıyordu. F. Babinger, Hurufilik konusunda şunları yazmıştır: "Şeyh Bedreddin'in ortaya çıkışından itibaren Rumeli bu gibi dini tezahürler için en elverişli saha haline gelmişti... XVII. yüzyıla kadar, daima, halkın

67 Bk. Nikolay Todoroy, Georges Castellan; *La Bulgarie*, P.U.F., Paris, 1976, s. 14-15.
68 S. J. Shaw; a.g.e., cilt I, s. 51.

nazarında islâmla hıristiyanlığı uzlaştırır görünen ve bu yüzden halk kuşakları arasında büyük yankılar uyandıran din adamlarının ortaya çıkmasından söz edilmiştir. Böyle bir uzlaşmanın habercisi olan Şeyh Bedreddin'in, Serez pazarında idam edilmesinden çok sonraları, Bulgaristan'da müridlerine rastlanıyordu. Eğer birgün şeyhin adamlarıyla 1444'de İranlı tarikat şefinin peşinden gidenler arasında ilişkiler bulunursa hiç şaşmamak gerekir."[69] Bugün için sorunun önemli yönü, o dönemde köylülüğün durumu ve anti-feodal eğilimleridir. Bu eğilimler iktidar kavgaları sırasında kolayca ayaklanmalara dönüşebiliyor ve bu kavgaları etkiliyordu. Gerçekten nasıl Şeyh Bedreddin'in takipçileri Musa Çelebi'yi desteklemişse, hurufiler de doktrinlerine büyük bir ilgi ve sempati gösteren Şehzade II. Mehmet'in yanında yer almışlardı.[70] Oysa bu gelişmeleri kuşku ile izleyen ortodoks ulemâ, Çandarlı Kara Halil'in de desteğini sağlayarak hurufileri kanlı bir biçimde yoketmiştir. Burada Osmanlı "halkçılığının" sınırlarına ulaşıyoruz.

Fatih Sultan Mehmet: Devlet'ten İmparatorluğa

II. Mehmet 1451'de, ikinci kez Osmanlı tahtına geçtiği zaman, tohumları babası zamanında atılmış olan iktidar savaşı daha şiddetli bir biçimde ortaya çıktı. Kavga gazadan yana merkezî iktidar ile istikrarı savunan güçlü Türk aileleri, özellikle Çandarlılar ve devşirme aristokrasisi arasındaydı. II. Mehmet bu kavgada, Rumeli beylerbeyi Hadım Şahabettin Paşa'nın, Lala Zaganos beyin, Rum kökenli vezir Saruca Paşa'nın, Turahan Paşa'nın vs. desteğini sağlamıştı.[71] Bunlar için İnalcık, "... ekserisi vaktiyle uçlarda

69 Bk. F. Babinger; *Mahomet II, Le conquérant et Son temps (1432-1481)*; Paris Payot, 1954, s. 50.
70 F. Babinger; aynı eser, s. 50.
71 Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar:* An-

beylik etmiş, hakiki askerler sıfatıyla devletin gaza ananesine uygun olarak cüretli bir fetih politikasına şiddetle taraftar bulunuyorlar ve II. Mehmed'i bu fikirlerle dolduruyorlardı"[72] diyor. Buna karşılık Çandarlı Halil'in yanında "Sultan Murad'ın en yakın bendelerinden eski vezir İshak Paşa ile Varna'da şehit düşen Anadolu beylerbeyi Karaca Bey yerine getirilen Arnavud Ozgur oğlu İsa Bey ve Yeniçeri ağası Kurtçu Doğan bulunuyordu".[73]

II. Mehmet'le birlikte ortaya çıkan iktidar kavgası İstanbul'un kuşatılmasıyla düğümlenmiş ve 29 Mayıs 1453'de İstanbul'un alınmasıyla çözülmüştür. Ancak böyle bir fetihin verdiği prestij sayesinde II. Mehmet iktidar kavgasını kazanabilmiş ve Çandarlı ailesini tasfiye etmiştir.

İstanbul'un alınışı dünya tarihinde önemli bir olaydır. Bir defa, İstanbul Türklerin eline geçmesiyle, bin yıl kadar bir zaman farkıyla Doğu Roma İmparatorluğu da tarihe karışmış ve bu olgu hıristiyan Batıda büyük yankılar uyandırmıştır. Bunun üretim ilişkileri bakımından bir kesinti meydana getirmediğini daha önce belirtmiştim. Olsa olsa, Bizans İmparatorluğunda olduğu gibi, Osmanlı devletinde de merkezî iktidar eğilimlerini güçlendirmiş ve Osmanlı sultanlarını anti-feodal savaşlarında daha kuvvetli kılmıştır.

XV. yüzyılın sonları ve XVI. yüzyıl, batıda feodal ilişkilerin çözülmeye başladığı ve ulusal devrim öncüllerinin oluştuğu bir dönemdir. Bu dönemde doğudan gelen "Türk tehdidi", dinci ve uluscu bir bilinç içinde algılanmış ve İstanbul'un alınmasından sonra bir Türk düşmanlığı bütün Avrupa'ya yayılmıştır. Gerçekten 1453'den sonra yazılan ve bu arada mat-

---

kara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1954, s. 85-86. Babinger de Hadım Şahabettin Paşa'dan "Bütün eski Türklerin nefret ettikleri dönme paşa" diye sözediyor. a.g.e., s. 52.

72 N. İnalcık, aynı eser, s. 88.

73 N. İnalcık, aynı eser, s. 83.

baanın icadıyla daha fazla sayıda basılan kitaplarla bütün Avrupa'yı, etkileri bugün de devam eden antitürk önyargılar istilâ etmiştir.[74] Oysa, yukarda verdiğimiz bilgilerin gösterdiği gibi, II. Mehmet dönemi Osmanlı devletinde devşirme aristokrasisinin gücünün arttığı ve Bizans etkilerinin yoğunlaştığı bir dönemin başlangıcıdır. İstanbul'un fethi bu eğilimleri güçlendirmiştir.

Üç günlük geleneksel yağma ve kırımdan sonra, II. Mehmet askerlerine "sadece gazimet sizin, binalar benim"[75] diyerek hâkim olmuş ve şehrin yeniden düzenlenmesine geçilmiştir.[76] Bu düzenlemenin herşeyden önce bir iktidar düzenlemesi çerçevesinde olacağı açıktı. Nitekim Fatih Sultan Mehmet İstanbul'un alınmasından hemen sonra güçlü Türk ailelerine karşı hücuma geçmiş ve ilk iş olarak Bizans'la mali ilişkiler içinde bulunan ve hakkında rüşvet aldığına dair rivayetler çıkarılan Çandarlı Halil Paşa'yı öldürtmüştür. Böylece dört nesilden beri vezirazamlığı ellerinde bulunduran Çandarlı'ların siyasal gücü kırılmış ve Halil Paşa'nın 120.000 düka altınlık serveti müsadere edilmiştir.[77] Fatih Sultan Mehmet, iktidar kavgasında, Çandarlı ile birlikte, feodal eğilimler gösteren tüm aristokratik ailelere karşı hücuma geçmiş ve bunların "çiftlik"lerini müsadere etmiştir. Daha önce işaret ettiğim gibi, Osmanlı devletinin kuruluş döneminde "çiftlik" kavramı bir vergi birimi olarak kullanılıyordu. Ancak bu kavram giderek "feodal malikane" şeklinde ikinci bir anlam daha ka-

74 C. D. Rouillard, bu konuda Bertrandon de la Broquière'nin 1453'ten önceki izlenimleri ile Nicole le Huen'in 1488'deki izlenimlerini karşılaştırıyor. Bk. *The Turk in the French History, Thought and Litterature*; Paris, 1938, s. 37.

75 Hammer; a.g.e., cilt. 2, s. 430.

76 Fetihle ilgili bir tablo için bk. Babinger, a.g.e., s. 119-125. Burada Bizans tarihçilerinden aktarılan bir çok bilgiyi ihtiyatla karşılamak gerekir. Bununla beraber Neşri fetihle ilgili olarak, "Bu cenkte nice hadiseler olmuştur, kalem vasfında kaasır, diller tafsilinde acizdir" demektedir. a.g.e., s. 707.

77 Çandarlı Halil Paşa, aynı zamanda Osmanlı tarihinde öldürülen ilk veziriazamdır. Bk. Hammer, a.g.e., cilt. 3, s. 17.

zamyordu. Bunun dışında Balkanlardaki feodal ilişkiler Türk egemenliğine katılırken, bazen feodal çiftlikler, "baştina"larda olduğu gibi, kendi isimleriyle Türk sistemine geçirilmişlerdir. Ne var ki bu ilişkiler donmuş ve katılaşmış ilişkiler olmaktan uzaktı. Osmanlı Devletindeki merkezci güçler bunları "miri arazi" ideolojisi ile mümkün olduğu kadar timar sistemi içinde bütünleştirmeye çalışıyorlardı. Oysa bizzat timar sistemi de feodal gelişimlere elverişliydi. Nitekim timarlı sipahiler daima "hassa çiftlik"lerini "raiyet çiftlik"ler aleyhinde geliştirme eğiliminde olmuşlardır. Bunun dışında Osmanlı sultanları, antifeodal tutumlarında daima çelişkili bir durumda kalmışlardır. Bir yandan timar sistemini mülk sistemi aleyhine yaygınlaştırmaya çalışırken, öte yandan da güçlü ailelere verdikleri büyük timarlar zaman zaman "bervechi mülkiyet" büyük malikâneler niteliğinde olmuştur. Fatih Sultan Mehmet'in Lala'sına ve sarayın hekimbaşına verdiği büyük malikâneler bunun örnekleridir.[78] Genel olarak II. Mehmet döneminde hâkim eğilim timar sisteminin mülk ve vakıf araziler aleyhine gelişmesi ve büyük dirliklerin devşirme aristokrasisine verilmesi yönünde olmuştur. Ancak bu alanda iktidarı etkileyecek güçte Türk ailelerinin direnci kırıldıktan sonra bir denge aranmış ve devşirme aristokrasisi de Türk aristokrasisi ile frenlenmeye çalışılmıştır.[79] Bu denge politikasını, Osmanlı Devletinin merkezi haline getirilen İstanbul'u yeniden iskân politikasıyla bir arada ele almak gerekir.

Türk yönetimine geçtiği anda İstanbul'un nüfusu çok azalmıştı.[80] Bu yüzden yeni yönetimin ilk uğra-

78 Prof. H. İnalcık: *Çiftlik*: Encyclop°die de l'Islam; Leiden, cilt: II.
79 S. J. Shaw; a.g.e., s. 58.
80 Bu konuda tarihçiler değişik rakamlar ileri sürmüşlerdir. R. Mantran "herhalde 100.000'in altındaydı" diyor. Babinger, İstanbul'un alınışından yirmi beş yıl kadar sonra yapılan bir istatistiğe göre, şehrin nüfusunun 60-70 bin kişi olduğunu ileri sürüyor. Shaw'a göre, bu nüfus büyük ölçüde kaçışlar do-

şılarından biri de şehri yeniden iskân edip, "şenlendirmek" oldu. Fatih bu iskânın gönüllü olmasını istiyordu. Ne var ki vilâyetlere bu yönde uçurulan haberlerden bir sonuç çıkmadı. Bunun üzerine, "Hünkar buyurdu ki, her vilâyetin ganisinden ve fakirinden süreler. Kadılara ve subaşılara hükümler varıp, her taraftan adamlar sürüp, getirip, İstanbul'a dolduralar. Her taraftan adamlar sürüp İstanbul'a dolduracak, şen olmağa başladı. Andan bu gelen kişilerin evlerine mukataa vazettiler. Bundan halk nefret ettiler, eyittiler: Evlerimizi bize sattırıp, vatanımızdan azmend edip, bizi burda bu kâfir evlerine kira vermeğe mi getirdiniz? diye ekser halk avratım ve oğlanını bırakıp, başını alıp gittiler."[81] Bu mukataa sorununa ilerde tekrar döneceğim. Fakat burada ilâve edelim ki, İstanbul'a "sürülenler" sonradan kaçmaya çalışan müslümanlardan ibaret değildi. Mora'dan, Trabzon'dan sürülen rumlar, Selânik'ten getirtilen yahudiler de bunlar arasındaydı. Ayrıca ermeniler de II. Mehmet'in rumlara karşı bir denge unsuru olmak üzere Bursa'dan getirttiği bir ermeni patriğinin liderliğinde örgütlendiler.[82] Bu şekilde Osmanlı Devletinde Fatih zamanında örgütlenen "milletler" sorunu ortaya çıktı.

Osmanlıların Balkanlardaki fetihlerinde yerli aristokrasi ile işbirliği ve Balkanlara yerleşen Türklerin hıristiyanlara oranla azlığı bir etnik sorun yaratmıştı. Bu sorunu merkezî devlet eğilimi ile çelişkiye düşmeden çözmenin yolu hıristiyan halklara yerel yönetimde belli bir özerklik tanımaktı. Ancak böyle bir özerkliğin tehlikesi, ulusal bilincin henüz çok gelişmediği bir dönemde dinci dünya görüşü ile bütün hıristiyanları Osmanlılara karşı birleştirmek ve ku-

---

layısıyla 10.000'i aşmıyordu. Bk. Robert Mantran, *La Vie Quotidienne A İstanbul*, Paris, Hachette, 1976, s. 60; Babinger, a.g.e., s. 129; Shaw, a.g.c., s. 59.

81 Neşri, a.g.e., cilt: I, s. 709.

82 H. Pasdermadjian: *Histoire de l'Arménie*, Paris, 1949, s. 271.

ruluş halindeki devleti çökertmekti. Oysa somut tarihi koşullar bu konuda Osmanlılar için -fetihleri de kolaylaştıracak derecede- elverişli olmuştur. Çünkü bu dönemde daha ileri bir feodallaşmada bulunan Batı Avrupa ile Balkanlar arasındaki çıkar çatışmaları, ideolojik plânda bir "din savaşı" olarak yaşanıyordu. Bu konuda büyük Bizans asillerinden Lucas Notaras'ın "İstanbul'da Roma başlığı görmektense, Türk türbanı görmeyi tercih ederim" sözleri meşhurdur. İşte Fatih, üstün bir yönetici yeteneği ile bu koşulları realist bir biçimde değerlendirmiş ve merkezî devlet olgusunu bu çelişkiler üzerine kurmuştur. Gerçekten İstanbul'un fethinden kısa bir süre sonra, Fatih Roma Kilisesi düşmanlarından tanınmış din adamı Gennadius'u buldurmuş ve kendisini Rum Ortodoks Kilisesinin patriği yaparak geniş yetkilerle donatmıştır. Tüm ortodoks balkan halkları üzerinde geçerli olan bu yetkiler medenî hukuk ve ceza hukuku alanlarını kapsıyordu.[83] Burjuva devrimleri döneminde rum ulusal bilincinin ilk tohumları Fener Patrikhanesi'nde atılmıştır.

Fatih Sultan Mehmet aynı politikayı ermeniler ve yahudilere karşı da uygulamıştır. Ermeni Kilisesi'nin Fatih'in Bursa'dan getirttiği Ermeni Patriği başkanlığında örgütlendiğini daha önce belirtmiştim. Ermeni Kilisesi de, tarihçi Pastırmacıyan'ın belirttiği gibi, "yüzyıllar boyunca ulusal duygunun devamını"[84] sağlamıştır. Nihayet Fatih'in yahudi ulemâsı arasından seçerek hahambaşı yaptığı Moşe Kapsalı İstanbul'un Balat mahallesinde oturan dindaşları ve de diğer yahudiler üzerinde -vergileri cemaat arasında bölüştürmek yetkisi de dahil- büyük yetkiler elde etmiştir. Bazı iddialara göre Fatih, haham-

83 Bk. Apostolos Vacolopoulos; *Histoire de la Grèce Moderne*; Editions Horvath; 1975; s. 47-49; Alexandre Embiricos *Vie et Institutions du Peuple Grec Sous la Domination Ottomane*; La Pensé Universelle; Paris, 1975, s. 15-21.

84 H.Pasdermadjian; a.g.e., s. 290.

başına rum patriğinden de üstün bir mevki vermiştir.[85] Gerçekten çağdaş yahudilerin anlattıklarına bakılırsa Fatih döneminde Osmanlı imparatorluğu, "dindaşlarının batı Avrupa'daki acıklı durumlarına nisbetle gerçek bir cennetti."[86] İstedikleri gibi ticaret yapıyorlar, Avrupa'dakinden çok daha az vergi veriyorlar ve servetlerinin üçte birini de Batı'dakinin aksine sultana vermek zorunda bulunmuyorlardı. Bu yüzden Almanya'daki dindaşlarını da Osmanlı Devletine çağırdılar ve göçün bile yasaklanmış olduğu İtalya hariç, Avrupa'dan yığınlarla yahudi Türkiye'ye gelerek yerleşti.[87] Bu gelişimin II. Beyazıt ve Kanuni dönemindeki halkalarına ilerde temas edeceğim.

İktidarını çeşitli dinci ideolojilerle algılanan farklı üretim biçimleri arasındaki çelişkiler üzerine kurma çabasında bulunan II. Mehmet, başlangıçta devşirme aristokrasisine dayanmıştı. Oysa Çandarlı ailesinin tasfiyesinden sonra Zaganos Paşa ve Hadım Şahabettin Paşa sınırsız iktidar kazandılar. Bu durumda, devamlı bir denge politikası izleyen Osmanlı sultanı, bu kez de onlara karşı hücuma geçerek her ikisini de sürgüne yolladı. Ayrıca Zaganos Paşa'nın kızını da boşadı.[88] Bu dengenin başka bir unsuru da merkezî iktidarı tehdit etmeyen Türkmen aristokrasisi ile uzlaşmaktı.

Buraya kadar olan şematik açıklamamda Osmanlı imparatorluğunun kuruluş sürecindeki feodal eğilimlerle merkezî devlet olgusu arasındaki çelişkilere değindim ve sorunun devşirme aristokrasisi ile Türkmen aristokrasisi arasındaki etnik boyutuna dikkati çektim. Aslında bu sonuncu sorun, özellikle Wittek'in incelemelerinden sonra tüm çağdaş tarihçilerin vurguladıkları bir olgudur. Oysa, burada da ırkçı tuzaklara düşmemek için bazı tamamlayıcı bil-

85 Bk. M. Franco; a.g.e., s. 32; F. Babinger; a.g.e., s. 143.
86 Bk. F. Babinger; a.g.e.; s. 143, M. Franco, a.g.e., s. 34.
87 Bk. F. Babinger; a.g.e.; s. 144.
88 Bk. H. İnalcık, *Fatih Devri...*, s. 135.

gilere ihtiyaç vardır.

Selçuklu ve Osmanlı fetihleri yerli egemen güçlerle kısmî anlaşmalara rağmen temel olarak Türk gazileri tarafından gerçekleştirilmişlerdir. Bu bakımdan yeni bir sentez ortamında feodal eğilimleri de bunlar temsil ediyorlardı. Birçok tarihçinin somut araştırmalarla ortaya koydukları hıristiyan sipahiler tüm imparatorluk içinde bir azınlık teşkil ediyorlardı. Durumu, ana hatlarıyla, Germen istilâsından sonra Avrupa'daki gelişmelerle karşılaştırırsak diyebiliriz ki Türkmen beyleri Frank şövalyelerine, yerli halklar da Keltlere ve Gallo-romenlere benziyorlardı. Ancak daha önce de belirttiğim gibi, batıda merkeziyetçi eğilimleri temsil eden güçlü kont aileleri tamamen franklardan oluşmuyordu. Osmanlılardaki Çandarlı, Timurtaş, Evrenos aileleri gibi zengin ailelere tekabül eden bu "güçlüler sendikası"[89] genellikle etnik bir karışımdan meydana geliyordu ve feodalizmle mücadele döneminde merkezî devleti kontrol eden güçler için etnik etken önemli değildi. Tam aksine merkezî devleti çözücü bir unsurdu.[90] Aynı şekilde Osmanlı Devletinde de genel olarak Türkmen beyleri feodal bir oluşum içinde bulunmakla beraber, devleti kontrol savaşı veren güçlü aileler için etnik bir sorun yoktu. Çandarlı ailesi Türk olduğu halde Bizanslılarla anlaşıp İstanbul'un Osmanlıların eline geçmesine karşı çıkabiliyor, Zaganos Paşa ya da Rum Saruca Paşa fetihleri savunabiliyordu. Kısaca bu gibi etnik homojenlikten uzak topluluklarda devletçi güçler ulusal bilinçle savaşmak zorundaydılar. Carolinge kralları, birçok sosyo-ekonomik unsurun etkisiyle, Charlemagne'dan sonra bu savaşı kaybettiler ve imparatorluk etnik ayrımlara paralel bir feodal çözülme dönemin girdi. Buna karşılık Osmanlı sultanları bu savaşı kazandılar. Ancak Fatih döneminde pekleşen bu zafe-

89 J. Dhont; a.g.e., s. 42.
90 Aynı eser; s. 40.

ri ne resmî tarih kitaplarının yazdığı gibi Türklüğün ya da müslümanlığın bir zaferi olarak görmek; ne de, şoven tarihçilerin yaptığı gibi, küçültücü bir yaklaşımla "devşirmelerin zaferi" olarak ilân etmek gerekir.[91] Aslında zafer, belli bir devlet tipinin zaferidir ve açıklanması gereken husus, Batı Avrupa koşullarına göre anokronik duruma düşmüş bu devlet tipini yaşatan üretim koşullarıdır. Merkezî eğilimler açısından çözücü bir rol oynayan etnik unsur, feodal gelişme açısından, oluşan Türk aristokrasisinin en güçlü desteğiydi. Ne var ki Türkmen beyleri bu savaşı kaybettiler ve bu bozgunun en önemli âmillerinden biri Viyana kapılarına kadar süren Osmanlı fetihleri oldu. Osmanlı sultanları ve yardımcıları dahiyane bir sezgi ve beceriyle merkezî devlet olgusunu başarıya ulaştırdılar. Fakat bu başarı tarihe karşı ve de müstakbel Türk ulusuna karşı bir başarıydı. Burada "ulus" kelimesini ırkçı bir temele oturtmadığımı özellikle belirtmek isterim. Osmanlı yönetici sınıfı, devşirmeler de dahil türktü veya türkleşmişti. Zaten bütün Avrupa da kendilerini öyle görüyordu. Ancak çok uluslu bir devlet yapısını koruyabilmek için, tüm ulusal duyguları birbirine düşürerek frenlemek politikasının bir gereği olarak türklükle de savaşma zorundaydılar. Fatih Sultan Mehmet hiç de bir hoşgörü sonucu olarak çeşitli "millet"lere göreli özerklik tanımadı. Bu, aynı çağda Makyavel'in kuramlaştırmaya çalıştığı merkezci devlet yapısının bir gereğiydi.

II. Mehmet dönemi bir yandan merkezî yönetimin güçlendiği diğer yandan da Türkmen beylerinin iktidarı tehdit etmeyecek bir ölçüde tımarlarının ko-

91 Bu konuda en uç fikir, devşirmelerde "Anadolu Türklüğünden almak istediklerini kendi dilleriyle açıkça söylemiş bir takım vatansız ve hain serseriler Paşalık, Vezirlik ve Serdarlık sıfatlarıyla Anadolu Türkünün başına musallat edilmiş, Karamanoğullarının, şillerin, Dülgadir beylerinin tenkili bahanesiyle bu serserilerin işlemedikleri cinayet kalmamıştır" diye sözeden İsmail Hami Danişmend'den gelmektedir. Bk. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1948, s. 124.

runarak denge arandığı bir dönemdir. Merkezî yönetim para ekonomisine dayanıyordu. II. Mehmet'in tahta çıkışından itibaren devletin para ihtiyacını artıran çeşitli nedenler ortaya çıkmıştı. Fatih daha tahta çıkarken yeniçeriler ayaklanmış ve kendisinden 10 kese altınlık bir cülus bahşişi koparmışlardı.[92] Bu suretle etkileri ilerde kuvvetle hissedilecek bir gelenek Osmanlı toplumuna giriyordu. İstanbul'un alınmasından sonra şehrin yeniden imarı ile ilgili harcamalar da paraya gerek gösteriyordu. Fatih Camisi, Yedikule Hisarı, "Sahn-ı Seman" medreseleri ve bunlara "danişmend" yetiştiren "Tetimme" adlı medreseler bunun örnekleridir.[93] Ayrıca Fatih yüksek yöneticilerin aylıklarını da cömertce artırdı. Örneğin o devre kadar 100.000 akçe maaş alan vezirlerin aylıkları 200.000 akçeye çıkarıldı. Bütün bu harcamaları karşılayacak çeşitli olanaklar vardı. II. Mehmet bunlardan en kolayıyla, para tağşişi ile işe başladı.[94] Aslında para tağşişi (devalüasyon) Osmanlı devletinin başından itibaren yöneticilerin iktisadi siyasetlerinin bir silâhı olmuştur.[95] Bu politikanın XVI. ve XVII. yüzyıllarda yarattığı büyük çalkantıları ilerde göreceğiz. Fakat bu politika başından itibaren yetersizdi. Bu yüzden II. Mehmet başka yollar bulmak zorundaydı. Bu konuda kendisine en büyük yardım Veziriazam Rum Mehmet Paşa'dan geldi. Bulunan yöntem, Bizans'ın klâsik maliye araçlarından iltizam ve tekel usulleri idi.[96] II. Mehmet Bizans'ın iktidar adayı olabilecek yüksek aristokrasisini büyük ölçüde yoketmişti. İktidar güvenceye alındıktan sonra bunlardan

92 Hammer; a.g.e., cilt: 2, s. 371.
93 Bu konuda Halil İnalcık'ın İslâm Ansiklopedisine yazdığı *II. Mehmet* maddesi aydınlatıcıdır.
94 F. Babinger; a.g.e., s. 94-95.
95 N. Beldiceanu'nun bu konuda verdiği tablo için bk. *Le Monde Ottoman des Balkans*, Londra, 1976; s. 74. II. Mehmet'in iktidarının başlangıcında bir akçe 1,052 gr. gümüş iken, sonunda 0,751 gr. gümüşe düştü. Aynı eser, s. 36.
96 Hammer; a.g.e., cilt: III; s. 140.

geriye kalanlar arandı ve bulundular. İmparatorluğun gümrük vergileri, maden ocakları, tuzlalar vs. gibi en zengin gelir kaynakları bunlara iltizama verildi.[97] Özellikle Paleolog'lar bu paylaşımda aslan payını almış görünüyorlar. Bunlardan Mesih Paşa gibi müslüman olmuş ve büyük haslar elde etmiş olanların dışında hristiyan kalan Paleologlar da çeşitli has ve zeametler ve mukataalar elde ettiler. Bunlar Selânik, Serez ve çevresinde sahip oldukları çeşitli iltizamlardan sonra İstanbul, Galata ve Gelibolu gibi önemli gümrük mukataalarını da ele geçirdiler.[98] Bunun dışında Komnen ailesi mensuplarının, İtalyanların ve özellikle Floransa'lıların da II. Mehmet'in cömert ihsanlarından geniş ölçüde yararlandıklarını ve birçok darphanelerin, gümrüklerin, şaphanelerin iltizamlarını ele geçirdiklerini görüyoruz.[99] Bütün bunlar "Osmanlı aristokrasisi"nin oluşumunu anlamamıza yardım edecek unsurlardır.

İstanbul'un fethi Osmanlı devletinin maddî olanaklarını artırmıştı. Ancak ihtiyaçlarını daha da fazla artırdı. Vergi, iltizam, müsadere vs. gibi yöntemlerin dışında, bu konuda en etkili araç yine de savaş ve fetihlerdi. Gerçekten Osmanlıların yayılma siyasetinin Fatih devrinde, her iki yönde de uygulama halinde olduğunu görüyoruz. Balkanlarda Mora'nın ve Belgrad hariç Sırbistan'ın fethi tamamlanmış, Venedik ve Cenova bazı ticaret ayrıcalıkları karşılığında

97 H. İnalcık'ın belirttiği gibi, bunlar arasında Kalkokondil, Kantabıyan Kandroz, Paleolog aileleri ve Trabzonlu Rum asiller bulunuyordu. *İslâm Ansiklopedisi II. Mehmet maddesi.* Ayrıca bk. S. J. Shaw; a.g.e.; s. 66-67; Babinger; a.g.e.; s. 216. Ayrıca bu konuda N. Yorga, *Byzance Après Byzance* başlıklı eserinde ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bucarest, 1935.

98 Beldiceanu daha I. Beyazıt zamanında büyük dirlikler almış "meçhul bir Paleolog"dan sözederek , bunun imparatorluk ailesinden olup olmadığının anlaşılmadığını yazıyor. Ancak daha sonra II. Murat'tan da dirlikler koparark son derece zengin olan bu Paleologun tanınmış aileden olması akla uygundur. *Le Monde des Balkans (Un Paléologue Inconnu)*; s. XIII-15.

99 Bk. W. Heyd; *Histoire du Commerce du Levant au Moyen Age*, Amsterdam; 1967; s. 327-339; NH. Beldiceanu; *Les Actes des Premiers Sultans (1390-1512)*, cilt: II, Paris 1964, s. 143-144.

yıllık 200.000 düka altını vergiye bağlanmış, Kırım hanları vesayet altına alınmıştır. Anadolu'da ise Akkoyunlular yenilmiş ve Osmanlılara karşı bir bağımsızlık umuduyla onlara dayanan Anadolu beylikleri, özellikle Karamanlılar itaat altına alınmıştır. Bu konuda II. Mehmet'in devşirme vezirlerinden Gedik Ahmet Paşa'nın Karaman türkmenlerine karşı giriştiği kırım daha sonraki dönemde de etkilerini sürdürecek sonuçlar yaratmıştır.[100] Aslında Fatih Sultan Mehmet bu savaşlarda, Avrupa ile Anadolu arasında mekik dokuyor ve güçlü bir merkezî devlet olgusunu devamlı at sırtında kalarak sağlamaya çalışıyordu. Başlangıçta devşirmelere dayanarak fetihçi eğilimleri temsil ederken, bunların güçlenerek tatmin olmaları ve barışçı bir politikaya dönmeleri üzerine yeni bir iktidar kavgasının öncülleri oluşuyodu. II. Mehmet'in bu kavgayı önlemek üzere kardeş katlini kanun haline getirmesine rağmen, aslında sorun bir sınıf kavgası niteliğinde olduğu için durumda bir değişiklik olmuyordu.

Fatih devrinin en önemli –ve II. Beyazıd devrindeki gelişmeleri de tayin edici– olgusu mülk ve vakıf arazilere karşı girişilen müsadere hareketleridir. Buna merkezi devlet açısından iki hususta ihtiyaç vardı. Bunlardan birincisi toplumdaki feodal eğilimlerle savaştı. Fatih 20.000 kadar mülk ve vakıf arazi statüsündeki köyü, yeniden tekrar timar statüsüne koyarak, merkezî devleti güçlendirmeye çalıştı. Sadece bağlar, bahçeler, dükkânlar ve değirmenler bu tedbirin dışında kaldı.[101] Bu müsadereler içinde II. Beyazıt'ın annesi olan Fatih'in karısının malikânesi dahi vardı.[102] Bu suretle, malî gelirler de artırılmış oluyor-

100 S. J. Shaw; a.g.e., s. 66. Fatih devrindeki savaş ve fetihlerin bir özeti için H. İnalcık'ın İslâm Ansiklopedisindeki *II. Mehmet* maddesinde yeterli bilgi bulunmaktadır.

101 Osmanlı vaka yazarı Turan Bey'den naklen. Bk. *Le Règne de Selim I: Tournant dans la Vie Politique et Religieuse de l'Empire Ottoman*; Turcica; tome: VII, 1965, s. 34-48.

102 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *İslâm Ansiklopedisi, II. Beyazıd maddesi* (15. cüz.). Bistra Cvetkova'nın incelemesine göre, mülkleri ve vakıfları müsadere edilenler arasında Timurtaşlar, Malkoç-

du. Fatih'in sayısız seferlerinin yarattığı mali ihtiyaçları karşılamanın yollarından biri de buydu. Ancak bu önlemler mülkleri ellerinden alınan aileler arasında büyük bir huzursuzluğa yol açtı. Muhtemelen Fatih bu müsaderelerin yol açtığı çalkantılar sonucu öldü. Bazı tarihçiler II. Mehmed'in esrarlı ölümü üzerinde çeşitli yorumlar yapmışlardır. Bunlardan Babinger'in üzerinde durduğu en büyük olasılık, Fatih'in, oğlu II. Beyazıd'ın girişimiyle İranlı hekimbaşı Al-Lari tarafından zehirlenerek öldürülmüş olmasıdır. Fatih'in aniden hastalanması üzerine, kendisinin vezir yaptığı ve malî politikasında çok önemli bir rol oynayan yahudi hekim Iacopo de Gaète (Yakup Paşa) da elinden birşey gelmeyeceğini ileri sürmüştü.[103] Bu konuda şu yorum yapılabilir. Fatih geniş çaplı müsadere hareketlerinde en büyük desteği Karamanî Mehmet Paşa'da bulmuştu. Beyazıt'ın İstanbul'daki yakınlarından öğrendiğine göre ise, Mehmet Paşa Cem Sultan'ı tutuyor ve Beyazıt'ı ortadan kaldırmayı Fatih'e telkin ediyordu. Bu durumda Halvet dervişleri yardımıyla Karamanî Mehmet Paşa'yı öldürtmeye teşebbüs etmiş olan ve "hükümdarlar arasında kan bağı olamaz" düşüncesinde bulunan II. Beyazıd'ın, babasının ölümünde de rol oynamış olması uzak bir olasılık değildir.[104]

II. Beyazıt ve İktidar Kavgaları

Fatih'in ölümüyle ortaya çıkan iktidar boşluğu, Osmanlı devletinde devamlı bir hal olan sınıf kav-

---

lar. İsfendiyaroğlu İsmail bey gibi ünlü aileler de vardı. Ancak Cvetkova bunların hepsinin timar olmadığını, bir kısmının iltizama verildiğini ilâve ediyor. Bk. B. Cvetkova, *Sur Certaines Réformes du Régime Foncier au Temps de Mehmet II*; Journal of Economic and Social History of the Orient; 1963, No. 6, s. 119.

103 F. Babinger; a.g.e., s. 492-493.

104 Aynı eser; s. 493.

gasını II. Beyazıt ve Cem Sultan liderliğinde yeniden oluşturmuştur. Bu kavgada merkezî güçler Beyazıt'ı, feodal beyler de Cem Sultan'ı tutuyorlardı. II. Beyazıt yeniçerilerin de desteğini sağlayarak iktidarı ele geçirmiş, Karamanî Mehmet Paşa'yı öldürtmüş ve devşirmeden İshak Paşa'yı vezir-i azam yapmıştır.

II. Beyazıt'ın en önemli eylemi kendisini iktidara getiren güçlerin çıkarları ile yakından ilgilidir. Gerçekten II. Beyazıt'ın kısa sürede Fatih'in tımar haline getirdiği mülk ve vakıfları yeniden devşirmelere dağıttığını, fakat bu dağıtımda güdülen yöntemin devlette yeni bir sosyal buhran yarattığını görüyoruz.

Fatih'in tımarlaştırma hareketi, batıda, Carolinge hanedanının "beneficium"u topluma egemen kılan müsaderelerini andırmaktadır. Engels bu gelişimi bir "devrim" olarak nitelemiştir.[105] Bunun nedeni Charlemagne'den sonra Frank devletinin feodal mülkiyete geçişinin temellerinin atılmış olmasıdır. Ne var ki Fatih devrindeki gelişmeleri aynı şekilde bir "sosyal devrim" sayma olanağı yoktur. Çünkü daha sonraki gelişmeler feodalizmi pekiştirici yönde olmamıştır. Bu yüzden Halil İnalcık'ın, Fatih'in girişimleri için "Bu köylü sınıfları lehine, bir içtimaî inkılâp demek idi"[106] şeklindeki görüşüne katılmaya imkân göremiyoruz. Osmanlı devletinde, sistemle bütünleşen hıristiyan asiller bir yana bırakılırsa, feodal eğilimleri Türkmen beyleri teşkil ediyorlardı. Bunlar, Wittek'in yazdığı gibi "genellikle Türk olmayan bir köylülük üzerine oturmuş, savaşçı bir Türk asiller zümresi"[107] idiler. Kısaca durum Gallo-romen ve Kelt halkları üzerine yerleşen Frank şövalyelerinin durumuna benziyordu. Oysa, Osmanlılar, Frankların aksine, o aşamada kalmışlardır. Nitekim Beyazıt döneminde tersine bir gelişime tanık oluyoruz.

105 F. Engels; *L'Origine...*; s. 257.
106 N. İnalcık, *II. Mehmet*, İslâm Ansiklopedisi.
107 P. Wittek; *Le Role des Tribus Turques dans l'Empire Ottoman*; Mélanges Georges Smets; Bruxelle, 1952, s. 672.

II. Beyazıt tımarları savaşçı gazilere değil, merkezî güçlerle iyi ilişkileri olan varlıklı kimselere satmıştır. Bu konuda isimsiz bir Osmanlı müfettişi şunları yazmıştır: "Nerede maldar etrak taifesi varsa, bezirgan oğulları, mütevelli oğulları varsa cümlesi ehli tımar oldular. Padişahın ne kadar aşçısı, seyisi, mehteri vs., hüddamı varsa cümlesi ehli timar oldular, yoldaşa dirlik kalmadı".[108] Bu durum Osmanlı devletinde yeni bir toplumsal kavgaya yol açmıştır. Daha önce de örneklerini gördüğümüz gibi, bu kavgaya halk da bir unsur olarak katılacaktır.

II. Beyazıt merkezî güçlerin desteğiyle iktidarını sağlamıştı. Ancak padişah olduktan bir süre sonra, aynı babası gibi bir denge politikasının yollarını aramaya başladı. Nasıl Fatih iktidarını kurduktan sonra sınırsız bir güç kazanan Lala Zaganos Paşa ve Hadım Şahabettin Paşa'yı sürgüne yolladıysa, II. Beyazıt da kendi iktidarını gölgeleyen Gedik Ahmet Paşa'yı ve İshak Paşa'yı iktidardan uzaklaştırdı. Bunlara karşı Türkmen aristokrasisinde bir denge unsuru aradı ve sonunda babasının siyasal gücünü kırdığı Çandarlı ailesinden İbrahim Paşa'yı veziriazam yaptı. İktidar kavgasının en önemli unsurlarından yeniçeriler de ihmal edilmedi. Yeniçeriler Fatih'in ölümünde ayaklanmışlar ve yahudilerle diğer zenginlerin evlerini ve dükkânlarını yağma etmişlerdi.[109] II. Beyazıd ulufelerini artırmak suretiyle onların desteğini kazanmıştı. Cem Sultan ise başta Karamanlı ailesinin son güçlü beylerinden Kasım bey olmak üzere bazı Anadolu beylerinin desteğini sağlamıştı. Ancak savaşı kaybetmiş ve önce Memluk sarayına, sonra da Rodos şövalyelerine sığınmıştı. Osmanlı tarihçileri Cem Sultan'ın sonunda ölüsü Beyazıd'a satılmak üzere, nasıl Papa Alexandre Borgia tarafından zehirlendiğinin acıklı

---

108 Çağatay Uluçay naklediyor. Bk. *Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?* Tarih Dergisi, Mart 1954, sayı: 9, s. 55.

109 Hammer; a.g.e., cilt: 3, s. 338.

hikâyesini anlatırlar. Oysa Osmanlı devletindeki iktidar savaşı, Cem'in kişiliğini aşan güçlere dayanıyordu. Şu veya bu şekilde bu görüşlerin başına geçen liderler ortadan kaldırılsalar bile kavga devam ediyordu.

II. Beyazıd devri genellikle bir sükûn devri olarak geçmiştir. Gençliği sefahat içinde geçen Beyazıt'ın, sultan olduktan sonra tam bir sofu kesilmesi de bu sulh dönemi ile uyum halindedir. Ancak Osmanlı devlet biçimi gözönünde bulundurulursa, bunun hiçbir şekilde mutlak bir barış dönemi olamayacağı açıktır. Nitekim II. Beyazıd döneminde de fetihler yapılmış, Hersek ile Buğdan kesin olarak Türk egemenliğine sokulmuştur. Fakat II. Beyazıd devrinin, dış ilişkiler açısından asıl önemi Osmanlı dış politikasının bu dönemde açık ve çok yönlü bir nitelik kazanmasıdır. Gerçekten II. Beyazıd bir yandan Papa Alexandre Borgia, Rodos Şövalyeleri ve Fransa Kralı VIII. Charles nezdine elçiler yollamış, öte yandan da Çar III. Jean, Papa ve Sforza ailesinin elçilerini kabul etmiştir.[110] Doğuda ise Osmanlı devletini tehdit eden yeni bir güç ortaya çıkmıştır. İran'da Safavi hanedanının iktidara gelmesiyle beliren bu tehlike, Beyazıd'ın daha önce açıkladığım iç politikasıyla birlikte ele alınınca bir anlam kazanmaktadır.

Şeyh Safiyyuddin tarafından XVI. yüzyılda kurulan Safavi hareketi Uzun Hasan'ın kişiliğinde askeri bir destek bulduktan sonra Anadolu'da da yayılmaya başlamış, özellikle II. Murat ve Fatih'in doğu Anadolu'yu kontrol altına alma girişimleri karşısında tepki gösteren göçebe türkmenler arasında taraftar bulmuştur. Burada da, daha önce Balkanlarda gördüğümüz gibi, dinin siyasal bir tepkiyi yansıttığını görüyoruz. Bir vesileyle Lenin'in de belirttiği gibi, "dini bir kisve altında siyasal protesto, gelişmelerinin belli bir dere-

110 Hammer; a.g.e., cilt: 4, s. 51.

cesinde bütün halklara özgü bir olaydır".[111] Doğu Anadolu'daki tepki İran Şahı'nın da desteğini kazanınca, Osmanlı merkezi yönetimi için çözümlenmesi zor sorunlar yaratmıştır. Gerçekten Şah İsmail Anadolu'ya "halife" ismi verilen aleviler yollayarak yoksul halkı kışkırtıyor ve Osmanlı devletini zayıflatmaya çalışıyordu. Ayrıca halk arasından toplattığı "nezir" adı altındaki hediyeler de gelir kaynakların artırıyordu.[112] Beyazıd'ın son yıllarında Safavi şeyhlerinden Şah Kulu'nun yarattığı hareket Anadolu'da büyük boyutlar kazandı. Şah Kulu'nu izleyenler "hükümetten memnun olmayan köylüler, aşiretler, çiftlikleri ellerinden alınan timar erleri, sipahiler"[113] den oluşuyordu. Şah Kulu'nun Antalya'da başlattığı ayaklanma hızla genişledi. Osmanlı tarihçileri, askerlerin dışındaki Şah Kulu yandaşlarını şu şekilde anlatmışlardır: "... görünüşleri korkunçtu. Paçavra çıkınına benzeyen elbiseleri, bağrış ve çağrışları, uzun bıyık ve sakalları, kırmızı saçlarıyla geçtikleri yerler ahalisine dehşet salıyorlardı. Böylece işe başlayan Şah Kulu, Antalya'dan Sivas'a kadar önüne gelen kuvvetleri silip süpürdü, ortalığı yakıp, yıktı."[114] Görüldüğü gibi, bugün de belli bir ölçüde canlı ve egemen olan Osmanlı ideolojisi, yoksul halk hareketlerini korkunç bir vandalizm olarak görmektedir. Oysa, Şah Kulu'nu izleyenler benzer toplumsal koşullarda Baba İshak'ı, Şeyh Bedreddin'i ya da Hurufîleri izleyenlerden farksızdılar: Yani halk yığınlarıydılar ve "korkunç"lukları yoksulluklarından ileri geliyordu.

Anadolu'da alevi hareketinin gelişmesini temel alarak Fatih'in müsaderelerinden ve II. Beyazıd'ın bunu düzeltmeye çalışırken başvurduğu isabetsiz yön-

---

111 V. Lenine, *L'Alliance de la Classe Ouvrière et de la Paysannerie*; Editions de Progrès, s. 46.
112 İ. H. Uzunçarşılı, İslâm ansiklopedisi, 15 cüz, *II. Beyazıd maddesi.*
113 Çağatay Uluçay, a.g.m., sayı: 9, s. 61.
114 Ç. Uluçay, a.g.m.; s. 63.

temlerden kaynak alıyordu. Fatih daha önce de açıkladığım gibi, bu müsaderelere mali zorunluluklar yüzünden başvurmuştu. Oysa bu zorunluluklar II. Beyazıd devrinde daha da artmıştı. Bu yüzden kendisi tahta çıkınca kısmen yeni vergilere başvurdu, kısmen de bir sürü timarı varlıklı ailelere sattı. Ne var ki her iki önlem de küçük timarlı sipahileri ve yoksul köylüleri zararlı kılıyordu. Gerçekten o zamana kadar 5000 akçe karşılığı bir cebeli getiren sipahilerden artık 3000 akçe karşılığı bir cebeli götürmeleri istendi.[115] Bunun dışında malları ellerinden alınan bir sürü sipahiye de timarları iade edilmedi. Ayrıca olağanüstü vergiler (avarız) artırıldı. Bütün bunların yoksul köylüleri, yarı göçebe türkmenleri ve timarını kaybetmiş sipahileri huzursuz etmesi doğaldı. Nitekim bu zümreler, alevilikte, Marks'ın genel olarak din için söylediği gibi, bir "ızdıraba karşı protesto"[116] aracını buldular ve İran Şahının Anadolu'ya yolladığı "dâi"lerin, "halife"lerin peşlerine düştüler. Oysa, daha önceki hareketlerde de görüldüğü gibi, dönemin koşulları bağımsız halk hareketleri için elverişli değildi. Bu yüzden bu halk tabanına dayanan hareketler bir yandan Karamanoğulları, Turgutoğulları, Ramazanoğulları gibi Anadolu beyleri; diğer yandan da Şah İsmail tarafından kullanıldı. Bu çarpışmada yenilerek Şah İsmail'e sığınan alevilerin liderleri katledildiler; kalanlar da İran ordusu içinde eritildiler. Bütün bu huzursuzlurlar imparatorlukta yeni bir iktidar boşluğu yarattı. Bu boşluk, henüz II. Beyazıd ölmeden yeni bir iktidar savaşına yol açtı. Bu savaş Sultanın hayatta olan oğullarını, şehzade Ahmed'i, şehzade Korkut'u ve şehzade Selim'i karşı karşıya getirdi. II. Beyazıd'ın gözdesi şehzade Ahmet Türkmen beylerine ve bir kısım devlet ricaline dayanıyordu. Sakin tabiatının

115 Bk. İ. H. Uzunçarşılı: *İslâm Ansiklopedisi; II. Beyazıt maddesi*

116 Bk. K. Marks v F. engels; *Sur la Religion;* Editions Sociales; Paris, 1968, s. 42. *(Critique de la Philosophie du Droit de Hegel)*

güven vermediği yeniçeriler ise Selim'i destekliyorlardı. Temel kavga şehzade Ahmet'le şehzade Selim arasında oldu. Burada başka isimlerin öncülüğünde tarihin yinelendiğini görüyoruz. Gerçekten nasıl Musa Çelebi, merkezi devlet kurgusuna karşı, Şeyh Bedreddin'in yandaşlarına öncülük etti ve nasıl II. Mehmet şehzadeliği sırasında hurufi olduysa, şehzade Ahmet de alevileri etrafında topladı. Oğlu şehzade Murat daha da ileri giderek kızıl taç giydi ve kızılbaş oldu.[117] Ne var ki kuvvetleri sonunda Yavuz'un ordusuna yenildiler ve I. Selim 40.000 Türkmeni kılıçtan geçirdi. Herhalde Selim Sultan'a "yavuz" sıfatını kazandıran eylemlerden biri de bu acımasız kırımdır.

I. Selim ve Doğu Politikası

I. Selim'i iktidara getiren kuvvetler, Rumelili uç beyleri ve yeniçerilerdi. Burada, ilk defa olarak yeniçerilerin devlet ricalinden bağımsız, özgür bir güç olarak siyasal hayata girdiklerini görüyoruz. Selim yeniçerileri daha da güçlendiren bir siyaset izledi. Her birine verilen 2000 akçelik cülus bahşişinden başka, süvarilerin ulufeleri 5'er, piyadelerin de 3'er akçe artırıldı.[118] Bunun dışında sayıları da çoğaltılarak 35.000'e çıktı ve ağa, kul-kahya ve diğer beş komutandan oluşan bir kurmay heyeti kuruldu. Bütün adaletsizliklere rağmen II. Beyazıd dönemi devlet maliyesini zenginleştirmiş ve Beyazıd'ın son yıllarında yıllık devlet geliri 4-5 milyon düka altınına yükselmişti.[119]

117 Bk. Çağatay Uluçay; a.g.m.; s. 57; sayı: 10, s. 132. Ayrıca bk. Şinasi Altundağ: *Yavuz Sultan Selim*,cüz 105, 423-434. Altundağ için de halk ayaklanması "memlekette maddi ve manevi tahribat yapan" bir vandalizm olarak görünmektedir.

118 Hammer; a.g.e., cilt: VI, s. 216; S. J. Shaw, a.g.e., s. 79.

119 Hammer'in anlattığına göre II. Beyazıd da bu adaletsizliklerin farkındaydı. 1509'da İstanbul'da korkunç bir zelzele olmuştu. 1610 ev, 109 cami, vs. yıkılmıştı. Beyazıd vezirlerini topladı ve onlara "O kadar haksızlık ve zulüm yaptınız ki, ezilenlerin şikâyetleri göğe yükseldi" dedi. a.g.e.; cilt II, s. 101.

Bu yüzden merkeziyetçi kuvvetlerin örgütlenmesinde büyük bir güçlükle karşılaşılmadı.

I. Selim'in merkeziyetçi politikasının, o dönemde böyle bir politikaya en büyük tehditi teşkil eden Anadolu'ya ve doğulu devletlere yönelik oluşu doğaldır. Gerçekten Anadolu'da feodal eğilimleri temsil eden Karaman, Dülkadir, Akkoyunlu gibi beylik kalıntıları merkeze karşı bir yandan halkçı hareketlere, diğer yandan da Safavilere ya da Memluklere dayanıyorlardı. Bu yüzden Anadolu'daki feodal gelişimi durdurmak ve S. J. Shaw'un dediği gibi "II. Mehmet'le başlayan merkeziyetçi eğilimi zirvesine ulaştırmak"[120] için İran Şahını ve de Memluk sultanını yenmek gerekiyordu. İşte I. Selim döneminin merkezi devletin güçlenmesi açısından en büyük başarıları 1514'te İranlılar, 1517'de de Mısırlılar üzerine kazanılan zaferlerdir. Bunlardan sonuncusu, bağımsız bir devlet olarak Mısır'ın hayatına son verdiyse de, Çaldıran zaferi İranlılar üzerinde geçici bir başarı oldu. Başlangıçta Tebriz işgal edildi ve şehrin ulemâsıyla sanatkârlarında bin kadarı İstanbul'a yollandı. Fakat Selim daha sonra şehri boşaltmak ve çekilmek zorunda kaldı. Kanuni'den itibaren İran seferleri, Osmanlı devletinin iki yüzyıl daha süren geleneksel seferlerinin doğu cephesini teşkil etmiştir.

Osmanlıların Mısır'ı fethi, Osmanlı yayılma siyasetini ve devlet yapısını çeşitli bakımlardan açıklayıcı bir anlam taşımaktadır. Birinci olarak, bu fetih Balkanlardan da fazla olarak, Osmanlı fetihlerinin tutucu niteliğini ortaya koymaktadır. Türkler tarafından alınışı sırasında Mısır 24 eyalete ayrılmış olarak yönetiliyordu. Her eyaletin başında bir Memluk beyi ve onun idaresindeki yöneticiler vardı. Tüm beylerin üstünde de iki yüksek yönetici bulunuyordu. Bunlardan Şeyh-El-Beled ülkenin baş komutanı, Hac

120 S. J. Shaw; a.g.e., s. 81.

Emiri de Mekke Kervanının şefiydi. Osmanlılar bu yönetime dokunmadılar ve iktidarları da Kahire'nin ötesine pek uzanmadı. Gerçekten Mısır'ın fethinden sonra yapılan en önemli şey, Kahire'ye yedi birlik halinde örgütlenen 12.000-15.000 piyadenin yerleştirilmesi oldu. Bunlar geniş ölçüde yeniçerilerden ve azaplardan oluşuyordu ve Osmanlı devletinin tayin ettiği Mısır valisi teorik olarak bu kuvvetlere dayanıyordu. Ancak burada da yeniçeri ağaları ve memluk beyleri, ayrı bağımsız güçler olarak bir yandan birbirlerini, diğer yandan da paşanın iktidarını sınırlıyorlardı. Osmanlı merkeziyetçiliğinin Mısır'da da, makyavelik bir biçimde uygulandığını görüyoruz. Gerçekten, P. Masson'un belirttiği gibi, "üç kuvvet (paşa, yeniçeriler, memluk beyleri) birbirlerini kolluyor, frenliyor ve memleketteki bir ayaklanma ya da ihtiraslı bir valinin kişisel bir girişimine karşı Bab-ı Ali'yi güven altına alıyordu."[121] Ne var ki, ilerde göreceğimiz gibi, Osmanlı devleti Mısır'a timar rejimini sokamadığı için, bu sistem diğer bölgelerden de daha az başarılı olmuş ve Mısır daha ziyade bir vassal ülke niteliği taşımıştır. Daha sonraları aynı konuda Baron de Tott şunları yazmıştır: "Sultan Selim'in Kanun'u incelenirse, bu padişahın Mısır'ı fethetmekten çok, 24 Memluk beyi karşısında boyun eğdiği anlaşılır. Gerçekten bu beyleri yerlerinde bırakırken, otoritelerini genel vali ve divan başkanı bir paşanın otoritesiyle dengelemeyi düşünüyordu."[122] Bu politikanın gelişimini ilerde tekrar ele alacağız.

Osmanlı devletinin doğudaki başarıları Osmanlı devlet sistemi açısından da önemlidir. Aslında bunlar Osmanlı devlet ideolojisinde bir dönüşüm olarak yansımışlarsa da, gerçekte ortaya çıkan husus devletin merkeziyetçi yapısının galebe çalmasıdır. Bu ko-

121 P. Masson; *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIII. Siécle*, Paris, 1911, s. 290-300.

122 Baron de Tott, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares*, Amsterdam, 1784, cilt: IV, s. 47.

nudaki en önemli gelişmenin Şah İsmail'in yenilmesi ve Anadolu'da onun desteklediği halk ayaklanmalarının bastırılması olduğunu söylemiştim. Bu olgu, merkezî kuvvetlerin yeniden örgütlenmesi ve güçlenmesi ile birlikte, ifadesini Osmanlı ideolojisinde bulmuştur. Bu gelişimi kısaca şu şekilde özetleyebiliriz. Osmanlı Devletinin kuruluş ve genişlemesinde şeyhlerin ve dervişlerin özel bir yerleştirici (kolonizatör) rolü olmuştu. Bu yüzden I. Selim'e kadar Osmanlı sultanlarının çoğu bazı şeyh ve dervişleri desteklemişler, kendilerini vakıflarla donatmışlar, hatta doktrinlerine de sempati göstermişlerdi.[123] Bunlardan halkçı ve eşitçi fikirler yayan din adamları bile iktidar kavgalarında bazı şehzadelerin desteğini kazanmıştı. Oysa Anadolu'da aleviliğin sözcülüğünü yaptığı ayaklanmalar merkezî güçler tarafından binbir güçlükle bastırılınca, bu konuda önemli bir değişiklik oldu. Gerçekten bazı tarihçiler kanlı bir şekilde gerçekleştirilen bu değişikliği "Osmanlı Devletinin siyasî ve dinî hayatında bir dönüşüm"[124] olarak görmüşlerdir. Aslında daha önemli olan, sorunun ideolojik görüntüsünden çok maddî temelleridir. Bu açıdan bakılınca, bu kavganın Osmanlı devletinde başından itibaren feodalleşme eğilimleri taşıyan beyler ve asillerle merkezî aristokrasi ve yeniçerilerin arasında olduğunu biliyoruz. Küçük timarlı sipahiler, halk kitleleri ise çoğu kez bu güçler arasında sıkışıp kalmış; bazen birine, bazen de diğerine karşı çıkmıştır. Selim'in Mısır'ı fethetmesiyle ortaya çıkan durum, gelişimin ideolojik boyutunu daha realist bir biçimde yerine oturtma olanağını vermektedir.

---

123 Uzunçarşılı'nın yazdığına göre II. Beyazıd bile, "dualarını almak için" Şahkulu'na ve babası Hasan Halife'ye senede 6-7000 akçe yolluyordu. Bk. Ord. Prof. Dr. İ. H. Uzunçarşılı: *Osmanlı Tarihi*, cilt: II, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara, 1949, s. 226.

124 Bk. Irène Beldicaunu-Steinherr, *Le Règne de Selim I; Le Tournant dans la vie Politique et Religieuse de l'Empire Ottoman*; Turcica; tome: VI; 1975, s. 34-48.

Osmanlı tarihçileri I. Selim'in "sofu" tabiatını sık sık vurgulamışlardır. Kahire'nin ele geçirilmesinden sonra yaptığı ilk duada, Selim, halıları kaldırarak çıplak başını yere dayamış ve ağlamıştı. Hammer "Osmanlı sultanlarının tarihinde buna benzer başka bir sofuluk örneği görülmemiştir"[125] demektedir. Öte yandan Padişah Kahire'den son islâm halifesi El Mütevekkil'i İstanbul'a getirmiş ve bir rivayete göre kendisinden "halife" sıfatını resmen devir almıştır. Oysa günümüzde artık bilinmektedir ki rivayet XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı tarihçilerinin ortaya attıkları bir yakıştırmadır ve herhangi bir esasa dayanmamaktadır. Sorun Osmanlı devletinde din politikasının gerçek temeline oturtulmasıdır. Maverdi'nin hilafet teorisine göre, islâm halifesi olmanın yedi şartından biri Kureyş hanedanından gelme şartı idi. Daha XIII. yüzyılda türkçeye çevrilmiş olan "El Ahkam Es-Sultaniye"yi kuşkusuz Osmanlı devlet adamları tanıyorlardı.[126] Bununla beraber Osmanlılardan önce birçok müslüman devlet yöneticisi de bu hükmü dikkate almamışlar ve halife sıfatını kullanmışlardır. Öyle görünüyor ki, I. Selim için önemli olan Kutsal toprakları da içine alan büyük bir imparatorluğun başında bulunmaktı. El-Mütevekkil'e ne kadar önem atfettiği, kendisini Yedikule zindanlarına hapsetmesiyle ortadadır.[127] El Mütevekkil buradan ancak Yavuz'un ölümünden sonra kurtulup, Kahire'ye dönebilmiştir. Bu bakımdan Yavuz'un sofuluğu, daha ziyade imparatorluk içinde gütmek zorunda olduğu merkeziyetçi politika ile açıklanmalıdır. Bir şiî düşmanı olan ve Anadolu'daki yoksul halkı dinî inançlarından

125 Hammer; a.g.e., cilt: IV, s. 327.

126 Bk. El Mawerdi; *El Ahkâm Es Sultaniye (Traité de droit public Musulman)* Paris; Ernest-Leroux Editeur; 1906. Çevirmen Leon Ostrorog'un belirttiği gibi, eser 1241'de türkçeye çevrilmişti. Klâsik hilafet teorisinin önemini yitirme süreci için bk. Gibb ve Bowen, *İslâmic Society and the West*, cilt: I, s. 26-38.

127 Şinasi Altundağ, *İslâm Ansiklopedisi*, *I. Selim maddesi* Cüz 105, s. 430.

dolayı kılıçtan geçiren I. Selim, Sünni katılığa dayanmak zorundaydı. Bunu zorunlu bir şekilde bir samimiyetsizlik örneği olarak görmek elbette tamamiyle yanlıştır. Sanırım ki sorun ancak sınıfsal boyutları içinde anlaşılabilir. Anadolu'da şiilik, yoksul köylülerin ya da timarını kayetmiş sipahilerin dünya görüşü haline gelince ve bunların ayaklanmaları iktisadî koşullarla değil, dinle açıklanınca, karşı güçlerin de bu ayaklanmalara karşı dinî ortodoksiye sarılmaları doğaldır. Herhalde Selim Kahire camiinde büyük bir içtenlikle ağlıyordu. Osmanlı tarihinde bu sofuluk zirvesinin, aynı zamanda bir şiddet zirvesiyle aynı sultanın kişiliğinde birleşmesi pek bir rastlantı değildir ve dönemin Osmanlı toplumunun sosyo-politik dönemeciyle ilgilidir. Ancak Sultan Selim'in bütün şiddetine rağmen, kendisini yaratan maddî koşullar ortadan kaldırılmadığı için Anadolu'da şiilik de ortadan kalkmamıştır ve yeni ayaklanmaların dünya görüşü olarak varlığını sürdürmüştür. Gerçekten I. Selim'in saltanatının son yıllarında Tokat civarında ortaya çıkan ve kendini "Mehdi" ilân eden Şah Veli Celâl tarafından 20.000 kızılbaş toplamayı başarmıştır. Kendisi Bozok türkmenlerinden bir sipahi olan Celâl, daha sonra yenilmiş ve öldürülmüşse de ilerde patlak veren "Celâli" isyanlarına adını vermiştir. Yavuz, 1520'de öldüğü zaman imparatorluğa yeni ülkeler katmış ve merkezi iktidarı güçlendirmişti. Fakat Şah Veli Celâl hareketinin gösterdiği gibi, merkezi güçlerle savaşan sınıflar da hiçbir zaman kesinlikle sahneden çekilmemişlerdir.[128] Prof. Akdağ'ın yazdığı gibi,

128 Ord. Prof. Uzunçarşılı da, geleneksel Osmanlı ideolojisi sınırları içinde bu hareketleri "çapulcular"ın ayaklanmaları olarak görmüştür. Bununla beraber iktisadî boyutuna da dikkati çekmişir: "Bu ayaklanmaların meydana gelmesinde veya büyümesinde arazi tahrir memurlarının yaptıkları haksızlıklarla, lüzumsuz yere hükûmetçe dirlikleri kesilerek zarurete düşen Timarlı sipahilerin isyan edenlere iltihaklarının da mühim bir amil olduğu görülmektedir." *Osmanlı Tarihi*; a.g.e., s. 333.

"artık çiftbozanlar ve bir yandan iktisadî bunalımın, öbür yandan Osmanlı vergi toplayıcılarının, vilâyet idarecilerinin soygunlarla bunalttıkları Türkmen bölgelerindeki halk şurada burada durmadan ortaya atılan yeni yeni isyan başbuğlarının etrafında toplanmaya devam ettiler."[129]

Kanuni Sultan Süleyman

Kanuni Sultan Süleyman iktidara aday tek şehzade olarak 1520'de padişah olduğu zaman imparatorlukta o zamana kadar görülmemiş elverişli koşullarla karşı karşıya bulunuyordu.Yavuz merkezi kuvvetleri yeniden örgütlemiş ve güçlendirmiş, sağlam bir donanma kurmuştu. I. Selim'in son yıllarındaki halk hareketlerine rağmen Osmanlı merkeziyetçi sistemi zirvesine erişmişti. Bu yüzden I. Süleyman, saltanatına, daha sonra kendisine verilen "kanuni" sıfatına uygun davranışlarla başladı. Yavuz Selim'in Mısır'dan İstanbul'a sürdüğü 600 kadar Mısırlıyı derhal ülkesine iade etmesi bunlardan biridir. Ayrıca Mısır valisi Hayri Beye yolladığı ferman idare anlayışını ve Osmanlı devlet sistemini açıklamada yardımcı olabilir. Bu fermanda sultan şunları söylüyordu: "kader gibi koruyan ya da vuran üstün irademe zengin, fakir; şehirli, köylü; tebaa, vassal herkesin istisnasız sana itaatini istemektedir. Eğer bazıları görevlerini yapmazlarsa ister emir ister fakir olsunlar, onları itaate zorlamalısın. 'Yöneticiler, hayatınız adaletin eşitçi dağılımına dayanıyor' ilkesini hatırlayarak her türlü düzensizliği önleyeceksiniz."[130]

Kanuni döneminde "klâsik" biçimini bulan Osmanlı toplumsal formasyonunun unsurlarını ilerde

---

129 Prof. Mustafa Akdağ; *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası. "Celali İsyanları"*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1975, s. 118.

130 Hammer zikrediyor; a.g.e.; cilt: V, s. 10.

ayrıca ele alacağım. Burada, daha önceki dönemlerle ilgili olarak yaptığım gibi, bu devrin genel bir tablosunu çizmeye çalışacağım.

Kanuni devri, Osmanlı devletinde kuruluştan itibaren var olan çelişkilerin merkezî iktidarın güçlenmesi ve fetihlerin devamı ile en çok kontrol altına alınabildiği bir dönemdir. Bu çelişkinin şehzade kavgaları, ya da sipahi-halk ayaklanmaları şeklinde ortaya çıkan çeşitli biçimlerini gördük. Bunlar bir yandan imparatorluk yapısında mevcut feodal eğilimleri diğer yandan da devleti bir sınıf aracı haline sokma kavgası veren yüksek "aristokrasi"yi karşı karşıya getiriyordu. Bu çalışmalara katıldığı ölçüde, halk, daha ziyade küçük ya da orta timarlı türkmen şeflerinin tarafını tutmuştur. Yüksek "aristokrasi"nin ise, yer yer iç çelişkiler içinde, kapıkullarıyla güçlü Türk beyleri arasında bölündüğünü ve giderek bağımsızlaşan yeniçerilerle birlikte çeşitli kombinezonlara giriştiğini görmüştük. Kanuni devrinde kapıkullarının iktidara artık tamamen egemen olduğunu ve türkmen beylerinin daha ziyade Anadolu'da bulunan dirliklerinin başlarına döndüğünü görüyoruz. Bunları daha sonra Celâli ayaklanmalarında merkezî iktidara karşı savaş halinde bulacağız.[131]

Kanuni devri, bizzat sultanın da devamlı at sırtında katıldığı seferlerle doludur. Bu seferler ana hatlarıyla, batıda Macarlara ve Habsburg hanedanına, doğuda ise İranlılara karşı düzenlenmiştir. Bu arada Anadolu'da ya da bazı eyaletlerde ortaya çıkan ayaklanmalar veya bağımsızlık hareketleri merkezî kuvvetleri uğraştıran diğer olaylar olmuştur. Gerçekten Kanuni'yi ilk harekete geçiren olay, Suriye eyaletinde Memluk beylerinin Canberdi Gazali liderliğinde ayaklanmaları oldu. Bu ayaklanma ancak Memluk

131 S. J. Shaw; ayg.e., s. 90. Ancak yazar, bu dönemden itibaren, Türk kadınlarla evlenme, eğitim, vb. gibi nedenlerle Türk aristokrasisi içine devşirme çocuklarının da katıldığını belirtiyor.

beylerinin tasfiye edilmesi ve timar sisteminin Suriye'ye de uygulanması sayesinde önlenebilmiştir. Bunun yanı sıra Kanuni yönetiminin ilk yıllarını işgal eden diğer önemli iki olay da Rodos'un fethi ile Mısır isyanı olmuştur. Böylece 1523'de Rodos adasının alınışı doğu Akdeniz'i korsanlık hareketlerinden temizlemiş ve Rodos şövalyelerinin Malta'ya yerleşerek orayı ikinci bir korsan merkezi haline getirmelerine rağmen, yerli halk "millet sistemi" uygulaması içinde ve beş yıllık bir vergi muafiyeti ile yerlerinde bırakılarak doğu Akdeniz'de güven sağlanmıştır. Mısır isyanına gelince, bu olay da daha önce anahatlarını verdiğim Mısır özel rejiminin gelişimini göstermektedir.

Mısır'da kurulan üç dayanaklı (vali ve genel merkeze bağlı memurların oluşturduğu divan; memluk beyleri; yeniçeriler) idare başlangıçta iyi yürümüştü. Yavuz Sultan Selim'in tayin ettiği ilk Osmanlı valisi Hayri Bey 1522'de ölene kadar sistemin özüne sadık kalmıştı. Oysa 1523'te yerini alan Arnavut Ahmet Paşa, Osmanlıların kurmaya çalşıtığı denge politikasını kendi lehine bozmaya çalışmıştır. Ahmet Paşa'yı böyle bir bağımsızlık hareketine iten çeşitli nedenler vardır. Bunlar arasında herhalde en önemlilerden biri de Kanuni'nin 1523'de, o zamana kadar uygulanan Osmanlı devlet geleneklerine aykırı olarak Haremi Hümayun'da odabaşı bulunan Frenk İbrahim Ağa'yı veziriazam yapmasıdır.[132] Kendisi Veziriazam olmayınca Mısır valiliğini isteyen Arnavut Ahmet Paşa orada Osmanlı devletinin temel gücünü temsil eden yeniçerilere karşı Memluk beyleriyle anlaşmıştır. Yüksek memurları Memluk beyleriyle değiştiren Ahmet Paşa daha da ileri giderek bağımsızlığını ilân etmiş, adına para bastırmış ve hutbe okutmuştur. Buna karşılık Kanuni Sultan Süleyman Mısır'ı yeniden

132 Bk. Tayyip Gökbilgin; *Süleyman I. İslâm Ansiklopedisi*; Cüz: III, s. 95-155.

itaat altına almak ve düzeni korumak üzere veziriazam İbrahim Paşa'yı görevlendirmiştir. Aslında, bu arada Ahmet Paşa bizzat kendi seçtiği bir vezirin yeniçerilerle anlaşarak Osmanlı sarayına sadık kalması üzerine yenilmiş ve öldürülmüştü. Yine de İbrahim Paşa Mısır'ın düzenini sağlamak üzere harekete geçmiştir. Bu seyahat, Suriye'de olduğu gibi Mısır'a da timar sisteminin sokumasıyla sonuçlanmamıştır. Bununla beraber Kahire'de bağımsızlık eğilimleri gösteren aşiret şefleri yokedilmiş ve defterdarın hesaplarına dayanılarak eyaletin yıllık vergisi 80.000 düka altını olarak saptanmıştır.[133]

İbrahim Paşa'nın kişiliği Osmanlı sisteminin ve daha önce sözünü ettiğim kapıkullarının zaferinin açıklanması bakımından önemlidir. Bu zafer adeta Frenk İbrahim Paşa'nın Türk Piri Mehmet Paşa üzerine kazandığı zaferle simgelenmiştir. Bununla beraber İbrahim Paşa'nın iktidarı kolay olmamıştır. Gerçekten daha veziriazamlığının ikinci yılında Frenk paşaya karşı, muhtemelen siyasal rakiplerinin kışkırttığı bir yeniçeri ayaklanması görüyoruz. Bu ayaklanma, İbrahim Paşa'nın ve defterdarın evleri ve yahudi mahallesi yakılıp yağma edildikten sonra, yeniçerilere 1000 düka altın dağıtılarak zorlukla bastırılmıştır.[134] Daha sonra da ayaklanmada rolü görülen yeniçeri ağaları ve reisülküttap şiddetle cezalandırılmışlardır. Bu şekilde, ilerde göreceğimiz gibi giderek artan bir biçimde İbrahim Paşa iktidara sahip olmuştur. Yine bu sıralarda Sultan Süleyman'ın kızkardeşiyle, o zamana kadar benzeri görülmemiş bir ihtişam içinde evlenen İbrahim Paşa, "devşirme" iktidarının sembolü olmuştur. Bu "devşirme" iktidarının etnik bir özgüllük taşımadığını daha önce belirtmiştim. Oysa sorunun ikinci ve daha da önemli bir yönü

133 Hammer; a.g.e.; Cilt: V, s. 58. S. J. Shaw; a.g.e., s. 89.
134 Hammer; a.g.e.; Cilt: V; s. 62; Tayyip Gökbilgin; *I. Süleyman*, a.g.m.; s. 105.

vardır. O da bu iktidarın sınıfsal yönüdür. Burada Osmanlı devlet sisteminin özüyle karşı karşıyayız ve diyebiliriz ki devşirmeler ya da saray aristokrasisi devamlı sınıflaşma eğilimlerine rağmen, bunda başarılı olamamaktadırlar ve bu yüzden zaferler devamlı kişisel ve dayanaksız kalmaktadır. Çeşitli saray entrikaları, devamlı değişen kombinezonlar, cinayetler ve müsadereler: İşte yüzyıllarca süren Osmanlı devlet ve iktidar yapısı budur ve elbetteki İbrahim Paşa da bu iktidar kanunlarına bir istisna teşkil etmemiştir. S. J. Shaw "artık Türk aristokrasisi tarafından tehdit edilmeyen devşirmeler, sınıflarından çok kendileri için servet ve kudret kazanmaya çalışan liderlerin yönettiği gruplara ayrılıyorlar"[135] diyor. Bu grupların kanlı çekişmeleri yüzyıllarca sürmüştür.

Yeniçeri isyanının kontrol altına alınması ve İbrahim Paşa'nın iktidarının pekişmesi ile, Kanuni Sultan Süleyman büyük seferleri için elverişli ortamı bulmuş oluyordu. Bunların ilki ve en önemlisi 1526' da Mohaç zaferine yol açan Macaristan seferidir. Bununla beraber, batı cephesinde temel güç Habsburg hanedanı olduğu için Mohaç zaferinden sonra da bir kaç sefer yapılmış ve barış anlaşması, Polonya'nın aracılığı ile, ancak 1533'de imzalanabilmiştir.

Kanuni zamanında Osmanlı devleti Avrupa'nın en güçlü devleti haline gelmiştir. Fransız tarihçisi F. Braudel'in sözünü ettiği "Türk büyüklüğü"[136] sadece askeri zaferlere ve toprak genişlemesine dayanmıyordu. Aynı zamanda sistemli ve tutarlı bir diplomasinin yarattığı anlaşmalar manzumesine dayanıyordu. Aslında, dönemin koşulları içinde, Osmanlıların, imzaladıkları anlaşmaları titizlikle uygulamaları elbette söz konusu değildi. Bununla beraber, ne olduğunu ilerde çözümlemeye çalışacağımız "Osmanlı çıkar-

135 S. J. Shaw; a.g.e., s. 90.
136 F. Braudel; *La Mediterranée et le Monde Méditerranéen à l'Epoque de Philippe II*, cilt: II, Paris, 1966, s. 11.

larına" ters düşmedikçe bu anlaşmalara uyuluyordu. Ancak devlet yapısından gelen gerçek dürtü, fetihler ve yayılma politikası yönündeydi. Bu konuda anlaşmalar çoğu kez bir zaman kazanma amacına yöneliyor; doğuya karşı batı, batıya karşı da doğu sınırlarını güvence altına almayı amaçlıyordu. Bunun dışında Nemçe krallığı (Habsburg hanedanı) gibi Avrupa'ya egemen olma iddiası taşıyabilen devletlere karşı da yine Avrupa'da müttefikler aranıyordu: Fransa kralı I. François ile yapılan anlaşma gibi. İşte Kanuni'nin Macar Seferleri bütün bu politikayı çeşitli yönleriyle sergilemek açısından da önemlidir.

Kanuni'nin Macar seferi arefesinde Macaristan'da bir iktidar boşluğu vardı. Jagollan hanedanının Çek-Macar kolundan II. Louis'nin ölümünden sonra, Macar asiller Diyet'i en güçlü baron olan Jean Zapolya'yı kral seçmişti.[137] Buna karşılık daha küçük, başka bir Diyet de Habsburg hanedanından I. Ferdinand'ı tahta davet ediyordu. Çağdaş Macar tarihçileri bu ortamda yapılan Türk-Macar savaşını şu şekilde yorumluyorlar: "Türk ordusunun ikili bir yapısı vardı. Temel çekirdeği yeniçeriler ve sipahiler oluşturuyor ve diğer kütleler de büyük sayılarından güç kazanıyorlardı. Rakip ordunun da aynı yapıda olması gerekirdi. Belgrad'da bir yandan haçlı kitleleri öte yandan da tebaa ve ücretli asker kontenjanları kullanan Hünyadi bunu yapmıştı. Dozsa haçlılarını ve 'kara ordu'yu katleden Macar yönetici sınıfı köylü kitlelerinin ve ücretli askerlerin katkısından kendisini mahrum etmişti."[138] Oysa durumu açıklayacak başka unsurlar da vardır. Macar krallığı o dönemde feodal sömürünün zirvesine ulaşmıştı ve buna karşı sık sık köylü ayaklanmaları görülüyordu. Bu sınıf çelişkileri içinde Jean Zapolya, kendisi Hünyadi gibi güçlü bir baron olmasına rağmen, küçük asilleri de sürüklüyordu.

137 *Histoire de la Hongrie:* (kollektif eser); s. 146.
138 *Histoire de la Hongrie:* s. 146.

Köylüler ise güçlü aristokratların ve Habsburg hanedanının zulmüne karşı iktisadi savaşlarını ideolojik savaşla birleştiriyorlardı. Bu konuda başvurdukları araç Habsburg katolikliğine karşı, protestanlık idi. Türk orduları bu toplumsal çelişkide Zapolya'nın güçleriyle ittifak yapmışlardır. Gerçekten Türk merkezi sisteminin anti-feodal eğilimleri burada da fetihleri kolaylaştırıcı bir unsur olmuş ve Osmanlı Sultanı kendisinde destek arayan Lüter'cilerin yardımına koşmuştur.[139] Aslında Zapolya da asillerin lideri olmakla beraber, kitle olarak küçük senyörleri ve köylüyü temsil ediyordu. Bu bakımdan durum, Anadolu'da şiilik mezhebi ile birlikte Safavi hükümdarlarının küçük tımarlı sipahileri ve köylü ayaklanmalarını desteklemesine benzemektedir. Kendi merkezi iktidarlarını kurmak için bunları şiddetle bastırmaya çalışan Osmanlı hükümdarları, yabancı devletlerde bu gibi eğilimleri kuvvetle destekliyorlardı.

1533 barışıyla Ferdinand Osmanlı Sultanını "baba ve hami" olarak tanımış, veziriazamla aynı statüde olmayı kabul etmiş ve her yıl belli bir vergi vermeye taahhütte bulunmuştur.[140] Bununla beraber Macaristan, Avusturya ile Osmanlı devleti arasında bir tampon bölge olarak devamlı ikili bir baskı altında kalmış ve ezilmiştir. Kanuni'nin son seferinin dahi 1566'da bir Macar seferi oluşu ve kendisinin Zigetvar kalesinin duvarları dibinde ölüşü durumu yeterince açıklamaktadır.

Batıda barışa varılması Osmanlı devleti için doğuda savaş demekti. Bunun için önce iç ayaklanmaları bastırmak ve iktidarın istikrarını sağlamak da gerekmişti.

Yavuz'un son yıllarında Anadolu'da çıkan sipahi-köylü ayaklanmalarını anlatmıştım. Kanuni'yi uzun

139 Protestan macarların yardım istemeleri, Osmanlıların gönderdikleri bir cevaptan anlaşılmaktadır. Metin için bk. ord. Prof. İ. H. Uzunçarşılı: *Osmanlı Tarihi*, cilt: II, s. 477.

140 S. J. Shaw; a.g.e., s. 95.

yıllar uğraştıran Macaristan seferi sırasında da bu ayaklanmalar yeniden başgöstermiştir. Bu ayaklanmalar genellikle "çiftçi-köylü"[141] hareketleri idi. Bunlara daha ziyade Kanuni'nin büyük seferlerinin gerekli kıldığı vergi artırmaları ve haksız tahrirler neden olmuştur. Bununla beraber, "imparatorluğun kurucusu olan Türk köylü halkının kendi devletine, padişahına ve hükümetine karşı isyan etmiş bulunduğunu açıkça kaydetmeleri o zaman için olanaksız bulunan çağdaş Osmanlı yazarları bu karışıklıkları büyük bir kızılbaş ayaklanması olarak kaydettiler. Ve gerçekleri bildirmeye yanaşmadılar."[142] Bu hareketin en önemli liderleri Yeşilırmak çevresiyle, Sivas, Adana, Tarsus, Maraş yörelerinde faaliyette bulunan Dülkadir türkmenlerinden Süklün Koca, Baba Zinnun ile Ankara-Kırşehir yörelerinde harekete geçen Kalender Çelebi idi.[143] Kanuni bu hareketleri bastırmak için, Macar seferi sırasında "Serasker" tayin ettiği ve "en küçüğünden en büyüğüne kadar tüm kamu görevlerinde tayin ve azil yetkilerini sağlıklı hükmüne"[144] bıraktığı İbrahim Paşa'yı görevlendirmişti. Köylü hareketine ellerinden tımarları alınmış olan Dülkadir beyleri de katıldığı için İbrahim Paşa'nın kuvvetleri başlangıçta zor durumda kaldılar. Fakat İbrahim Paşa türkmen beylerine eski dirliklerini vereceğini vadederek hareketi böldü ve yendi. Merkezi güçler karşısında Kalender'in başını çektiği köylüler birşey yapamazlardı. Kalender Çelebi yakalandı ve öldürüldü.[145] Bu şekilde sağlanan "iç barış"ı, Macarlarla yapılan anlaşma izleyince, artık doğu cephesine kolayca

141 Prof. M. Akdağ; *Türk Halkının...*; s. 120.
142 Prof. Akdağ; aynı eser, s. 120.
143 Prof. Akdağ; aynı eser; s. 119.
144 Hammer; a.g.e., cilt: V, s. 113. Bu arada yıllık maaşı da 3 milyon akçe (60.000 düka) gibi o zamana kadar görülmemiş bir rakama yükseltilmişti.
145 Hammer bütün bu ayaklanmaların başlangıcı için Adana Valisi ve Hersekli Ahmet Paşa'nın oğlu Mustafa Paşa'nın haksız tahriklerini kaydediyor; a.g.e.; cilt: V; s. 93. Uzunçarşılı; *Osmanlı Tarihi*; cilt: II, s. 335.

dönülebilirdi. Ve doğu cephesi demek İran demekti.

Çaldıran zaferinden sonra doğu Anadolu ele geçirilmekle beraber Bağdat ve Basra İranlıların elinde kalmıştı. Bu bakımdan doğuda Irak'ın durumu, batıda Macaristan'ın durumuna benziyordu. Nasıl Erdel prensliği Avusturya imparatorluğu ile Osmanlılar arasında sıkışıp kalmışsa, Irak da İranlılarla Türkler arasında el değiştirip durdu. Kanuni 1533'de İran üzerine yürüdüğü zaman İran Şahı Tahmasp savaşı göze alamamış ve Bağdat'ı terketmişti. O ana kadar Şii idarenin baskısı altında yaşayan Iraklı sünniler de bu arada ayaklanmışlar ve Bağdat'ın fethini kolaylaştırmışlardı. Bu tarihlerden itibaren Osmanlılarla İran arasındaki doğal sınır, Van gölünden Hürmüz Boğazı'na kadar uzanan Zagros dağları teşkil etti. Batıdaki kısım –Irak-al-Arabi– Türklerin, doğudaki kısım –Irak-al-Acemi– ise İranlıların elinde kaldı. Bununla beraber iki yüzyıl daha süren Türk-İran savaşlarında zaman zaman bu doğal sınırlar aşıldı.

Kanuni, Macar ve İran seferleriyle uğraşırken Akdeniz'de de Osmanlı egemenliği yavaş yavaş kuruluyordu. Bu gelişim Kuzey Afrika'da İspanyol korsanlarıyla savaşan ve giderek, Osmanlılar hesabına, Tunus'a ve Cezayir'e yerleşen Oruç ve Hızır reislerin eseriydi. Oruç Reis'in ölümünden sonra Hızır Reis Barbaros Hayreddin ismiyle Kanuni'nin Kaptan-ı Derya'sı olmuş ve orta ve doğu Akdeniz egemenliği için Habsburglara karşı büyük bir donanma hazırlamaya başlamıştı. Görüldüğü gibi Avusturya kralı Charles V., karada olduğu gibi denizde de Osmanlıların karşısında en büyük rakipti. İşte Osmanlıların Avusturya'ya karşı Fransa ile ittifakı bu koşullar altında olmuştur.

Osmanlı-Fransız anlaşması çoğu kez, tek yönlü ve yüzeysel bir analiz çerçevesinde 1535 ticaret anlaşmasına indirgenmiştir. Oysa bu anlaşma, daha önce benzeri Venedikliler ve Cenevizlilerle de yapılmış

bir ticaret anlaşmasının boyutlarını çok aşan bir anlam taşımaktadır. Bu noktaya gelmeden, şimdiye kadar daha çok idealist bir yöntemle ele alınmış olan ve Osmanlı çöküşünün temel nedeniymiş gibi gösterilen "kapitülâsyon"lar üzerinde biraz durmak isterim.

Venedik ve Cenova Cumhuriyetleri daha XIII. yüzyılda Bizans'tan büyük ticarî ayrıcalıklar koparmışlardı. Bunlar daha sonra Osmanlılar tarafından da yenilendiler. Bu anlaşmaların en önemlisi Kanuni zamanında, 1521'de imzalanan 30 maddelik bir ticaret anlaşmasıydı. Bu anlaşma ile Venedikliler Osmanlı devletinde ticaret özgürlüğü kazanıyorlar, tüccarlarının güvenliğini sağlıyorlar ve İstanbul'a üç yılda değişmek üzere bir temsilci (balyos) yerleştiriyorlardı.[146] Bunun dışında hukukî ihtilâflarda dragomanların (tercümanların) mahkemelerde bulunması ve hiçbir balyosun borç nedeniyle hapsedilemeyeceği ilkeleri de kabul ediliyordu. Bunlara karşılık Venedik, Kıbrıs ve Zandte adalarını elinde tuttuğu için, yılda biri 10.000 diğeri de 500 düka olmak üzere iki vergi ödeyecekti. Hammer, bu anlaşma için "Babıâli'nin daha sonra yabancı ülkelerle imzaladığı bütün anlaşmaların temel hükümlerini içermesi dolayısıyla bu diplomatik vesika büyük bir önem taşımaktadır."[147] diyor. Gerçekten Fransa ile 1535'de imzalanan anlaşmada da benzer hükümler yer alıyordu. Bunlara göre her iki devlet tebaaları karşılıklı ticaret özgürlüğü elde ediyorlar ve Osmanlılar Fransız tüccarlarına hukukî güvenceler tanıyorlardı. Buna göre frank tüccarları arasındaki ihtilâfı Fransız konsolosu çözecek, eğer taraflardan biri müslümansa karşı taraf mahkemede, bir dragoman bulunduracaktı. Ayrıca İstanbul'daki frenk cemaati de bir bütün olarak "millet" statüsünde olacak ve kendi hukuku içinde yaşayacaktı. Bu anlaşma ve bunu izleyen diğer ticaret anlaşma-

146 Hammer; a.g.e., cilt: V, s. 21.
147 Hammer; a.g.e.; cilt: V, s. 22.

ları, çağdaş tarihçiler tarafından merkantil bir anlayış içinde yorumlanarak Osmanlı Devletini çöküntüye götüren belgeler olarak nitelenmişlerdir. Oysa, burada izlemeye çalıştığım yöntem içinde temel sorunu üretim ilişkileri ve üretim güçlerindeki gelişim olarak ele almak ve ticarî ilişkileri bu alt-yapı üzerine oturtmak gerekir. Bu gelişimi ilerde daha ayrıntılı olarak ele alacağım. Fakat burada belirteyim ki Osmanlı toplumunu tarihi maddeci yöntemle inceleyen Marks ve Engels kapitülâsyonlara, idealist tarihçilerimizin verdikleri anlamdan çok daha sınırlı bir anlam vermişlerdir. Gerçekten Engels'e göre kapitülâsyonlar, dini bağnazlığa karşı "ilk Avrupalı tüccarların önce bizzat kendileri için elde ettikleri; fakat sonra tüm Batı uluslarına yayılan istisnaî koşullar ve ayrıcalıklardı. Kapitülâsyonların kökeni budur. Kapitülâsyonlar, Babıali'nin çeşitli Avrupa uluslarına verdiği ve bu ulusların tebaalarının müslüman ülkelere korkusuzca girerek, ticaret yapmalarına ve dinî görevlerini yerine getirmelerine izin veren padişah beratları ve imtiyaz fermanlarıdır. Onları anlaşmalardan ayıran, şu çok önemli hususdur: Kapitülâsyonlar karşılıklı olma ilkesine dayanmamaktadırlar. Taraflarca, ortak tartışma ile ve karşılıklı ödün ve avantajlar sonucu kabul edilmemişlerdir. Aksine, ilgili hükümetin tek taraflı olarak verdiği ve her an geri alabileceği ayrıcalıklardı. Gerçekten de Babıali, birçok defalar bir ulusa verdiği ayrıcalıkları diğer bir ulusa devrederek veya onların kullanılmasını tamamen ortadan kaldırarak bu ayrıcalıkları yok etmiştir. Kapitülâsyonların bu belirsiz hali, elçiler için sonsuz bir şikâyet ve tartışma kaynağı olmuş ve her hükümet değişiminde yenilenen sayısız ferman ve çelişik notalara yol açmıştır."[148] Görüldüğü

148 Marks-Engels: *Oeuvres Politiques;* cilt: IV, s. 201-202 ("*Déclaration de Guerre: Musulmans et Chrétiens*" başlıklı 11 Nisan 1854'de New York Tribune'de yayınlanan makaleden) XX. yüzyılın başlarında konuyu inceleyen bir Fransız yazarı da

gibi, Kapitülâsyonlar, dönemin diplomatik ilişkileri içinde, başka amaçlarla yapılan anlaşmalar için taktik araçlar teşkil ediyorlardı. Osmanlı devleti açısından bu gerçek amaçları, bizzat toplumun üretim ilişkileri ve bu alt-yapıya karşı devletin konumu ve işlevi tayin ediyodu. Avrupa'dakinin aksine kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmediği, buna karşılık feodal eğilimlerin bulunduğu bu heterojen yapılı toplumsal formasyonda, devlet bu eğilimleri de yenmek zorundaydı. Bunun araçları da merkezî sistemi devamlı olarak dirlik ve ganimetle ayakta tutmaktı. Bunun yolu ise fetihlerdi. Batı Avrupa'da Osmanlı fetihlerine en büyük engel Avusturya'dan geliyordu. Bu yüzden Osmanlı devleti adeta içgüdüsel bir şekilde Fransa ile ittifaka girmiştir. Bu ittifak içinde kapitülâsyonlar her an geri alınabilir nitelikte bir ödün teşkil ediyordu. Bunları devamlı kılan ve bir sistem haline dönüştüren unsur ne Fransa'nın kurnazlığı ne de Kanuni Süleyman'ın zaafı olmuştur. Bunu sağlayan unsur, genel bir formül içinde, Osmanlı üretim biçimi ile Avrupa üretim biçimleri arasındaki diyakroni ve Osmanlı devlet yapısıdır. Osmanlı devlet biçimi "despotik" yapısını korumaya çalışırken, Avrupa devletleri feodal yapıdan mutlakiyetçi yapıya(bir çeşit yeni despotizme) geçiş halindeydiler. Avusturya'da Habsburg hanedanı, feodal prensler arasında bir denge sağlayarak ve onların iktidarını sınırlayarak, bu geçişe bir direnç sağlıyordu. Bu yüzden Avusturya da Osmanlılara benzer bir yayılma siyaseti gütmek zorundaydı. Avusturya'yı XVI. yüzyılda Reform'a, XIX. yüzyılda da Metternich sistemiyle burjuva devrimlerine karşı koyduran olgu da budur. Buna karşılık Osmanlı devletini Avrupa'da bir istikrarsızlık unsuru

---

aynı yönde fikirler ileri sürerek Türklerin batılılara verdiği kapitülasyonlar, Harun Reşid'in Charlemagne'a ve Bizans'ın Venedik ve Cenevizlilere verdiği ticari ayrıcalıklardan farksızdı, diyor. Bk. *Le Régime des Capitulations dans l'Empire Ottoman*, G. Pelissié du Rausas, Paris, 1910.

olan kapitalist gelişmelerle ittifak haline sokan olgu da bu çelişkilerdir. Gerçekten Osmanlılar XVI. yüzyılda Avrupa'daki protestanlık gelişmelerini desteklemişlerdir. Bu konuda bir inceleme yapan J. Ursu' nun belirttiği gibi, "Büyük bir devrim olan Reformun imparatorluk tarafından ezilememesi, inançsızların (Osmanlılar, o dönemde, bizde "gavur" deyimine benzeyen "infidèle" kavramıyla isimlendiriliyorlardı. T.T.) silâhı sayesinde mümkün olmuştur. Fransa'nın doğuda ticari, dini ve siyasi bakımlardan üstünlük kazanması da yine bu tarihten itibarendir."[149] Aynı şekilde, Fransa ihtilâlinden sonra kurulan burjuva iktidarının en büyük müttefiği de Osmanlı devleti olmuştur.

Buradan hareketle Osmanlı Devletinde ticaretin önemini küçüksemek elbette mümkün değildir. İlkel komünal toplum yapısında artı-ürünün yaratılmaya başlanmasından itibaren ticaret her türlü üretim biçiminin tamamlayıcı bir unsuru olmuştur. Merkezi iktidar olgusunu artı-ürünle besleyen Osmanlı toplumsal formasyonunda ticaret önemli bir yer işgal etmekteydi. Özellikle Akdeniz ticareti, transit olanakları bakımından da Osmanlılar için vazgeçilmez bir unsurdu. Devlet yöneticileri bunun için büyük bir donanma hazırlamışlar, Avusturyalılarla denizde de savaşmışlar ve Preveze zaferini kazanmışlardı. Bununla beraber Osmanlı sosyo-ekonomik yapısı esas itibariyle doğal ekonomiye dayanmış ve emeğin verimliliğini ve artı-ürünü artıracak mülkiyet ve sınıf yapısı batıdaki netliğe kavuşmamıştır. Nitekim büyük ticaret yolları bu sıralarda değişip, bundan Akdeniz ticareti zarar görünce, Osmanlılar bu olguyla gereği gibi savaşmamışlardır. Gerçekten bu dönemde Osmanlı ticaretine en büyük darbeyi vuran; Hint Okyanusu'nda egemen olan Portekizliler olmuştur. Buna

149 J. Ursu: *La Politique Orientale de François Premier (1515-1547)*; Paris, 1908; s. 6.

karşılık Osmanlılar Portekiz'le ancak Hint hükümdarının yardım istemesi üzerine bir filo göndererek savaşmışlardır. F. Braudel Osmanlıların bu dönemde Süveyş kanalını açmamış olmasını ve Portekizlilerle ciddi bir savaşa girmemesini kaydederken, İranlılarla yapılan savaşın "faydasızlığına" dikkati çeker.[150] Ancak sorun belli bir toplumsal yapının gereksinmeleri açısından alınırsa bunda şaşılacak bir husus yoktur. Bu dönemde merkezi iktidarla ilgili bazı gelişmeler ve defterdar İskender Çelebi'yle, Veziriazam İbrahim Paşa'nın başına gelenler, sözünü ettiğim Osmanlı mülkiyet düzenini daha iyi sergilemektedirler. Bunu kısaca açıklayalım.

Frenk İbrahim Paşa'nın nasıl veziriazam ve serasker olduğunu ve giderek ikinci bir sultan gibi iktidarı nasıl elinde topladığını anlatmıştım. Dönemin ikinci bir önemli şahsiyeti de defterdar İskender Çelebi idi. Her ikisi de devrin koşulları içinde son derece önemli bir servet sahibi olmuşlardır. İskender Çelebi'nin 600, İbrahim Paşa'nın ise 400 kölesi vardı. Bunlar arasından, Sokullu Mehmet Paşa dahil, önemli devlet adamları çıkmıştır.[151] Bununla beraber merkezî aristokrasinin gelişimi, mülkiyet düzeninin hukuki garantisi ile birlikte yürümediği için her iki devlet adamı da çeşitli saray kombinezonları içinde öldürülmüşlerdir. Bu entrikalarda, saray hayatında gittikçe artan bir önem kazanan Valide ve Haseki sultanların rolü de gözden uzak bulundurulmamalıdır.

Yurt içi ayaklanmalarda ve yurt dışı seferlerde sayısız başarılar elde eden İbrahim Paşa, büyük bir prestij ve kendine güven kazanmıştı. Bu yükselişte

---

150 F. Braudel: a.g.e., cilt: I, s. 172. Aynı olgu üzerinde duran Prof. Ömer Lütfü Barkan da, bir izah olarak donanmayı Akdeniz'den Hint Okyanusuna geçirme zorluğu üzerinde duruyor. Bk. *Şark Ticaret Yolları Hakkında Notlar*; İktisat Fakültesi Mecmuası; cilt: I, sayı 1-4, s. 454.

151 Hammer; a.g.e., cilt: V, s. 207, 225. İskender Çelebi'nin kullarından 7 tanesi Vezirlik payesine ulaşmıştır. Sokullu da bunlar arasındadır. Kullar azad edilerek yükseliyorlardı.

Kanuni'nin annesi Hafsa Hatun'un da rolü vardı. Ne var ki, Valide Sultan'ın ölümünden sonra, büyük bir nüfus kazanan Hürrem Sultan İskender Çelebi'yle İbrahim Paşa'ya karşı bir tutum içine girmişti. Buna karşılık İbrahim Paşa da Kanuni Süleyman'ın kızkardeşi Gülbahar Hatun'un desteğini kazanmıştı. Her iki hatunun da başlıca amaçları kendi oğullarını padişah yapabilmekti. Bunun dışında, dış çıkarların da saray kavgalarına nasıl etkide bulunduğunu belirtmek gerekir. Gerçekten bu mücadelede Fransız elçisi İskender Çelebi ve Hürrem Sultanın, Venedik balyosuda İbrahim Paşa'nın tarafını tutmuşlardır. Özellikle Venedikli A. Gritti İbrahim Paşa ve Kanuni Süleyman üzerinde o kadar büyük bir nüfuz kazanmıştı ki, birçok tarihçi kendisinin Osmanlı dış politikasında büyük bir rol oynadığını ileri sürmüşlerdir. İbrahim Paşa'nın bir seferinde Kanuni Sultan Süleyman'ı Gritti'nin evine götürmesi halkta büyük bir şaşkınlık yaratmış ve halk arasında "İbrahim'in büyülediği deli sultan"[152] dedikoduları yayılmıştı. İşte Hürrem Sultan-Fransız elçisi ittifakı böyle bir ortamda Kanuni'yi İbrahim Paşa'nın ihanetine inandırdı ve boğdurulmasını sağladı. Ancak sorunun saray aristokrasisinin etnik yönüyle ilgili bir yanı daha vardır ki onu da Hammer tarihinden aktardığım bilgilerle anlatmaya çalışacağım.

İbrahim Paşa rum asıllıydı ve öyle görünüyor ki aslını unutmamıştı. Bu konuda Hammer, İbrahim Paşa'nın çeşitli elçilerle konuşmalarını nakleder. Avusturyalı elçilerle konuşan İbrahim Paşa, onlara "Büyük padişah birşey ihsan etmek ister de kararını ben onaylamazsam, bu karar hükümsüz kalır; zira savaş, barış, zenginlik ve iktidar, herşey benim elimdedir"[153] der. İspanyol elçilerine ise şu soruyu sorar: "İspanya neden Fransa kadar iyi ekilmemektedir?"

152 Hammer; a.g.e., cilt: V, s. 195.
153 Hammer; a.g.e.; cilt: V, s. 184.

İspanyol elçisi, cevap olarak "toprağın kuruluğunu, yahudilerin ve arapların İspanya'dan kovulmalarını ve sabandan çok silâhla oynamayı seven İspanyolların gururunu" ileri sürer. Buna karşılık, İbrahim Paşa'nın cevabı şudur: "Bu gurur kandan gelmektedir. Cömertlik ve gurur dolu rumlar için de durum aynıdır." Nihayet elçilere şu açıklamayı yapar: "Hayvanların en tehlikelisi olan aslan, kuvvetle değil hileyle, yiyecekle ve alışkanlıkla terbiye edilir. Hiçbir yabancı ona yiyecek veremez. Aslan sultandır; bakıcıları da danışmanlar ve vezirlerdir. Değnek, sultanlara kılavuzluk eden yegane adalet ve hakikattir. Ben, efendim büyük imparatoru adaletin ve hakikatın değneği ile yönetiyorum."[154] Hammer'in batılı kaynaklardan naklettiği bu konuşmalar, İbrahim Paşa'nın nasıl ikili bir ihanet içinde olduğunu ve hakkında çıkan "İbrahim Sultan"[155] söylentilerinin ne derece ciddi bulunduğunu ortaya koymaktadır. Daha önce bir tertiple İskender Çelebi'yi öldürten İbrahim Paşa, Osmanlı sistemine bu ihanetinin cezasını hayatıyla ödemiştir.

Kanuni Sultan Süleyman zamanında yoğunlaşan bu iktidar kavgaları ve saray entrikaları, başlangıçta bazı sağlıklı tepkiler de doğurmuştur. Bu konuda özellikle İbrahim Paşa'dan sonra veziriazam olan Lütfü Paşa'nın Sultan Süleyman adına giriştiği kanunlaştırma hareketlerini zikredebiliriz. Ceza hukukundan vergi ve arazi kanunlarına kadar yayılan bu sistemleştirme hareketleri aslında feodal anlamda dahi mülkiyeti tam bir garanti altına almıyordu. Bunlarla müsadere girişimleri kanunla sınırlanmış, vergi hukuku düzenlenmiş ve insanların muhakeme edilmeden hapsedilmeleri yasaklanmıştır.[156] Ancak kendi

154 Hammer; a.g.e., cilt: V, s. 184-189.
155 Tayyip Gökbilgin, *İbrahim Paşa, İslâm Ansiklopedisi*; Cüz: 49, s. 908-915.
156 Bu konuda bir özet için bk. S. J.Shaw, a.g.e., s.101.

haklarını zorla güvence altına alacak bir egemen sınıf oluşmadığı için bu kanunnameler yer yer teorik kalıyordu. Nitekim kısa bir süre sonra saray-oyunları yeniden başlamış ve bizzat Lütfî Paşa'da bu oyunların kurbanı olmuştur. S. J. Shaw, Lütfî Paşa'nın I. Selim'in kızı Şah Sultan ile Barbaros Hayrettin Paşa'nın öncülük ettiği bir klik tarafından düşürüldüğünü yazıyor.[157] Yerine geçen Hadım Süleyman Paşa ile entrika devri yeniden başlamış ve daha sonra Şeyhülislâm Ebussuud Efendinin Kanuni devrine damgasını vuran kodifikasyon hareketlerine rağmen Osmanlı sarayında Bizans oyunları bir veri haline gelmiştir.

Kanuni saltanatının kalan dönemi bir yandan İran ve Macaristan savaşlarıyla, diğer yandan da iç düzeni koruma kavgalarıyla geçmiştir. Bu dönemde "klâsik" biçimini bulan Osmanlı düzeninin kurumlarını ve ideolojisini ayrıca ele alacağım. Fakat Osmanlı yükseliş dönemiyle ilgili açıklamalarıma son verirken bir hususa yeniden dikkati çekmek isterim. Osmanlı düzeni, Osmalı ideolojisinin yaşayan kalıntılarının tepkisiyle daima "merkeziyetçi" ve "istikrarlı" bir "nizam" olarak düşünülmüştür. Aslında dönemin feodal iktidar yapılarıyla karşılaştırıldığı zaman bunun bir dereceye kadar doğru olduğu söylenebilir. Bununla beraber, Osmanlı merkeziyetçiliği ileri sürülürken yapılan şey, onu çoğu kez burjuva devrimlerinden çıkmış merkezî iktidarlarla karşılaştırmak ve arada bir benzerlik kurmak olmuştur. Oysa tarihi evrim aşamalarına göre çeşitli merkezî iktidar biçimleri görülmüştür. Bunlardan örneğin despotik

157 S. J. Shaw; a.g.e., s. 101. Bu düşünmenin çeşitli nedenleri vardır. Bu arada Fransa'yla dostluk müzakereleri ve bu sırada (1541) bir elçinin de geldiği göz önünde bulundurulursa, dış etkenlerde akla gelebilir. (Bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, cilt: II, s. 499). Prof. Tayyip Gökbilgin en çok, müsadere sistemine karşı "beytülmale gelenparanın 7 sene emanet suretiyle durmasını ve ancak veresesi çıkmadığı halde hazineye alınması usulünün" konmasının birçok çıkarları zedelemesi üzerinde duruyor. Bk. *İslâm Ansiklopedisi*, cüz: 70, s. 99.

devlet tipi feodalizmden kapitalizme geçiş aşamasının devlet tipi olan mutlakiyetçi devletin özgül bir biçimi sayılabilir. Sorun böylece tarihi evrim içerisinde ele alınırsa, Osmanlı devlet tipinin "despotik" devlet tipi olduğu ve bu tip devlet tipinde "merkezi"liğin ve "istikrar"ın devamlı sınıflaşma eğilimiyle savaşarak kazanıldığı (veya kazanılmaya çalışıldığı) görülür. Şimdiye kadarki açıklamalarımda Osmalı devletinde iktidarın devamlı kavga konusu olduğunu ve toplumun devamlı olarak savaş halinde bulunduğunu gösterdim. Kanuni devri biterken de durumun pek farklı olduğunu söylemek olanaksızdır.

Osmanlı sınırları Kanuni Süleyman çağının ilk yarısında aşağı yukarı azami boyutlarına ulaşmıştı. Bu yıllarda batıda Belgrad ve Macaristan; doğuda Van' dan Ardahan'a kadar olan topraklar ve Irak; güneyde Rodos ve Ege adalarının birçoğu ile Cezayir, Trablusgarp gibi kuzey Afrika ülkeleri Osmanlı topraklarına katılmıştı. Bununla beraber aynı dönemin son 20-30 yılı da Osmanlı sınırlarına fazla birşey katmayan masraflı seferlerle geçmişti. Öte yandan Kanuni saltanatını teşkil eden yıllarda Osmanlı nüfusunun büyük bir artış göstermesi –Shaw'un naklettiği bilgiye göre 12 milyondan 22 milyona çıkması– yeni sorunlar ortaya çıkarmıştı. Bu bakımdan Kanuni daha ölmeden, I. Selim döneminin iktidar kavgaları hemen aynı kuvvetlerle yeniden ortaya çıktı. Bu kavga görünüşte şehzadeler arasında olmakla beraber, bir yandan Anadolu ve Rumeli'deki yoksul kitleleri öte yandan da merkezi iktidardaki çeşitli eğilimleri harekete geçirmişti.

Kanuni'nin iktidara aday üç oğlu vardı. Bunlardan Amasya sancağında bulunan şehzade Mustafa, devamlı seferlerin yorgun ve yoksul kıldığı halk kitlelerinin desteğini kazanmıştı. "Anadolu timar erbabı, kapıkullarının imtiyazlı durumuna ve saraylı züm-

reye karşı"[158] Mustafa'yı destekliyorlardı. Nihayet yeni açılmakta olan lüks ve vurgun döneminde Yeniçeriler de Mustafa'nın yanındaydılar. Buna karşılık Hürrem Sultan, Damadı Rüstem Paşa'nın da desteğiyle çocukları şehzade Beyazıt'la Selim'den birini padişah yapabilmek üzere Mustafa'ya karşı cephe almıştı.

Hint seferinde getirdiği ganimetlerle veziriazam olan ve 1000 kölesi bulunan Hadım Süleyman Paşa iktidarda ancak üç buçuk yıl kalabilmişti.[159] Mısır'daki bazı yolsuzlukları gerekçesiyle iktidardan uzaklaştırılınca Rüstem Paşa veziriazam oldu. Rüstem Paşa'nın iktidarı Osmanlı devlet idaresi bakımından çok önemli bazı gelişmelere yol açmıştır. Bunların en önemlisi devlet yönetiminde herşeye kazanç ve kâr hırsının sokulmasıdır. Gerçekten, Baron de Busbec'in "bahçenin çiçeklerini bile parayla satan"[160] adam olarak sözettiği Rüstem Paşa Osmanlı sisteminde mansıpların da parayla satılması sürecini başlatmıştır. Bu yüzden küçük sipahilerin, yeniçerilerin ve Anadolu halkının desteklediği Mustafa'ya karşı sınıfsal nedenlerle de karşı olması doğaldır. Nitekim Hürrem Sultanla birlikte, Kanuni'yi oğlu Mustafa'nın Safavi devletiyle temas halinde olduğuna inandırmayı başardı. Bu suretle hazırlanan seferde, Mustafa da Konya civarında öldürüldü.

Şehzade Mustafa'nın öldürülmesi kendisini destekleyen kuvvetleri sindirmemiş, aksine daha da kamçılamıştı. O kadar ki Mustafa yanında yer alan yeniçerilerin ayaklanmasından korkan Rüstem Paşa veziriazamlıktan çekilmiş ve Üsküdar'daki malikânesine kapanmıştı. Öte yandan Anadolu ve Rume-

158 Tayyip Gökbilgin: *I. Süleyman; İslâm Ansiklopedisi*; Cüz: 111, s. 141.

159 Şerafetin Turan: *Hadım Süleyman Paşa, İslâm Ansiklopedisi*; Cüz: 112; s. 197.

160 Baron de Busbec: *Lettres de Baronde Busbec*, Paris, 1748 (İlk baskı 1581), s. 9. Busbec, hatıralarında veziriazam olmadığı zaman da Rüstem'in sarayda çok güçlü olduğunu belirtir.

li'deki yoksul kitlelerin başına da yeni bir "Mustafa" geçmişti ve kendisinin öldürülmekten kurtulan şehzade Mustafa olduğunu iddia ediyordu. Bu Osmanlı tarihinde tanık olunan ikinci "düzme" Mustafa olayıdır. Ereğli'den Gelibolu'ya oradan da Rumeli'ye geçen "düzme" Mustafa, bir zamanlar Şeyh Bedreddin'in halkı sürüklediği bölgelerde büyük bir kuvvet topladı. Adamları devlet görevlilerinin mülklerine ve servetlerine el koyuyorlar ve bunları fakirlere dağıtıyorlardı. "Düzme" Mustafa şehzade Beyazıd tarafından yenildi ve öldürüldü. Buna rağmen, bu kez aynı kuvvetler şehzade Beyazıd'ın yanında yer almıştı. Bu yüzden Rüstem Paşa'yla karısı Mihrimah'ın entrikaları bu kez şehzade Beyazıd'a yöneldi. Mihrimah Sultan'ın, Beyazıd'ın asi kuvvetlerle ittifakına ait iddiasını ciddiye alan Kanuni, oğlunun idamını emretmiş ve oğulları Selim ve Beyazıd arasında bir ara bocalayan Hürrem Sultan bu kararı zor önlemişti. Bununla beraber merkezî güçler -bu sefer yeniçeriler de dahil olmak üzere- Selim'in arkasında yer aldılar. Sonuç olarak da Beyazıd'ınkilere nisbetle çok daha düzenli ve disiplinli kuvvetlere sahip olan Selim, kendisine İstanbul'dan gönderilen vezir Sokullu Mehmet Paşa'nın yardımı ile Beyazıt'ı yendi ve dört çocuğu ile birlikte öldürttü. Bu suretle Kanuni'den sonraki sultan belli olmuş ve Osmanlı düzenindeki tarihi dönüşümüne daha uygun bir karakter ortaya çıkmıştı.

Kanuni Sultan Süleyman'ın son yıllarında Osmanlı devleti büyük bir bunalım içine düşmüştür. Bu bunalım kısmen iç, kısmen dış nedenlere dayanmaktadır. Bir yandan timar sisteminin çöküşü ve feodal eğilimlerin bir türlü klâsik biçimini alamayışı; öbür yandan da Avrupada ilkel birikim sürecinin başlaması ve kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesi Osmanlı toplumsal yapısını temelinden sarsmıştır. Bu gelişimi daha iyi anlayabilmek için, şimdiye kadar olayların çıkışıyla birlikte açıklamaya çalıştığım Os-

manlı düzeninin unsurlarını, Fatih ve Kanuni devirlerinde aldıkları en ileri biçimler içinde daha soyut bir düzeyde inceleyeceğim.

OSMANLI DÜZENİNİN UNSURLARI

GİRİŞ:
YÖNTEMLE İLGİLİ BAZI DÜŞÜNCELER

Son yıllarda Osmanlı üretim biçimi ve devlet yapısı konularında artan ilgiye ve yayınlanan incelemelere rağmen, bu alanda bir açıklığa kavuşmuş olduğumuzu söylemek zordur. Öyle sanıyorum ki bunun çeşitli nedenleri vardır. Konuya girmeden önce bir miktar bu nedenler üzerinde durmak ve Osmanlı tarihini açıklamada karşılaştığımız zorlukları belirtmek istiyorum. Bu suretle şimdiye kadar yer yer ileri sürdüğüm bazı fikirleri de toplama imkânı bulacağım.

Osmanlı devleti bir uluslar ve dinler mozaiği idi. Ulusal devrimler çağında bu yapıyı teşkil eden birimler dağıldı ve ayrı ulusal devletler kuruldu. Başka bir deyişle, tarihi gelişim sürecinde kapitalizm ve burjuva devrimleri Osmanlı devleti açısından işlevlerini bu devleti ulusal devletlere bölerek yerine getirdiler. Oysa bu devletin egemen unsuru kabul edilen Türkler, bu çözülüş sürecini objektif olarak değerlendirme durumunda değillerdi. Bu konuda tarihî derinliklerden gelen üç ideolojik barajla karşılaştılar. Bunlardan birincisi, "Osmanlı ideolojisi" olarak isimlendirebiliriz. Gerçekten Osmanlı ideolojisinin bugün de yaşayan çeşitli kalıntıları vardır.

Osmanlı vaka-yazarlarına bize aktardıkları bir sürü bilgiden dolayı çok şeyler borçluyuz. Ne var ki onlar tarafsız bir tarihçilik yapma iddiasında değillerdi. Aksine büyük bir açıklık ve dürüstlük içinde "Âli Osman'ın haşmeti"ni dile getirdiklerini söylüyorlardı. Öte yandan çoğu kez tarihi bilgilerle birlikte Osmanlı devlet yapısıyla ilgili görüşleri de aktarıyorlardı. Nizamül-Mülk, İbn Haldun gibi büyük düşünürlerden esinlenen bu görüşler Osmanlı devleti açısından çağdaş, fakat batı Avrupa gelişimi açısından anakronikdiler. Osmanlı devlet tipini epeyce sağlıklı bir biçimde ortaya koyuyorlar; fakat bunun tarihi bir aşama olduğunu göremiyorlardı. Bu yüzden Osmanlı "nizam"ını idealleştiriyorlar ve evrensel olarak algıladıkları bu "nizam-ı alemi" bozucu her türlü gelişimi "ihtilâl" olarak kötülüyorlardı. Bu geleneksel görüşler, hiç olmazsa Osmanlı yükseliş devriyle ilgili olarak, günümüz tarihçilerine kadar ulaştı. Osmanlı Devletinin yıkılması evrensel tarih açısından olumlu bir olgu iken ve tarihi bir devrimin sonucu olarak değerlendirilmeliyken, egemen Türk ideolojisi tarafından bir "felâket" olarak kabul edildi. İlerde göstermeye çalışacağım gibi, bu görüşün devamında temel unsur Türk ulusal devriminin gerçekleşme zamanı ve biçimidir. Fakat sonuç o oldu ki Cumhuriyet kuşakları bile, Osmanlı devletinde Türk unsurunun yerini ve işlevini kavrayamadan, Viyana kapılarına kadar giden Kanuni'yle öğündü durdular.

Osmanlı ideolojisinden günümüze kadar gelen ikinci tip kalıntılar, Osmanlı resmi belgeleriyle taşınmıştır. Osmanlı devlet adamları kanunname, tahrir defteri, mühimme defteri vb. gibi belgeleri çoğu kez "mukaddime"lerle ve yorumlarla birlikte sundular. Bu yorumlarda belgelerin ortaya koyduğu somut bilgilerle çelişen unsurlar vardı. "Osmanlı nizamı" ideolojisinden kaynaklanan bu unsurlar çağdaş tarihçileri ve onlar kanalıyla diğer yorumcuları yanılttı. Bu

konuda biraz sonra değineceğim en önemli tutarsızlık Osmanlı toprak rejiminin hukuki statüsüdür. Osmanlılarda toprak devletin mülkiyetinde miydi, yoksa özel mülkiyet de var mıydı? Garip bir şekilde hâlâ tartışma konusu olan bu sorun Osmanlı ideolojisinden kaynaklanmaktadır.

Türk tarihiyle ilgili yorumlarda karşılaşılan ikinci ideolojik baraj ırkçılıktan ve türkçülükten doğmaktadır. Bu gelişimin nedenlerine daha önce de değinmiştim. Kısaca tekrarlayarak, Türk ırkçılığının Avrupa kültürünün bir hastalığı olan ırkçılığa, özellikle anti-türk ırkçılığa bir tepkiden doğduğunu söyleyebilirim. Ne var ki, nedeni ne olursa olsun, hiçbir bilimsel ciddilikle bağdaşmayan ırkçı-türkçü tezler ve yayınlar; tarihimizi anlamak değil, anlamamak yönünde rol oynamışlardır. Eugène Pittard'ın kafatasçılığından, Jaeshke'nin turancılığına kadar yabancı "katkı"larla da beslenen çeşitli türde ırkçılıklar, zaman zaman her seviyede tarih eğitimini zehirlemişlerdir.

Nihayet sözünü etmek istediğim üçüncü ideolojik baraj Osmanlı devletinin son döneminde doğan yanılgılarla ilgilidir. Batıda kapitalizmin gelişimi Osmanlı imparatorluğunu temelinden sarsmış ve devlet adamlarının "nizam-ı cedid" adını verdikleri gelişime yol açmıştı. Bu gelişim, daha sonraları Avrupa'yla olan biçimsel benzerliklere dayanılarak "batılılaşma" hareketleri olarak isimlendirildi. Böylece bu sürecin analizinde batıda burjuva devrimlerinin ürünü olan kavramlar kullanılmaya başlandı. Çartist ve anayasal hareketler, özgürlük ve eşitlik, parlamento, genel oy vb. gibi kavramlar belli bir sosyo-ekonomik sürecin ürünleridir. Bu alt yapıya sahip olmayan Osmanlı toplumunda bu kavramlar aslında farklı olguları ifade etmektedirler ve önemli olan açık bir biçimde bu olguları ortaya koyabilmektir. Oysa, bu konuda ortalama bir yol bulunmuş ve Osmanlı batılılaşması,

"bir miktar batılılaşma" olarak kabul edilmiştir. "Modern Türkiye'nin Doğuşu"nu inceleyen Prof. B. Lewis, batılılaşma hareketlerini sempatiyle anlatır ve "bu çabada başarı derecesi konusunda kanıların farklı"[1] olduğunu ihtiyatla kaydettikten sonra, hareketin "geri döndürülemez"[2] noktaya geldiğini ileri sürer. Yıllardır Tükiye'nin batılılaştığını gösterebilmek için her türlü fırsattan yararlanmak isteyen yorumcular bu bilgin İngiliz profesörüne şükranlarını sunabilirler. Ne var ki Osmanlı Devletini iç ve dış çelişkilerinden soyutlayan analizi kuramsal bir temele oturmamaktadır. Batıcı görüşler ve "analizler" belli bir süre bu konuda tekelci bir duruma sahip olacak kadar yaygınlık kazanmışlardır. Bu yüzden herkesce bilinen bu görüşler üzerinde daha fazla durmayacağım. Bir arap düşünürünün "lumpen-avrupalılaşma"[3] dediği bu tip gelişme analizleri son yıllarda yerlerini daha çok "marksist" analizlere bırakmışlardır. Son olarak bu konuya kısaca değinmek istiyorum.

Aslında tarihi süreci açıklamakta en bilimsel yöntemin tarihi maddeci yöntem olduğu ve yukarda sözünü ettiğim ideolojik barajların da ancak bu sayede yıkılabileceği kanısındayım. Bununla beraber, açıklamaya çalışacağım nedenlerle bir çeşit "marksist" analizler de bilimsellikten uzak bir nitelik kazanmış ve aslında yıkmaları gereken ideolojik barajların yanında yeni bir ideolojik baraj yaratmışlardır.

XIX. yüzyılda K. Marks insan toplumlarının evrimini incelerken tarihi aşamalar olarak üretim biçimlerini kabul etmişti. Ancak çalışmalarının çok büyük kısmını kapitalist üretim biçimi üzerinde top-

---

1 Prof. Bernad Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*; çev: Doç. Dr. Metin Kıratlı; Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1970, s. 479.
2 Prof. B. Lewis; a.g.e., s. 478.
3 Samir Amir; *La Nation Arabe*, editions de Minuit; Paris, 1976, s. 142.

lamıştı. Aslında bu tutum kendi koyduğu epistemolojik ilkeye uygundu ve bunu şöyle açıklamıştır: "Burjuva toplumu şimdiye kadar en gelişmiş ve çeşitlenmiş üretimin tarih içindeki örgütlenme biçimidir. Bu toplumun yapılarının anlaşılması ve koşullarını ifade eden kategoriler, aynı zamanda harabeler ve unsurları üzerine kurulduğu ve henüz aşılmamış bir takım kalıntılarını sinesinde barındırdığı... bazı kaybolmuş toplumların anlaşılmasını da sağlar. İnsanın anatomisi, maymunun anatomisinin anahtarıdır. Böylece, burjuva ekonomisi, antik ekonominin vb. de anahtarını verir."[4] Bununla beraber Marks, komünal, köleci ve feodal üretim biçimlerininde özlerini ortaya koymuş ve toplumsal bilimlere geniş ufuklar açmıştır. Oysa, burada tartışmasına giremeyeceğimiz bir çok nedenle, bu görüşler somut tarihi araştırmalara temel teşkil edecek yerde klişeleştirilmiş ve kendilerine yeten açıklamalar haline getirilmişlerdir. Bunu son zamanlarda sık sık görüldüğü gibi "stalinizm"le açıklamak ve "stalinizm"i de çarlık Rusya'sının belli koşullarıyla veya üretim ilişkileri ile üretim güçleri arasında kurulan keyfi önceliklerle izah etmek yetersizdir. Ne var ki durum evrenseldir ve yüzyıldan beri Marks'ın tarihi tahlillerine gereken zenginlikte katkıda bulunulmamıştır.[5] Hatta daha da ileri giderek diyeceğim ki bu tahliller yeteri derecede incelenip, anlaşılmamıştır. Veya, Marks, farklı ufuklardan alman yöntem ve kavramlar ışığında "okunmuş", "düzeltilmiş" ve ona "bilimsel katılık" getirilmiştir.[6]

Türkiye'de de marksist düşüncedeki kısırlığı çe-

---

4 K. Marks, *Oeuvres*, (hazırlayan M. Rubel) Editions Gallimard (pleiades) cilt: I, Paris, 1968, s. 260. (Introduction Generale...).

5 Buna konumuz açısından verilebilecek en önemli örnek 15-20 yıldır "Asya tipi üretim biçimi" üzerinde yapılan araştırmalara rağmen ortaya çıkan ürünlerin yetersizliğidir.

6 Burada başta Althusser ve arkadaşları olmak üzere, Perry Anderson'un "batılı marksizm" başlığı altında topladığı düşünce akımlarını kastediyorum. P.Anderson'un, bazı yerinde eleştirileri için bk. *Le Marxisme Occidental*, Maspero, Paris, 1977.

şitli nedenlerle açıklayabiliriz. Herhalde bunların başında marksist düşüncenin devamlı baskı altında tutulması gelir. Aslında bu evrensel bir olgudur ve derece derece tüm kapitalist ülkelerde de vardır. Ancak Türkiye'de, ülkenin uluslararası işbölümündeki yeri ve bunu yaratan tarihi birikim dolayısıyla bu baskı çok fazla olmuştur. Gerçek bir bilimsel araştırma, Türkiye'de sadece emek ve sabır değil, aynı zamanda cesaret ve fedakârlık istemektedir. Öte yandan devamlı "destabilisation" koşulları, bilimsel çalışmanın istediği huzur ve sükûnetin tam tersi bir psikolojik ortam yaratmaktadır. Ayrıca Türkiye'de tartışma konularıyla ilgili temel metinler (Kapital, Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri, Vera Zassoulitch'e Mektup, Ailenin Mülkiyetin ve Devletin Kökeni gibi) teorik soyutluğun zirvesinde ve anlaşılmak için defalarca okunmaları gereken eserlerdir. Üstelik bu okumaların epeyce geniş bir somut bilgiler hazinesi ışığında olması lazımdır. Daha özgül olarak Türkiye'de tarihi analizci şu zorluklarla karşı karşıyadır.

1. Türk tarihi hakkında somut ve sağlıklı bilgilere sahip olmak güçtür. Burada birçok değerli araştırmalar yapmış tarihçilerimize haksızlık yapmak istemiyorum. Fakat şunu söylemek istiyorum: Tarihçilerimiz, çoğu kez farkına varmadan, bize verdikleri bilgileri Osmanlı ideolojisi ile birlikte sunmuşlardır. Burada kendi ideolojilerini kasdetmiyorum. Bunları ayıklamak nisbeten kolaydır. Kasdettiğim, ideolojinin somut bilgi olarak sunulmasıdır. Bunu bir örnekle açıklayalım. Birçok Türk tarihçisi Osmanlı devletinde toprağın sahibinin devlet olduğunu, yani arazinin "miri arazi" olduğunu yazmışlardır. Görüldüğü gibi, burada bir yorumla değil, bir somut bilgiyle karşı karşıyayız. Oysa bize burada öğretilen husus gerçeğin kendisi değil, Osmanlı ideolojisinde aldığı şekildir. Bu konunun ayrıntısına ilerde gireceğim; fakat örnekleri çoğaltmak ve Osmanlı "merkeziyet-

çiliği", Osmanlı "sınıfları" gibi farklı anlamlar verilen kavramlar üzerinde durmak mümkündür.

2. Türk tarihini kavrayabilmek için batı tarihini de iyice incelemek ve bilmek gerekir. Osmanlı evrimi bir durakta kesintiye uğradığına göre, bize açıklayıcı ipuçlarını ancak bir kesintiyi aşmış bir sürecin incelenmesi verebilir. Daha somut olarak feodalizme ve kapitalizme geçiş koşullarını bilmek gerekir. Oysa Türkiye'de genel eğitimle sağlanamayan bu bilgiler ancak özel bir çaba ve inatla elde edilebilir. Bu konuda Marks'ın ve Engels'in yoğun metinleri yetmez; hatta bunların da anlaşılabilmesi için Avrupa'da feodalizmin oluşmasıyla ilgili somut tarihi incelemeler okunmalıdır. Bu konuda Avrupa tarihi bizim tarihimizden çok daha sağlıklı incelenmiştir ve karşılaşılacak ideolojik tuzaklar da kendi tarihimizde olduğundan daha azdır.

3. Nihayet böyle bir analiz için tarihi maddeci yöntem ve bilgilere hâkim olmak gerekir. Bu ise klâsik metinlerin defalarca okunup, kavranmış olmalarıyla mümkündür. Oysa Türkiye'de genellikle tutulan yol Marks'ı ve Engels'i daha çok ikinci kaynaklardan, "batılı marksist"lerden öğrenmektir. Bir ölçüde evrensel planda da geçerli olan bu eğilim, Türkiye'de (ve benzer ülkelerde) daha da güçlüdür. Bu eğilime temel teşkil eden düşünce, Marks ve Engels'in geçen yüzyılın düşünürleri olduğu, onların ölümünden sonra çok şeylerin değiştiği ve çağdaş düşünürlerin bu gelişmeleri de analiz ettikleri ölçüde daha geçerli oldukları yönündedir. Ne var ki "çağdaş marksistler" kendi aralarında anlaşma halinde olmadıkları gibi, çoğu kez gruplar halinde kendi ulusal-idealist kültür geleneklerinin izlerini taşımakta ve toplumsal diyalektiğin dışında soyut tartışmalar şekline dönüşmektedirler. Örneğin Althusser ve arkadaşlarının 1970'lerdeki yapısalcı (structuraliste) sapmaları hep kendi ulusal-idealist kültür miraslarıyla ilgilidir. Bu bağ-

larında 1960'larda Avrupa'da özellikle Fransa'daki "yabancılaşma" ve "hümanizm" tartışmalarını hatırlamadan, Althusser'in düşüncelerini anlamak ve yerine oturtmak güçtür. Öte yandan batılı marksistler temel ilgi sahalarını daraltmışlar ve çoğu kez sınırlı felsefi, epistemolojik, psikanalitik vb. sorunlar üzerinde yoğunlaştırmışlardır. Kısaca Türk tarihine eğilen bir araştırıcının, "batılı marksistler"den alabileceği şeyler hayli sınırlıdır.[7]

Şimdi, yukarda sıraladığım teorik ve ideolojik güçlükleri unutmadan Osmanlı toprak ve devlet sisteminin tartışmasına girmek istiyorum.

Osmanlı Üretim Biçimi

Osmanlı toplum yapısını bir üretim biçimi ve devlet tipi olarak açıklayabilme çabaları nisbeten yenidir. Bununla beraber bu çabaların ürünü olarak son yıllarda bir çok kitap ve makale yayınlanmıştır. Osmanlı toplumunu "asya tipi üretim biçimi" ya da "feodalite" kategorilerinden birine sokan bu araştırmaların ortak özelliği, kanımca, sorunu mekanik bir biçimde sunuşları ve bir süreç içinde ele almayışlarıdır. Bu yüzden Osmanlı toplumunu, belli bir zaman kesidi içinde inceleyen araştırıcılar, analizlerini genellikle bir "teşhis"le sonuçlandırmaktadırlar. Öyle sanıyorum ki, Türk toplumsal bilimlerinin bugünkü aşamasında, bunun en önemli nedenlerinden biri konuya yaklaşımda kullanılan kaynaklardır.

Osmanlı toplumunu analizde kullanılan temel kaynaklar, genellikle Türk tarihçilerinin ortaya koydukları bilgiler ve belgelerdir. Bunların belli bir

7 Tekrar edeyim ki burada kasdettiğim bir çeşit "felsefi okul" haline gelmiş düşünce akımlarıdır. Bunun dışında batıda yapılan ve dikkatle izlenmesi gereken sayısız araştırmalar vardır. Bu alanda birçok burjuva tarihçisinin çalışmalarını, kimi "marksist" filozoflardan daha yararlı bulduğumu belirtmek isterim.

ölçüde Osmanlı gerçeğini değil, bu gerçeğin Osmanlı ideolojisinde (ya da çağdaşTürk ideolojisinde) aldığı biçimi yansıttıklarına daha önce işaret etmiştim. Bu konuda özellikle Osmanlı hukuku ve bu hukuku oluşturan çeşitli kanunnameler tayin edici bir rol oynamıştır. Oysa, bu alandaki bilgi yetersizlikleri bir yana, sadece hukuki durumu incelemekle bir toplumsal yapının gereğince anlaşılamayacağı açıktır. Bu bakımdan sorunu evrensel planda ele almak, toplumların evrimlerini açıklayabilen evrensel kategorilere dayanmak ve eldeki somut bilgileri bu kategoriler ışığında değerlendirmek gerektir. Daha önce belirttiğim gibi Marks'ı ve Engels'i "asya tipi üretim biçimi"nin evrnesel niteliğini keşfetmeye götüren ve Marks'a "... Hindistan'daki çeşitli kollektif mülkiyet biçimlerinden, Germenlerdeki ve Roma'daki çeşitli orijinal özel mülkiyet biçimleri çıkarılabilir" dedirten yöntem budur. Ne varki böyle bir yolun gerektirdiği bilgi ve malzeme yığınını bulmak ve incelemek her zaman mümkün değildir. Bu yüzden, şimdiye kadar tarihi bir sıra içinde vermeye çalıştığım bilgileri, belli bir derecede soyutluk ve genellik içinde toparlamaya çalışırken, kendi kaynaklarımın da bir hayli sınırlı olduğunu belirtmekle işe başlayacağım.

Roma-Germen sentezinin neden Bizans (Doğu Roma)-Türk sentezi halinde yinelenmediğini çeşitli yönleriyle açıklamaya çalışmıştım. Bu oluşumun temel ögelerini şu şekilde özetleyebiliriz.

Doğu Roma imparatorluğu, Batı Roma'nın aksine köleci üretim biçiminin fazla yaygın olmadığı, buna karşılık şehir ekonomisinin daha ileri olduğu bir yapıya sahipti. Bizans tarihçilerinin araştırmaları, tarımda daha çok komünal üretim ilişkilerinin yaygın olduğunu ortaya koymuştur. Gerçekten gerek Anadolu'da gerekse Balkanlarda, sosyolojik anlamda kendi kendilerine yeten köyleri temsil eden tarımsal cemaatlerin (communauté agraire) egemen olduğunu gö-

rüyoruz. Klâsik örneklerini Hint komünlerinde ya da rus "mir"lerinde bulan bu üretim yapısı, Bizans'ın "metrokomia"ları, güney slavlarının "pleme"leri ve rumenlerin "sa"larıyla tekrar karşımıza çıkmaktadırlar. Bu üretim biçiminin ortak özellikleri şunlardır. Tarımsal cemaatler aşiret örgütünün çözülmesi ve toprağa yerleşmeyle birlikte ortaya çıkan, toprağın ortak tasarruf edildiği ve henüz özel mülkiyetin oluşmadığı üretim biçimleridir. Aşiretin en küçük birimini teşkil eden ögeler çeşitli isimler almakta ve bunların da içinden patriarkal aileler çıkmaktadır. Tarihi evrimin belli bir aşamasında toprak geniş aileler arasında peryodik olarak bölünmeye başlanmakta, fakat yine de tarımsal cemaatin ortak bir toprağı veya merası bulunmaktadır. İngiliz raporlarına dayanarak hint komünlerini inceleyen Marks, bunların genellikle 500 dönümle 5000 dönüm arasında bir toprağa sahip olduklarını; üretimin, doğrudan doğruya devlete giden artı-ürünün dışında tamamen tüketime dönük olduğunu ve toprağın ortak işlendiğini belirtmektedir.[8] Bu basit şekliyle, tarımla patriarkal ailelerin ev sanatları arasındaki iş bölümüne dayanan hint komününün başında genellikle hâkim, bekçi, tahsildar gibi çeşitli roller oynayan bir başkan bulunmakta, bunu takiben de yazıcı, din adamı, öğretmen, müfettiş gibi görevliler gelmektedir. Nihayet demirci, berber, çömlekçi, çamaşırcı, kuyumcu, şair gibi unsurlar da köy hayatını tamamlamaktadır. "Sayısı bir düzineyi bulan bu kimselerin masrafları tamamiyle komün tarafından karşılanmaktadır. Nüfus artınca, eski model üzerine yeni bir komün kurulmakta ve ekilmemiş bir sahaya yerleşmektedir."[9] Görüldüğü gibi, bu bilgiler bize yakın tarihlere kadar

8 K. Marks, *Le Capital*, Birinci kitap, cilt: II, s. 47.
9 Aynı eser: s. 47. Marks, bu komünlerden "en eski devirlerden kalma, fakat hâlâ kısmen yaşıyan küçük hint komünleri" diye sözediyor. Bu görüş herhalde, daha az ölçüde olmakla beraber, günümüz için de geçerlidir.

yaygın olan ve hâlâ Anadolu'nun çeşitli yörelerinde örneklerini gördüğümüz Türk köylerini hatırlatmaktadır. Fakat gelişimi tarihi düzeni içinde ele almak üzere tekrar Bizans'a dönelim.

Bizans tarihçilerinin aktardıkları bilgilere göre Bizans komününün (metrokomia) özellikleri şunlardır: toprak ortak mülkiyete dayanmakla beraber, aileler arasında peryodik olarak taksim edilmektedir. Bu parçaları da bölmek, ya da devretmek yasaktır. Başkalarının toprağındaki sudan her aile yararlanabilir vb.[10] Ancak VI. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan slav göçleriyle ve Balkanlara ve Anadolu'ya slav kavimlerinin yerleşmeleriyle önce slav komünü, sonra da, "tarımsal kanun"un vergilemede getirdiği kollektif sorumlulukla da ilgili olarak, "Bizans-Slav komünü"[11] doğmuştur.

Slav komününü aynı tatar aşiret yapılarına benzeten bir Fransız tarihçisi, bunlarda da toprağın peryodik olarak taksim edildiğini, artı-ürünün senyöre ve devlete vergi olarak verildiğini ve bu komünlerin aile şeflerinden oluşan bir heyet tarafından özerk bir biçimde yönetildiklerini yazmaktadır.[12] Komün halkının hepsi "mir" adını almakta ve komünün başında seçimle gelen bir "starosta" (muhtar) bulunmaktadır. Aynı yapıyı Balkanlarda da görüyoruz.

Güney doğu Avrupa'da ve Balkanlarda sosyo-ekonomik evrim batı Avrupa'dan farklı bir biçimde olmuştur. Bu gelişimin temel özelliğini ortaya koymak, bu taban üzerine muhafazakâr bir biçimde oturan Osmanlı yapısı için de açıklayıcı olacaktır.

Batı Avrupa'nın Galo-romen, kelt vb. gibi eski halklarına karşılık, güneydoğu Avrupa'da İlirya, Daçya ve Trakya halkları yaşıyorlardı. Batı Avrupa'daki

---

10 Bk. Z. V. Oudaltsova ve E. V. Goutnova: *La Genèse du Féodalisme et Ses Voies en Europe*; La Pensée, No: 196, Aralık 1977, s. 43-60.
11 Aynı makale, s. 53.
12 Bk. Emile de Laveleye: *De la Propriété et de Ses Formes Primitives*; Paris, Felix Alcan, 1901, s. 8-9.

Germen istilâsına karşılık da güney doğu Avrupa'da Slav ve Türk istilâları olmuştur. Ancak doğu ve güney doğu Avrupa'daki feodalleşme süreci batıdakinden değişik bir biçimde gerçekleşmiştir. Bunun nedeni bu bölgelerde aşiret yapılarının çözülmeleriyle ortaya çıkan komünal ilişkilerin çok daha yaygın ve sürekli oluşları ve bu yapılar üzerinde kurulan devlet tiplerinin devamlı bir anti-feodal mücadele içinde bulunuşlarıdır. Bu özelliği biraz daha somut bir biçimde ortaya koyabilmek için zaman içinde slavlaşan Türk halklarını[13] bir yana bırakarak slav ve rumen komünlerini ele alalım. Esasen, Yorga'nın da ortaya koyduğu gibi bunlar arasında büyük bir fark yoktur.[14]

Güney slavları (sırplar, hırvatlar, slovenler vb.) VI. yüzyılın sonlarından itibaren Balkanlarda yerleşmeye başladıkları zaman henüz aşiret hayatının kan bağlarını koparmamışlardı. Aşiretin en küçük birimi (gens), "pleme" olarak isimlendiriliyor. "pleme" birlikleri aşietleri, bunlar da "askeri demokrasi" gelenekleri içinde yaşayan federasyonları meydana getiriyorlardı. Doğu Roma egemenliğine karşı Balkanlarda kurulabilen ilk devlet, ancak VII. yüzyılda ortaya çıkan Bulgar devleti olmuştur.

Pleme'ler, aynı aşamadaki bütün "gens"lar gibi ayrı isimleri ve yönetim kuralları olan özgür birimlerdi. Plemeler de "zadruga" adı verilen ve "aynı kazandan yemek yiyen"[15] geniş ailelerden teşekkül ediyorlardı. Toprak zadrugalar arasında taksim ediliyor

13 Burada kastedilen VII. yüzyılda Bulgaristan'a yerleşerek ilk Bulgar Devletini kuran ve Bulgarlarla, IX-XI. yüzyıllarda Tuna havzasına yerleşen peçenek ve kumanlardır. Bk. *Histoire de la Roumanie*, s. 98, 99. *La Bulgarie* (G. Castellan, N. Todorov), s. 8. Prof. Todorov, Türk tarihiyle ilişkilerin yarattığı sorunlara bir kaçamak olmak üzere Türklerden "proto-bulgarlar" diye sözediyor, s. 7.

14 N. Yorga, "Karadeniz, Akdeniz ve Adriyatik sahillerinde bulunanlar hariç, rumen, sırp, bulgar ve trakya köyleri hep aynıdır" diyor. *Le Caractère Commun...*; s. 4.

15 N. Yorga, aynı eser, s. 18.

ve "Comoune" adı verilen bir kısım da ortak mülkiyet olarak kalıyordu.[16] Plemelerin Bizans düzeni içinde çözülmeleri soylu ailelerin ve Plemeler çerçevesinde "arkont"ların oluşmasına yol açmıştır. Burada da Batı Avrupa'daki ikili aşamaya tanık oluyoruz. Güney slavları içinden soylu aileler önce pronoia (batıdaki beneficium, Osmanlılardaki timar); sonra da "baştina" (feodal malikane) sahibi olarak ortaya çıkmışlardır. Bununla beraber zadrugaların komünal hayat içinde varlıklarını XX. yüzyıla kadar sürdürdüklerini görüyoruz. Bunlar Türkiye köylerinde hâlâ örneklerini gördüğümüz geniş ailelerde olduğu gibi, bir avlu etrafında toplanan evlerin bütünü demek olan "hane"lerde yaşıyorlar ve aynı kazandan yiyorlardı. Avlunun ortasında da aile reisinin evi bulunuyordu. İşte Türk işgali, esas itibariyle bu zadruga yapısını temel almış ve bir vergi birimi olarak kabul etmiştir. Ancak bu bölgede, özellikle Bosna'da komünal ilişkilerin çözülmesiyle oluşan "baştina"lar da yaygın olduğu için Osmanlı sistemi bunları da, hatta isimlerini de korumak suretiyle, aynen muhafaza etmiştir. Osmanlı terminolojisindeki "çiftlik" kelimesinin ikili bir anlam taşıması bu süreçle ilgilidir. Novakovitch Türklerin "zadruga"ları aynen korumaya çalıştığını ve vergi yükünü hafifletmek üzere birleşmeye çalışan zadrugaların bu eğilimleriyle mücadele ettiklerini yazmaktadır.[17] Öte yandan, aynı yazar, Sırbistan'da kurulan sırp devletinin "az çok özerk" bu zadrugalar üzerine kurulduğunu ve "bu örgütün bir devlet için en iyi siyasal örgüt olduğunu"[18] belirtmektedir.

16 Bu bilgiler için bk. D. Novakovitch, *La Zadrouga*; Paris, 1905.
17 Aynı eser, s. 71.
18 Marks'ın tezlerinden habersiz görünen ve yer yer bunlara ters düşen D. Novakovitch'in "despotik" devletin özüyle ilgili bu gözlemi çok ilginçtir. Osmanlı devletininde aynı yapıyı koruma çabası ve Zadruga'ların daha çok Sırpların bağımsızlığa kavuşmalarından sonra çözülmeye başlamaları Osmanlı devlet yapısı konusunda da bizleri aydınlatmaktadır. Bununla

N. Yorga, "sa" adını taşıyan rumen köylerinin de aynı yapıda olduğunu, toprağın "moşneni" denilen aileler arasında dağıtıldığını ve köy reisinin de "juzi" adını taşıdığını yazar.[19] Bu köy cemaatleri bir ölçüde, zadrugalar gibi, varlıklarını XX. yüzyıla kadar sürdürmüşlerse de, bir ölçüde de çözülmüşler ve "knez"-lerden ve "voyvoda"lardan oluşan bir aristokratik sınıfın oluşmasına yol açmışlardır.[20] Peçenek, kuman ve tatar istilâlalarından sonra bu yerli aristokrasi ile göçebe aristokrasisi arasında bir kaynaşma olmuş ve böylece "boyar" aristokrasisi ortaya çıkmıştır.[21] Tuna eyaletleri Osmanlı egemenliğine kazanıldıktan sonra bu yapı korunmuş ve buğday ticaretine uygulanan tekel sistemiyle batı Avrupa'daki kapitalist gelişmelerin etkileri yumuşatılmıştır.[22]

---

beraber balkanlarda Zadrugalar XX. yüzyıla kadar yaşamışlardır. Novakovitch 1903'te Sırbistan'la ilgili olarak şu tabloyu veriyor:

6-10 kişi	172701 aile
11-15 kişi	27567 aile
16-20 kişi	5105 aile
21-25 kişi	1417 aile
26-30 kişi	366 aile
30 dan fazla	176 aile

Çözülüş, Avusturya'da tahsil yapan bazı aydınların öncülüğünde 1844'de Avusturya sivil kod'unun kabulüyle hızlanmıştır. Bk. aynı eser, s. 88, 162-163.

19 Bk. N.Yorga; *Développement de la Question Rurale en Roumanie;* Jassy, 1917, s. 3-9. Arnavutluk tarihi ile ilgili bir konferansında Yorga, bu tip köy yapılarının güçlü bir merkezi devlet için önemini belirtmiş ve Novakovitch gibi, Sırp devletinin övgüsünü yapmıştır. Bk. N. Yorga; *Brève Histoire de l'Albanie et du Peuple Albanais;* Bükreş, 1919, s. 42.

20 H.H. Stahl; *Les Anciennes Communautés Villageoises Roumaines;* Recherches Internationales; 1970, No. 63-64, s. 99-120.

21 H. H. Stahl "boyar"kelimesinin "turan" asıllı olduğunu belirtiyor. Komünal yapının üzerine kurulan devlet tipini de tartışan Stahl, "despotik" devleti Wittfogel'in daraltıcı "hidrolik devlet" anlayışına indirgeyerek rumen devlet yapısını "sui generis" buluyor. Osmanlı devletini de göçebe devletlerine Yorga'nın verdiği (ve Osmanlılar için de geçerli saydığı) "yağmacı devlet" (Etat prédateur) olarak kabul ediyor. Bu görüşlere katılmaya imkân görmüyorum. Bk. s. 111-115.

22 Doğu Avrupa'da, Marks ve Engels'in "ikinci serflik" dedikleri gelişime yol açan bu etkileri ilerde ele alacağım. Romanya için bk. *Le Second Servage Dans Les Principautés Danubiennes* (1831-1864); A. Otetea; Recherches Internationales; No. 63-64, s. 121-141.

Balkanlarda göçebe halkların yerleşmesi sürecinde ortaya çıkan bu üretim ilişkilerinden başka köleci üretim biçimi de mevcuttu. Slavlar Balkanlara indikleri zaman az sayıda da olsa köleci latifundialar buldular. Bunların da bir süre hayatiyetlerini korudukları anlaşılıyor. Bir Yunan tarihçisi Türk işgali arefesinde Yunan köylülerinin üç farklı statüde bulunduklarını yazmaktadır: özgür köylüler, serfler ve köleler. A. Vacalopoulos'a göre bunlardan özgür köylüler Osmanlı reayasını; serfler, "ortakçı-kulları"; köleler de, "kul"ları oluşturmuşlardır.[23] Bu görüşle ilgili eleştirileri, Türk-yerleşme biçimlerinin ve reayanın durumunu ele alırken yapacağım.

Yukardaki açıklamalarla, Balkanlarda mevcut üretim biçimleri hakkında bir fikir edinmek mümkündür sanırım. Herhalde bunlardan en yaygını komünal ilişkilerdir. Ancak komünal ilişkilerin çözülmesiyle özgür köylüler ortaya çıktığı gibi, bunların da bağımsız varlıklarını sürdürememeleri feodal gelişmelere yol açmaktadır. Burada güney doğu Avrupa'daki feodal gelişmenin batıdakinden temel ayrılığı da ortaya çıkmaktadır. "Batıda Roma'lı kolonla, ortaçağ serfi arasında nasıl özgür köylü yer aldıysa, Bizans'ta bu rolü komünün özgür üyesi ve devletin askerlik hizmeti için bir parça toprak verdiği savaşçı köylüler (stratist) oynadılar."[24] Bizans'ta güçlü bir "merkezi" devletin mevcudiyeti, Bizans-Slav komününün bağımsızlığını kaybetmesine ve toplu halde serfleşmesine yol açtı. Aynı olgu diğer taraftan da küçük köylülüğün gelişmesini ve giderek feodal malikânenin ve batı tipi bir vassalık sisteminin doğuşunu yavaşlattı. Bizans'ta toprak mülkiyetine sahip olmamakla beraber, devlet, batıdakinden daha ileri bir düzeyde bulunan şehirlerindeki tüccar, yüksek memur ve zanaatkâr gibi kategoriler aracılığıyla feodal sınıfları da

23 A. Vacalopoulos, a.g.e., s. 43-44.
24 Z.V. Oudaltsova, E.V. Goutnova, a.g.m., s. 54.

kontrol ediyordu. Bu yüzden Bizans'ta feodal gelişim batıdan hem farklı bir biçimde, hem de daha geç cereyan etti.[25] Bu gelişimin temel çelişkilerini ve iktidar olgusu açısından yarattığı istikrarsızlığı daha önce anlatmıştım. Sık sık hanedan değişikliklerine, iç ayaklanmalara ve saray cinayetlerine yol açan bu durum Türk fetihlerine kadar sürmüştür. Ne var ki, X. ve XI. yüzyıllarda Bizans topraklarındaki gelişim daha çok feodal üretim ilişkileri lehineydi. Bu durum Türk işgallerini kolaylaştırmıştır.

Türklerin Malazgirt savaşından sonra Bizans topraklarına yerleşmeleri yüzyıllar süren bir süreç içinde cereyan etmiştir. Bu yerleşimde Türkler, Bizans'taki feodalleşme sürecinin yarattığı çelişkilerden yararlanarak bir kısım senyörlerin ve halkın desteğini kazanmışlardır.[26] Gerçekten bu dönemde birçok Bizans tekfuru, çıkarlarını kısıtlamaya çalışan merkezî devlete karşı Türk gazilerini bir müttefik olarak görmüşlerdir. Bunun çeşitli nedenleri vardır. Bu nedenlerden biri de, E. Frances'in ileri sürdüğü gibi "Bizans feodallerinin, sınıf kavgalarının keskinleştiği bir dönemde, yeni Türk gücünde halk hareketlerini ezecek bir kuvvet bulmaları"[27] mıdır? Bunu sanmıyoruz. Aksine

---

25 Aynı makale; s. 52-56. Sovyet tarihçileri "despotik" devlet terimini kabul etmedikleri için, "merkezî" devlet kavramına başvuruyorlar. Ancak "merkezî" devlet mutlakiyetçi, kapitalist ve sosyalist devlet gibi tüm devlet türlerini kapsar. Bu yüzden Bizans devletinin niteliği makalede ortaya çıkmamaktadır. İlerde "despotik" devlet kavramının tartışmasını yapacağız. Yalnız burada Sovyet yazarlarının, Bizans merkeziyetçiliğinde komünal üretim ilişkilerinin rolüne hiç değinmediklerine işaret edelim. Devlet konusunda yazarların vuzuhsuzluğu aynı makale içinde çelişkilere de yol açmaktadır. Gerçekten, araştırıcılar, bir yandan devleti "feodallerin kollektif iktidarının temsilcisi" (s. 55) yani "feodal devlet" olarak nitelerken; diğer yandan da şehirli tüccar ve yüksek memurlar kanalıyla, "Bizans feodallerinin merkezî iktidarın kontrolü altında bulunduğunu" (s. 55-56) yazmaktadırlar. Yine aynı yazıda Bizans'ta "köleci devletin" varlığını koruduğu da kaydedilmektedir (s. 59).

26 C. Cahen; *La Première Pénétration Turque en Asie Mineure*; Byzantion; XVIII; 1946-48, s. 64. S. Vryons; a.g.e., s. 229.

27 Bk. E. Frances; *La Féodalité Byzantine et la Conquête Turque*; Studia et Acta Orientalia; cilt: IV; 1962, Bükreş, s. 69-90.

bu konuda tarihçilerin birleştiği husus, artan feodal sömürü karşısında halkın, Türk fetihlerini çoğu kez mukavemetsiz karşıladıklarıdır. Birçok senyörü asıl isyana ve Türkleri bir kurtarıcı gibi karşılamaya iten neden, yazarın da belirttiği gibi, Bizans devletinin giderek Venedik ve Cenova ticari çıkarlarının bir aracı haline gelmesi ve özellikle bunların buğday ticaretini ellerine almalarıdır. Kısaca Türkler, halkla asiller ve asillerle de merkezî devlet ve şehirli unsurlar arasındaki çelişkilerden yararlanarak, sadece Anadolu'yu fethetmekle kalmamışlar, Balkanlarda da hızla yayılmışlardır.[28]

Selçuklu döneminde Anadolu'da Türklerin yerleşme yoğunluğu ve biçimi ne olmuştur? Ne yazık ki bu konuda somut bilgilere sahip değiliz. Bu konuda ayrıntılı bir araştırma yapan S. Vryonis'e göre, Türkler uzun süre Anadolu'da "küçük fakat güçlü bir azınlık" teşkil etmişler, "Anadolu'nun etnik ve dinî tablosundaki nihaî ve kritik değişim, XIII. yüzyılın sonlarında, XIV. yüzyılın başlarında"[29] olmuştur. Yine aynı yazara göre, Türk istilâları yıkıcı, nüfusu azaltıcı ve göçebeliği tanım aleyhine geliştirici etkiler yapmış ve ancak XII. yüzyılın ikinci yarısında yeni bir refah dönemine girilebilmiştir.[30] Bu konuda, taraflsızlığından yer yer kendisinin de kuşkulandığı, aristokrat kökenli Bizans tarihçilerinin verdiği bütün bilgileri aktaran yazar soruna fazla bir aydınlık getirmemiştir.[31] Ayrıca sorunun önemli yönü bizce bu değil-

28 E. Frances Bizans'ta devlet senyörler çelişkisine, yukarıda zikrettiğimiz makalesinde, bir hayli ışık tutan bilgiler veriyor, s. 81-90.

29 S. Vryonis Jr. a.g.e., s. 179-258.

30 Aynı eser; s. 282-285.

31 Bazı Türk tarihçilerinin ulusçu önyargılarını haklı olarak eleştiren yazar kendisi de aynı hataya düşmüş ve sorunu bir uygarlık-barbarlık savaşı şeklinde çıkarak kaynakları da hep bu açıdan değerlendirmiştir. Yazarın unuttuğu nokta şudur: Germenler de sayısız kırım, yağma, yakıp-yıkma vs. yaptılar, fakat Roma-Germen sentezinden yeni bir tarihî devir doğdu. Doğuda benzer bir sentezi önleyen unsurlar nelerdi? Önyargılarla hareket eden yazarın sorunu bu biçimde kavraması ve çözmesi beklenemezdi.

dir. Sorunun önemli yönü Türklerin Anadolu'ya yerleşme biçimleri ve tarım cemaatinin (komün'ünün), giderek Türk köyünün ortaya çıkışıdır.

Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinin, kan bağına dayanan aşiret örgütünün çözülmesi ve mekân bağına dayanan köylerin kurulması ile somutlaştığını biliyoruz. Bu yerleşim XX. yüzyıla kadar süren uzun bir dönem içinde gerçekleşmiştir. Bununla beraber, daha önce de işaret ettiğim gibi, aşiret örgütünün klâsik üçlü yapısının ne olduğu ve nasıl isimlendirildiği konusunda bugün dahi bir görüş birliği yoktur.[32] Burada terminolojik kolaylık olmak üzere, Türkmen aşiretleri için daha çok kullanılan ve boy-oymak-oba şeklinde sıralanan terimleri kullanacağım. Bunların en önemlisi ve köylerin kuruluşuna yol açan birim "oba"dır ve aşiret örgütü yerine, "gentilice" örgütü karşılığında belki de "oba örgütü" demek daha doğru olacaktır.[33]

Öyle görünüyor ki, Anadolu'ya gelen göçebe unsurlar kısmen tarıma geçerken toprağa "oba"lar şeklinde yerleşmişler ve ilk Türk köylerini kurmuşlardır. Germen istilâsından sonra frankların Galo-romenlerden ayrı yerleşmeleri[34] gibi, Türklerin de Bizans köylerinden ayrı köyler kurdukları anlaşılmaktadır. Sonraki yüzyıllarda, Türkmenlerin terkedilmiş köylere sahip çıkmaları veya düpedüz halklarını kovarak bazı köyleri gasbetmeleri[35] daha sık rastlanan bir

32 Bu konuda somut çalışmalar yapan bazı araştırıcıların görüşleri şunlardır: Dr. Cengiz Orhonlu boy (aşiret), oymak (cemaat), oba (mahalle) biçiminde bir terminoloji geliştiriyor. (*Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü 1691-1696*, İstanbul, 1963, s. 13) Kemal Güngör'ün teklif ettiği kavramlarda buna benzemektedir. Buna göre aşiret'in alt birimleri kabile ve Oba-mahalle şeklinde sıralanmaktadır. (*Cenubi Anadolu Yörüklerinin Etno-Antropolojik Tetkiki*; Ankara, 1941, s. 41). Faruk Demirtaş da araştırmalarında "oymak"ı aşiretin alt birimi olarak ele alıyor. (*Osmanlı Devrinde Anadolu'da Oğuz Boyları*, D.T.C.F. Dergisi, Cilt: VII, 1949.

33 Bu konuda Dr. Hikmet Kıvılcımlı "kan teşkilâtı" terimini öneriyor: *Tarih Tezi*, İstanbul, 1974, s. 61.

34 Z. V. Oudaltzova; a.g.e., s. 46.

35 Dr. C. Orhonlu; a.g.e., s. 35.

olay ise de, başlangıçta ayrı yerleşim varsayımı bizce daha uygun görünmektedir. Bizanslılarla karışma aristokratlar ve aşiret beyleri düzeyinde olmuş, ilk dönemde halklar arasında karışma olmamıştır. İlk yerleşenler, muhtemelen daha önce tarımcılığı uygulamış unsurlardı. Hayvancı göçebelerin yerleşik tarım düzenine geçişleri genellikle zorunlu bir iskân politikasının sonucu olmuş, büyük dirençlerle karşılaşmış ve üretimde de düşüklüklere yol açmıştır. Bununla beraber, daha önce de belirttiğim gibi, Anadolu'ya gelen Türkler tamamen göçebe unsurlardan ibaret değildi. Göçebe olanlar da aşiret yapısı içinde sınıflaşma sürecine girmişlerdi ve böylece bir aşiret aristokrasisi ortaya çıkmıştı. Türkmen 'boy'unu teşkil eden oymaklardan, ya da obalardan biri verasetle geçen bir yöneticilik imtiyazı kazanıyor ve "bey" oymağı (obası) haline geliyordu.[36] Bunlar Osmanlı aristokrasisinin XVI. yüzyılda gücünü kaybeden Türkmen kanadını teşkil etmişlerdir.

Türklerin Anadolu'ya yerleşmesi sonucu binlerce oymak ve oba, kendiliğinden bir süreç içinde köyler kurmuşlardır. Bugün Anadolu'da bulunan bir çok köy, ilk oymaklarının ya da obalarının isimlerini taşımaktadırlar. Merkezi iktidar oluştuktan sonra, bu yerleşme sürecinde kan bağlarını tamamen koparmak için oymakları bölüyor ve karıştırıyordu. Ancak doğal yerleşim, Türk köyüne temel teşkil etmek üzere oba çerçevesinde olmuştur.[37] Burada göçebe ve yarı göçebe olarak varlığını XX. yüzyıla kadar sürdüren Türkmen boyları, Yörükler ve Kürt aşiretleri üzerin-

36 Örneğin F. Demirtaş'ın incelediği Bayad boyunu oluşturan 20 oymaktan bir tanesi boyu idare ediyordu. 24 evlik bu oymakta 12 kişi "beğ" ünvanını taşıyor. Bk. *Osmanlı Devrinde Anadolu'da Oğuz Boyları*; s. 322.

37 Dr. C. Orhonlu, "Bazen bir oymaktan kopan küçük bir kısım, başka bir yere giderek beğendiği toprak üzerinde yurt tutup, çiftçilik yapıyordu" diyor ki genel yerleşim modeli bu olmalıdır. a.g.e., s. 34. H. R. Tankutda *Köylerimiz* isimli kitabında oba kelimesini köylere temel teşkil edecek bir biçimde kullanıyor. *Köylerimiz*, Ankara, 1939, s. 28.

de durmayacağım. Bunlar Osmanlı üretim biçiminin egemen unsurunu teşkil etmiyorlardı. Bununla beraber Osmanlı devlet yönetimi onlardan, maden ve gemicilik hizmetleri, kale tamirciliği, nakliyatçılık vb. gibi çeşitli işlerde yararlanmış ve ayrıca asker deposu olarak kullanmıştır.[38]

Türk köyünün obaların yerleşmesiyle ortaya çıktığını belirttik. Fakat bu Türk köylerinin çok yönlü bir biçimde anlaşılmaları için yeterli değildir. Bu konuda diğer tarihi tecrübelerle ilgili teorik ve somut bilgilerimizden yararlanabiliriz. Ne var ki asıl gerekli olan antropolojik ve arkeolojik çalışmalardır. Burada aktardığımız antropolojik çalışmaların, içerdikleri birçok yararlı bilgiye rağmen, henüz temel kavramlarda bile bir açıklık içinde olduklarını iddia etmek zordur. Köy kuruluşuna ışık tutacak arkeolojik çalışmalara gelince, bunlar yok denecek kadar azdır. Bu gibi çalışmaların önemini ortaya koymak üzere, bu alanda yapılmış bir araştırmanın bulgularını özetlemek isterim.

Çanakkale'de Kara Menderes çevresinde, arkeolojik kalıntılar ve ekolojik faktörler değerlendirilerek eski köy yerleşmeleri ile ilgili şu hususlar saptanmıştır.[39] Türk köyleri, obalar halinde yerleşmeleri sonucu olarak, genellikle Bizans köylerinden ayrı, bakir topraklar üzerinde kurulmuşlardır. Gerçekten

38 Bu konuda Ahmet Refik'in Mühimme Defterlerinden çıkardığı Türk aşiretleri ile ilgili hükümler genel bir fikir vermektedir. Bk. *Türk Aşiretleri*, İstanbul 1930. Osmanlı Kanunnamelerinde ve mühimme defterlerinde aşiretler, "taife": oymak ve obalar da "cemaat" olarak kaydedilmişlerdir.

39 Aşkıdil Akarca: *Çanakkale'de Kara Menderes Çevresindeki Eski Köy Yerleşmeleri*, *Tarih Dergisi*, Mart 1976, Sayı: 30, s. 119-134. Araştırmada ilk Türk köylerinin tespitinde anahtar iki çanak-çömlek çeşiti 'miletos' işi ile son Bizans keramiği tarzında yapılmış çanak çömlek olarak görülmüştür. Bölge XIV. yüzyıl başlarında Karesioğulları tarafından işgal edilmeye başlamıştır. Araştırıcı, arkeolojik bulguları değerlendirerek, "Tarihi olaylar Karesioğulları devri ile Osmanlı devri arasında bir kesinti olmadığını gösteriyor. Bu bölgede Osmanlı egemenliği bir iktidar değişikliği şeklinde olmuştur." diyor. Bu görüş bu çalışmadaki temel fikrimizi doğrulamaktadır. s. 124-125.

bölgede incelenen köylerden sadece biri hariç diğer hepsi yeni yerleşme birimleridir. Araştırıcı bu olguyu daha ziyade üretim biçimindeki göreli devamlılıkla ve bunun gerektirdiği ekolojik koşullarla açıklıyor. "Türk köylerinin ortak özelliği poyrazdan korunmuş ve yamaca ya da sırta arkasını vermiş olmalarıdır. Bu yüzden genellikle güneye bakarlar... Türk yaşantısında hayvancılığın önemli bir yer tuttuğu düşünülürse, seçtikleri yerlerin daima sürülerin rüzgâra ve soğuğa karşı koruyan yerler olduğu görülür."[40] Bunun dışında, özellikle tarıma daha kolay geçebilen Yörük aşiretlerinde etnik ve kültürel faktörlerin de yerleşmelerin aynı topraklarda olması yönünde etki yaptığı düşünülebilir. Bununla beraber bu konuda kesin genellemelere gidebilmek için daha pek çok saha araştırmalarına ihtiyaç vardır.

Şimdi aynı derecede önemli diğer bir soruna geçerek, oluşan Türk köyünde üretim biçimine ve mülkiyet yapısına ait bazı verileri teorik bilgilerimiz çerçevesinde değerlendirmeye çalışalım. Burada temel alınacak teorik çerçeve de şudur: Obalar bir "ata" dan gelen, kan bağıyla bağlı akrabalar bütünüdür. Bu haliyle "oba" bir "geniş aile" değildir. Patriyarkal tipte geniş aile şekli, "oba"ların yerleşmeleri ve çözülmeleri sürecinde, obaların içinden çıkmaktadır. Böylece Türk köyü obaların yerleşmesi ve patriyarkal ailelere bölünmesiyle ortaya çıkmaktadır. Patriyarkal aileler genellikle bir avlu etrafında birleşen küçük kerpiç evlerden oluşmaktadırlar. Aynı kazandan yiyen ve toprağı ortak işleyen bu evler hep birlikte bir "hane" teşkil etmektedirler. İlerde daha ayrıntılı ele alacağımız gibi, günümüzde bile canlı örnekleri görülen bu tip köy yapısı, Balkanlardaki "zadruga"lar gibi, güçlü merkezî (despotik) devletin temelini oluşturmaktadır. Köy, başlangıçta genellikle birkaç patriyarkal

40 Aynı makale, s. 120-121.

aile halinde ortaya çıkmakta, zamanla, doğal nüfus artışıyla büyümektedir. Göçebe hayatta çadırlarda yaşayan bu birim, Türkmenlerde "aile" anlamına gelen "aul" (avlu-ağıl) ismini taşıyordu.[41] Toprak köy cemaatinin ortak malı sayılıyor ve patriyarkal aileler arasında, Rus mir'inde ya da göçler öncesi Germen markında olduğu gibi, peryodik olarak taksim ediliyordu.[42] Cumhuriyet Türkiye'sinde yapılan bazı araştırmalar, günümüzde bile bu ilkel üretim biçiminin kalıntılarını ortaya koymuştur.[43] İşte Osmanlı Devletinin titizlikle koruduğu toplumsal hücreler bunlardı. Yerleşik düzene geçişleri, Türkmen boylarından daha da geç olan Kürt aşiretlerinin[44] oluşturdukları köy yapısı da farklı değildir.

Türkmen -ve daha sonra Kürt- aşiretlerinin çözülmesiyle oluşan köyler, Bizans-Slav komünleriyle birlikte Anadolu'da en yaygın üretim ilişkilerini

41 Aboul Ghazi Bahadour Khan: *Histoire des Mongols et des Tartares*, St.Petersbourg 1871-1874, s. 337.

42 İlkel tarım cemaatleri ve bunların iki aşaması konusunda bk. K. Marks: *Lettre à Vera Zassoulitch (1881), Sur Les Sociétés Précapitalistes*,s. 318-342.

43 Bu konuda bk. Dr. W. Ruben: *Anadolu'nun Yerleşme Tarihi ile ilgili Görüşler Koçhisar'ın Tuz Gölü Batısındaki Step Köylerinde 1946 Eylülünde Yapılan Bir Araştırma Gezisinin Sonuçları*; D.T.C.F. Dergisi, Cilt: V, 1947, s. 369-391. W. Ruben, incelediği köylerde bu biçim peryodik taksimin artık olmadığını söylemekle beraber, Anadolu'da bu tip üretim biçimi ile ilgili birçok (tanıklara dayanan) örnekler vermektedir. Ayrıca Ruben, incelediği köylerdeki Bizans kalıntılarına (sikke, kilise taşı, resim vb.) dayanarak, bunların eski Bizans köyleri üzerine yerleştiğini ileri sürüyor, s. 383. Aynı şekilde, Nur Vergin, Karadeniz Ereğlisi'ndeki bazı köylerde yaptığı araştırmada "Gezek Usulü" adı altında peryodik taksimin geçmişte uygulandığını saptamıştır. Şematik olarak açıklanan taksim modeli 1970'lerde artık mevcut değildi. Bk. Nur Vergin, *Industrialisation et Changement Social*, İstanbul, 1978, s. 134-135. İsmail Hüsrev'in *Türkiye Köy İktisadiyatı*'na göre Gezek Usulünün bölgede 1930'larda yürürlükte olduğu anlaşılıyor. (Ankara, 1934, s. 26).

44 Kürt aşiretleri ile ilgili dikkati çeken somut araştırma Dr. İsmail Beşikçi'nin Alikan Aşireti hakkındaki çalışmasıdır. Ne var ki burada da aşiret yapısı açık bir biçimde ortaya konamamıştır. Aşiretin kan birliğine dayanan en küçük birimi nedir? Beşikçi "kabile" ve "zoma" diye iki birimden sözediyor. Kabile'de iç-evlenmenin esas olduğunu yazdığına göre (s. 68), Kabile, kan birimi (gens) olamaz. Zoma'nın ise ne olduunu Beşikçi anketle saptamaya çalışmış, bir sonuca varamamıştır. Bk. *Doğuda Değişim ve Yapısal Sorunlar*, Ankara, 1969.

oluşturuyordu. Bugün için bu konuyla ilgili elde somut veriler olmasa bile, Cumhuriyet Anadolu'suna bakarak -ve Rumen tarihçi H. H. Stahl'ın önerdiği gibi, tarihi tersine okuyarak- bu sonuca rahatlıkla ulaşabiliriz. Daha önce de belirttiğim gibi, Bizans'ta ve daha sonra Selçuk-Osmanlı toplumunda feodal mülkiyet ilişkileri, batıdaki gibi özgür köylüler aleyhine değil, tarımsal cemaat halinde yaşayan köyler ve patriyarkal aileler aleyhine olmuştur. Ancak burada bir noktaya açıklık getirmek gerektir. Türkiye'de Osmanlı üretim yapısıyla ilgili bazı araştırmalarda, tarım cemaatlerinin üyeleri geniş bir "özgür köylü" kategorisi içinde değerlendirilmişlerdir.[45] Oysa, Osmanlı hukukunun reaya açısından ne anlam taşıdığını incelemeden dahi, komünal ilişkiler içinde yaşayan ve cemaatlerine, Marks'ın dediği gibi "göbek bağı ile bağlı" köylüleri ayrı bir kategori olarak saymak gerekmektedir.[46] Özgür köylülük tarım cemaatlerinin, başka bir deyişle komünal ilişkilerin çözülmesiyle ortaya çıkmış ve batıda serfliğe dönüşmüştür. Aynı şekilde köleci ve feodal ilişkilerin çözülmesiyle de özgür köylü kategorisi oluşmuştur. Bizans'ta ve Osmanlı toplumunda elbette özgür köylü statüsünde bir köylülük de vardı. Fakat "reaya" kitlelerinin çoğunluğunun komünal ilişkilerin kalıplarını henüz tam anlamıyla kırmadıklarını varsayıyoruz. Patriyarkal ailelerden oluşan ve geniş ölçüde kendi kendine yeten kapalı köy birimleri, sadece Anadolu'da değil, Balkanlarda da yaygın bir üretim biçimidir. Osmanlı hukuk sistemi bunlar üzerinde çeşitli yükler koymaya çalışırken, toplumsal süreçte sınıfsal çözümlemelere yolaçmıştır. Osmanlı devlet tipini tayin eden toplumsal temel,

45 Örneğin Prof. Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de "Servaj" Var mı İdi?* Belleten, cilt: XX, No: 78, 1956, s. 239. Barkan'ın görüşlerinden esinlenen Sencer Divitçioğlu'da aynı fikirdedir. *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, İstanbul 1967, s. 46. Daha önce işaret ettiğimiz gibi, Vacalopoulos'un sınıflaması da bu yöndedir, a.g.e., s. 43-44.

46 K. Marks, *Le Capital*, Kitap: I, cilt: I, s. 91.

bizce budur. Bu yapıyı daha bütüncü bir biçimde kavrayabilmek için, şimdi de Osmanlı üretim biçimiyle ilgili gözlemlerimizin Osmanlı hukuku içinde ne anlam kazandığını açıklamaya çalışalım.

Osmanlı Toprak Hukuku

Osmanlı Toprak Hukuku, Türklerin Anadolu'ya ve Balkanlara yerleşmelerine paralel olarak ve bu topraklarda karşılaştıkları üretim biçimleri üzerine kurulmuştur. Ancak bir yandan fetihçi Türklerin henüz aşiret bağlarını çözmemiş olmaları ve bu yüzden toprakta daha çok kollektif mülkiyet anlayışında bulunmaları; öte yandan da fethedilen topraklardaki üretim ilişkilerinin çeşitliliği Osmanlı hukuk sistemini anlaşılması güç bir karmaşıklık içine sokmuştur. Özellikle "miri arazi" sisteminin, merkezi devlet olgusu desteğinde gelişip askeri-mali rejimin temelini teşkil etmesiyle, Osmanlı arazi sistemi tamamen "devlet mülkü" biçiminde anlaşılmış ve büyük yanılgılara yol açmıştır. Aslında bunun böyle olmadığı, Osmanlı devletinde değişik hukuki statüde toprakların bulunduğu bilinmekle beraber, "miri arazi" tezi çeşitli kanallardan günümüze kadar gelmiştir. Bunu Osmanlı ideolojisinin günümüzdeki kalıntıları olarak niteliyoruz. Gerçekten nasıl Osmanlı üretim yapısı yüzyıllar süren bir durgunluk göstermiş ve kendi dinamiğiyle değil, batı kapitalizminin etkisiyle çözülmeye başlamışsa, Osmanlı ideolojisi de günümüzde dahi varlığını hissettiren bir direnç göstermiştir.

Osmanlılarda toprağın "miri" olduğu, bir kısım ulemânın eserleriyle, Kanunnamelere yazılan özsözlerle, ya da bizzat bunlara giren hükümlerle ifade edilmiştir. Oysa, aynı eserler ya da kanunnameler özel mülkiyete tabi topraklardan da sözettiği halde, bu farklar yeterince vurgulanmamıştır. Ne yazık ki

çağdaş tarihçiler, bu konuda beklenecek titizliği göstermemişler ve bu yanlış görüşü yaymışlardır. Bunda çağdaş ideolojilerin de yer yer rol oynadığını görüyoruz. Örneğin Prof. O. Turan'ın çalışmalarına egemen olan Türkçü görüşün etkisiyle, Selçuklu ikta sistemi evrensel planda bir yenilik sayılmış ve "(eski İslâmda da miri arazi bulunmakla beraber) hiçbir zaman, Türkiye'de olduğu kadar, memlekete şamil bir nisbeti bulmamıştır" denmiştir.[47] Çalışmalarıyla çeşitli statüdeki toprak sistemlerine büyük ışık tutan Prof. Ö. L. Barkan dahi bu konudaki vuzuhsuzluğu gidermemiş, iki yönlü ifadeler kullanmıştır.[48] Öte yandan bu görüşler, Osmanlı toplumuyla ilgili çalışmalar yapan bazı batılı yazarları da yanıltmış ve onları gerçekçi olmayan çözümlemelere yöneltmiştir.[49]

Türk tarihçileri Osmanlı toprak sistemini tek yönlü olarak vermekle kalmamışlar, aynı zamanda bu bilgileri Türkçü bir tartışma tabanına oturtmuşlardır. Bu şekilde ortaya çıkan sorun şu şekilde ifade edilmiştir: Selçuk-Osmanlı toprak sisteminin, daha

---

47 Dr. Osman Turan, *Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku*, Belleten No: 47, 1948, s. 551.

48 Örneğin Prof. Barkan Türkiye İktisat Tarihi Seminerine (Hacettepe, 1973) sunduğu incelemede, Osmanlı İmparatorluunda "toprak ve reaya padişahındır" formülünü kullanıyor. Bu görüşün toprakta özel mülkiyetin toptan inkârı olduğu açıktır. Oysa, aynı tebliğin tartışılması sırasında, Barkan, şu açıklamayı yapıyor: "Osmanlı İmparatorluğunda, mülkiyet telakkisi çok kuvvetli mevcut. Toprak mülkiyeti yoktu demek çok yanlış bir düşünce. Toprak mülkiyeti vardı; fakat devlet hususi bir maksatla,köylünün elindeki toprağın mülkiyetini sınırlayan bir takım kayıtlar koymuştur." s. 26.

49 Bunlardan daha önce sözünü ettiğim, "marksist" araştırıcı H. Antoniadis-Bibicou, Osmanlı toplumunda sadece "miri arazi" sistemi olduğu inancındadır. Ancak bunu, Prof. O. Turan'ın aksine, gerici bir tarihi gelişim olarak niteler a.g.m., s. 226. S. Divitçioğlu'nun görüşlerine dayanan Kostas Vergopoulos da aynı hataya düşer. Bk. *Le Capitalisme Difforme et la Nouvelle Question Agraire*, Maspero, Paris, 1977, s. 49. H.İnalcık'a dayanan Perry Anderson da, toprağın % 87'sinin "miri" olduğunu söyler. Bk. P. Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, London, 1975, s. 365. H. İnalcık, *The Ottoman Empire*, London, 1973, s. 116. Nihayet Gibb ve Bowen'e dayanan K. Wittfogel de aynı yönde görüş ileri sürer. Bk. *Le Despotisme Oriental*, Paris, 1977, s. 346.

dar bir formülle ikta-timar sisteminin kökeni nedir? Türkler bu sistemi Bizans'tan, ya da başka bir uygarlıktan mı almışlardır? Yoksa kendileri mi icat etmişlerdir? Bu soruya verilen cevap da yer yer ulusçu önyargılarla dolu olmuştur. Bu konuda en etkili fikirlerin, sadece toprak sistemiyle ilgili olarak değil, tüm Osmanlı rejimini kapsayacak bir biçimde Prof. Fuat Köprülü tarafından ileri sürüldüğü kanısındayım. Prof. Köprülü Bizans'ın Osmanlı toplumuna etkileriyle ilgili incelemesinde, genellikle bu etkileri küçümseyici bir polemiğe girmiştir.[50] Daha önce de belirttiğim gibi, bu yaklaşım daha çok bir kısım batılı tarihçinin anti-Türk eğilimlerine bir tepki niteliğindedir. Oysa sorunu bilimsel bir tabana oturtmak için Bizans-Türk gelişimini sosyo-ekmonomik evrim olarak ele almak gerekir. Böyle bir yaklaşımın ortada bir kesintinin değil, devamlılığın olduğunu ortaya koyduğunu daha önce belirtmiştim. Daha yüzyıl önce Marks "Osmanlıların da Romalılar gibi üretim biçimini değiştirmediklerini, vergi koymakla yetindiklerini" yazmıştı. Çağdaş tarihçilerin bütün bulguları bunu doğrulamıştır. Hatta vergi konusunda dahi Osmanlılar tutucu bir politika izlemişlerdir. Prof. Köprülü bile, diğer birçok konuda Bizans etkisini çürütmeye çalışırken, bu konuda şunları yazmıştır: "Muhtelif zamanlarda imparatorluk dairesine giren memleketlerde, ahaliyi eskiden beri alışmış oldukları vergi usullerinden ayırmamak için mahalli mâli ananelerin muhafazası, Osmanlı Devletinin daha sonraki devirlerinde bile vergilerin cins ve miktar itibariyle, imparatorluğun muhtelif sahalarında mütehalif mahiyette kalmasını intaç etmiştir." Bu suretle "ademi merkeziyetçi ve mahallî teamüllere çok riayetkâr maliye sistemi" ortaya çıkmış ve Tanzimata

50 Prof. Fuat Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar;* Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası; cilt: I, 1931, s. 165-298.

kadar devam etmiştir.[51]

Daha önceki açıklamalarımda Osmanlı timar sistemini herhangi bir dış etkiyle açıklamaktan çok, bunun evrensel bir nitelik taşıdığını ve belli bir evrimin, ürünü olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştim. Türkiye'deki incelemelerde de giderek ağır basmaya başlayan görüş budur.[52] Gerçekten Amerika'nın Kolomb öncesi uygarlıklarından, Japonya' ya kadar çeşitli ülkelerde bu uygulamayı görmek mümkündür. Özellikle Batı Roma imparatorluğu Germen istilâsı ile çözülürken, feodalizmin ilk aşaması olarak ortaya çıkan "beneficium"un, Osmanlı timar sisteminin bir benzeri olduğunu geçen yüzyılda filozof Hegel'den, sosyolog Weber'e ve çağdaş tarihçi Braudel'e kadar birçok düşünür ortaya koymuşlardır.[53] Şimdi Osmanlı üretim düzeni ile ilgili yaptığım bu açıklamalar çerçevesinde Osmanlı toprak hukukunun nasıl geliştiği ve ne anlam taşıdığı sorunu üzerine eğilebiliriz.

Osmanlı toprak hukuku denince akla önce Fatih ve özellikle Kanuni devrinde derlenen hükümler bütünü gelmektedir. Aslında bu tür "kanunname"lerin dahi herhangi bir homojenliğe sahip olmadığı ve burjuva devrimlerinin ve ulusal devletlerin yarattığı "kod"larla bir ilişkisi bulunmadığı açıktır. Bununla

---

51 Aynı makale, s. 217.

52 Örneğin Dr. Halil Cin Osmanlılarda arazi rejimiyle ilgili tezinde, bu konudaki görüşleri özetledikten sonra, Prof. C. Üçok gibi, "Bu müessese bir tekâmülün neticesidir. Tarihin malıdır" sonucuna varmaktadır. Bk. *Miri Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşü*, Ankara, 1969, s. 68. Prof. Barkan da son çalışmalarında bu yönde tezler ileri sürmüştür. Prof. Barkan'a göre, ekonomik nedenlerin benzerliği ve "askeri ve siyasi diğer tarihi sebeplerle şarkta ve garpta muhtelif devirlerde türlü şekillerde mevcut olmuş ve burada tatbik edilmiş benzeri usuller, Osmanlı İmparatorluğunda da Timarlı sipahi denilen bir eyalet süvari ordusunun teşkilâtlandırılmasında asırlar boyunca başarı ile kullanılmıştır." Bk. *İslâm Ansiklopedisi*, *Timar maddesi*, Cüz: 123-124, s. 28.

53 Hegel'in görüşünü daha önce aktarmıştım. F. Braudelde timar sistemini Carolinge hanedanı dönemindeki "beneficе"lere benzetmektedir. Bk. *La Mediterranée et le Monde Méditerranéen a l'Epoque de Philippe II*, Paris, 1966, cilt: I, s. 537.

beraber Osmanlı devletinin kuruluşunda bu gibi kanunnamelerin de olmadığı ve hukukî alanda bir boşluğun hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır.

İlk Osmanlı işgalleri bir merkezî kuvvetin bilinçli ve planlı bir yayılma siyasetinin ürünü olmaktan çok, bağımsız hareket eden bey ve prenslerin savaşlarının sonucuydu. Bu beyler arasında Anadolu' daki çeşitli beyliklerden gelmiş kimseler bulunduğu gibi, Evrenos Bey gibi Türklerle işbirliğine girmiş Bizans tekfurları da vardı.[54] Osmanlı ve Orhan Gaziler daha çok birer "primus inter pares" idiler.[55] Osmanlı devletinin kesin bir şekilde oluşması I. Murat döneminde kurumlaşmayla başlamıştır ve bütün bey ve prenslerin itaatini temin eden I. Mehmet "emirlerin senyörü"[56] haline gelmiştir.

Osmanlı hukuku ilk önce, Osmanlı sultanlarının emir ve fermanlarıyla oluşan bir örfî hukuk halinde meydana çıkmıştır. Daha sonra bunlar bir araya getirilmeye ve hususi kanunlar ya da kanunnameler derlenmeye başlanmıştır. Prof. Barkan, "bu suretle meydana getirilen ilk askeri ve siyasî kanun dergisinin birinci Murat devrinde ve onun emriyle beylerbeyi Timurtaş Paşa tarafından meydana getirildiği zannedilmektedir."[57] demektedir. Genel kodifikasyon ha-

---

54 Bk. Irène Beldiceau-Steinherr; *Recherches Sur les Actes des Règnes des Sultans Osman, Orhan et Murad I.* Monachii, 1967, s.46-48.

55 Bu dönemle ilgili gözlemlerini yazan seyyah İbn Batuta, Orhan'ın Türkmenlerin "en zengin ve güçlü kralı" olduğunu, 100 kadar şatoya sahip olduğunu ve "hiçbir şehirde bir ay kadar bile kalmadığının söylendiğini" not ediyor. a.g.e., s. 70. Kardeşi Alaeddin'in örgütlediği ilk temel kurumlar da hatırlanırsa belki de Orhan'ı Osmanlı devletinin kurucusu olarak kabul etmek gerekir. Prof. İnalcık bu kanıdadır. Bk. *The Ottoman Empire*: s. 55.

56 I. Beldiceau-Steinherr; a.g.e., s. 48.

57 Prof. Ömer Lûtfü Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*; İstanbul, 1943; s. XX. Timurtaş Paşa Osmanlı devletinin ilk döneminde yükselen Türkmen gazilerinin tipik bir örneğidir. Başlangıçta 3000 akçelik bir timar sahibiyken, askeri başarılarıyla Rumeli beylerbeyliğine kadar yükseldi. Osmanlı Karaman savaşından sonra da üç tuğlu paşa oldu. İlk kapıkulu süvari ocağını kuran da kendisidir. Çok güçlü, soylu bir ailenin

reketine ise Fatih devrinde derlenen iki büyük kanunname ile başlanmıştır. Bu genel kanunnamelere, Sancak tahrir defterlerine konan "mukaddimeler" temel teşkil ediyordu. Bu suretle her Sancak için ayrı bir kanunname kabul ediliyor, bunlarla ilgili temel ilkeler ise "Kanun-i Osmanı"yi teşkil ediyordu.[58] Görülüyor ki Osmanlı hukuku "Anane ve tecrübelerden alınan ilhamlara göre, idari tedbirler ve emirler halinde verilmiş fermanlar vasıtası ile, yavaş yavaş ve parça parça ilân edilmiştir."[59] Bunun sonucu olarak da ilân edildiği yörelerde eskiden beri mevcut kanun ve gelenekleri temel almıştır. Bunlar arasında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan ve Memluk Sultanı Kayıt Bey'in kanunlarından, Macar krallığının kanunlarına kadar uzanan çeşitli kanunlar görüyoruz. Barkan "Osmanlı İmparatorluğunda her kanun, üzerindeki tarih ne olursa olsun, çok defa diğer daha eski kanunların ve bu arada da fetih ve işgali müteakip mahallinde yapılan tahkikate göre derlenmiş olan en eski nizam ve ananelerin devamından başka birşey değildir."[60] diyor. Bu demektir ki, kendine özgü bir Osmanlı kamu hukuku yoktur ve bundan da doğal birşey olamaz. Osmanlıların yeni bir hukuk getirmeleri için, yeni bir üretim biçimi yaratmaları gerekirdi. Başka bir deyişle Osmanlıların devraldıkları düzeni devrimci bir şekilde değiştirmeleri lazımdı. Böyle birşey olmadığına göre, Osmanlı hukukunun eski hukukun geniş ölçüde devamından ibaret olmasında şaşılacak bir yön yoktur. Nihayet yapılan şey, bu geleneksel hukuku Kanuni devrinden itibaren "şerileştirme" çabaları

---

kurucusudur. Aileden bir çok vezirler çıkmıştır. Hammer tarihinde Çandarlı ailesi kadar güçlü kabul edilir. Bk. *Timurtaş Paşa; İslâm Ansiklopedisi.* (Madde M.C. Şehabettin Tekindağ tarafından yazılmıştır.)

58 Halil İnalcık; *The Ottoman Empire*, s. 72.

59 Prof.Ömer Lûtfû Barkan, İslâm Ansiklopedisinin *Kanunname* maddesi.

60 Prof. Ö. L. Barkan; *XV. ve XVI. Asırlarda...*, s. LXVI.

olmuştur.[61] Bu konuda Kanuni devrinin ünlü Şeyhülislâmı Ebussuud efendinin fetvaları büyük bir rol oynamıştır. Kaldı ki bu şerileştirme hareketlerinde daha toprak hukuku temel olarak örfe dayalı olma niteliğini kaybetmemiştir.[62]

Osmanlı hukuku, çağımızda, daha ziyade XVI. yüzyılın ikinci yarısında kazandığı şeri yorum içinde bilinmektedir. Aslında Osmanlıların bağlı oldukları hanefi mezhebi'nin ilkeleri Kanuni Sultan Süleyman zamanında Halepli Şeyh İbrahim tarafından "multeka" adı altında derlenmişti. Arapça kaleme alınan eser Mehmet El Mevkufati tarafından türkçeye çevrilmiş ve yorumlanmıştı. Bunun gibi başka yorumlar da bulunmakla beraber, Osmanlı mollarının ençok inceledikleri ve itibar ettikleri yorum bu kitaptı.[63] Öte yandan arazi rejimiyle ilgili tüm ferman, fetva ve kanunlar II. Selim zamanında defterdar Mehmet Çelebi tarafından derlendi. İşte bu kitaplarda Osmanlı arazi rejiminin temel ilkeleri ortaya çıkmaktadır. Bunlara göre başlangıçta müslümanların fethettikleri topraklar, Multeka'da belirtildiği gibi, gaziler arasında "ganaim" olarak dağıtılıyor veya eski sahiplerine vergi

---

61 Prof. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda örfi hukukun ve laik müesseselerin şer'ileşmek lüzumunu duymadan hükümran oldukları saha, birçoklarının zannettiklerinin aksine olarak, vaktiyle çok daha geniş iken zamanla şer'i hukukun lehine daralmış ve amme hukuku sahasında islâmi denen hükümlerin Türkiye'de bilhassa şekilen daha büyük bir sarahat ile hâkim olmaya başlaması bilhassa XVII. asırdan sonra vukua gelmiştir." demektir. İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt: XI, sayı: 3-4, s. 212.

62 Ebussuud efendi Budin zaptedildikten sonra, il yazıcısı olarak bu kanunun eski kanuna dayanılarak hazırlanmasında rol oynamıştır. Ebussuud Efendinin "şeriatçılığı" aslında toplum düzenini savunma amacına yönelmişti. C. Truhelka, Ebussuud Efendinin Bosna'lı oluşunun, temsil ettiği hukuk anlayışını açıklamada önemli bir ipucu olduğunu ileri sürüyor. Bosna feodal mülkiyetin ve aristokrasinin en çok geliştiği Osmanlı eyaleti idi. Truhelka, Bosna asaletinin XX. yüzyıla kadar yaşadığını ve "baştina"ların ençok Bosna'da yaygın olduğunu kaydediyor. a.g.m., s. 62, 65. Ebussuud Efendi için bk. M. Cavit Baysun, *İslâm Ansiklopedisi*, 30. Cüz.

63 M. D'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*; Paris, 1788, cilt: I, s. 22-23.

karşılığı terkediliyordu. Bu sonuncular "haraç arazi" adını alıyorlardı. Gaziler ise "Öşür" verdikleri için, arazileri "Öşür arazi" diye adlandırılıyordu. Kısaca arazi ikiye ayrılıyordu ve henüz "miri arazi" yoktu. Osmanlı hukuk tarihini inceleyen tarihçiler "yenen ve yenilenler arasında paylaştırılan arazilerin dışında kalan miri arazi, daha sonraları, kesinlikle saptanması çok güç olan bir dönemde ortaya çıkmışlardır"[64] diyorlar. Bu oluşum herhalde merkezi (despotik) devlet olgusunun ortaya çıkışıyla bir paralellik göstermiştir. Ancak Kanuni Süleyman devrinde ve özellikle Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin fetvalarıyla durum göreli bir açıklık kazanmıştır. Hazırlanmasında birinci derecede rol oynadığı Budin Kanunnamesiyle ilgili bir sorunda, Ebussuud Efendi sadece ev ve bahçelik toprakların "mülk" olabileceğini, buna karşılık "bütün ekilebilir toprağın miri arazi olduğunu" ve bunların sadece tasarruf hakkının çiftçilere verilebileceğini fetva olarak ileri sürmüştür. Başka bir fetvada ise, Rumeli toprakları ile ilgili olarak, öşür ve haraç arazilerin hukuki statüsünü ortaya koyduktan sonra, şunları söylemiştir: "Nihayet ne haraç ne de öşür olan üçüncü cins bir arazi bulunur ki bunun da adı Arz-ı memlekettir. Bunlar başlangıçta sahiplerine tam mülk halinde bırakılan haraç topraklardı. Fakat sahiplerinin ölümünde, bir sürü mirasçının arasında herkese düşen haraç miktarını saptamak ve tahsil etmek imkânsız değilse bile çok zor oluyordu. Bu nedenledir ki toprağın rakabesi beyt-ül-mal'e verildi ve tasarruf hakkı da reayaya bırakıldı. Bunlar haracı mukaseme ve haracı muvazzaf ödemek zorundaydılar."[65] Görüldüğü gibi Ebussuud Efendinin bu açıklaması miri arazinin iki kökeni olduğunu ve başlangıçta fethedilen toprakların bu statüye konan

64 W. Padel, L. Steeg, *De La législation Foncière Ottomane*, Paris, 1904, s. 19.
65 W. Padel ve L. Steeg naklediyor, a.g.e., s. 20.

kısmından başka, miri arazinin mülk arazi aleyhine de geliştiğini göstermektedir. Bununla beraber bu açıklama da göstermektedir ki "miri arazi" Osmanlı toprak sisteminin tümünü kapsamıyordu ve bu yöndeki iddialar Osmanlı Devlet biçimiyle birlikte ele alınması gereken ideolojik önerilerdir. Nitekim Osmanlı toprak rejimiyle ilgili benzer bir sınıflamayı defterdar Mehmet Çelebi'nin eserinde de buluyoruz.[66]

Mehmet Çelebi'ye göre Osmanlı devletinde üç ayrı hukukî statüde arazi bulunuyordu. Bunlar sırasıyla şöyle özetlenebilir:

1. Uşr (öşür) arazi: Bunlar müslümanlara terkedilen, gerçek **mülk** statüsünde bulunan, ürünün 1/10'u şeklinde ve ayni olarak ödenen "zenginlerin vermekle mükellef tutuldukları bir iştirak hissesi"[67] ödeyen topraklardır. Aslında öşür, bir vergi sayılmayan ve şer'an uygun görülen kategorilere ödenen ve beyt-ülsadaka'da korunan bir çeşit zekâttır. Vergiden yararlanma durumunda bulunanlar, fakirler, sefiller (miskinler), esirler, bu hisseyi toplamakla yükümlü memurlar vs. gibi memur kategorileridir. Öşür bir vergi sayılmadığı için devletçe affolunamaz ve 1/10'dan fazla olamaz. Kısaca bunlar varlıklı müslüman toprak sahiplerinin ödedikleri hissedir.

2. Haraç arazi: Bunlar da gerçek **mülk** statüsünde olup, hıristiyanlara terkedilmiş bulunan topraklardır. Bunların sahipleri reşit erkeklerin ödediği Cizye'den başka bir de haraç vergisi öderler. Aslında cizye de bir çeşit haraç vergisi (haracı ru'us) sayılır. Ancak asıl haraç vergisi olarak anlaşılan bir çeşit toprak vergisidir ki o da iki çeşittir. Birincisi araziden ayni olarak, 1/10 ilâ 1/2 arasında değişen bir oranda alınan "haracı mukasama"; ikincisi ise arazinin

66 Hammer, tarihinde Osmanlı toprak sistemini anlatırken bu esere dayanmıştır. Biz de burada Hammer'in özetini izliyoruz. a.g.e., cilt: 6, s. 268-269.

67 Öşür ve Haraç arasındaki farklar için bk. Ebul'üla Mardin: İslâm Ansiklopedisinin Haraç maddesi, cüz: 41, s. 222-224.

büyüklüğüne ve verimine göre maktu olarak saptanan ve ayni ya da nakdi olarak toplanan "haracı muvazzaf"dır. Haraç bir vergi olduğu için devletçe affolunabilir ve beyt-ül-malda korunur.

Görüldüğü gibi, bu iki kategori toprak (haraç ve öşür araziler) Osmanlı devletinde gerçek mülk sahibi sınıfların elinde bulunmaktadır. Bunlar Osmanlı "feodal" potansiyelini oluşturmaktadır. Ancak devlet, merkezi kontrolü sağlamak üzere devamlı bunlara karşı bir kavga vermekte ve zaman içinde üçüncü tip bir araziyi -miri araziyi- bunlara karşı geliştirme eğilimleri göstermektedir. Bu arazi biçimi nedir?

3. Miri arazi (Araziyi Memleket). Bu tip topraklar "çıplak mülkiyet hakkı" devlette kalmak üzere, tasarruf hakkı savaş sırasında askeri hizmet arzetmek üzere bazı kimselere devredilen topraklardır. Bu suretle oluşan timar ve zeamet sahipleri reayadan çeşitli vergiler toplarlar. Aslında, ilerde daha ayrıntılı göreceğimiz gibi, reaya'nın ödemek zorunda kaldığı tüm vergiler, tahrir defterlerinde timar sahipleri ile, devlet arasında taksim edilmiştir. Reaya dirlik sahiplerine tapu resmi, arazi vergisi (resmi çift, resmi dönüm) ve öşür öder. Fakat timarlı sipahilere ve zaimlere ödenen bu öşür vergisi ekseri hallerde 1/10'u geçer ve hatta bazen ürünün 1/2 oranına ulaşır.[68] Osmanlı devleti bakımından son derece önemli olan bu sistemi daha ayrıntılı bir biçimde ele almak gerekir.

Osmanlı Timar Sistemi

Timar sistemi, toprakta çeşitli tasarruf biçimleri üzerine konmuş devlet tahditleri ve zorunluluklarıdır. Gerçekten bu tahditlerin ifadesi olan "devlet mülkiyeti" veya "rakabe", "çıplak mülkiyet" gibi terimler

68 Hammer, a.g.e., cilt: VI, s. 268.

aslında Osmanlı ideolojisinin ve Osmanlı devlet tipinin somutlaşmasıdır. Bunu ancak Osmanlı toplumsal formasyonu içinde **üretim biçimleri-devlet** "tarihi blok"u içinde anlamak mümkündür.

Prof. Barkan timarla ilgili olarak şu tarifi veriyor: "Osmanlı imparatorluğunda geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsili selâhiyeti ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına ve bu arada bilhassa defter yazılarındaki senelik geliri 20.000 akçeye kadar olan askeri dirliklere verilen isimdir."[69] Bu tarifte görüldüğü gibi, timarla aslında bir takım "vergi kaynaklarının", "dirlik" halinde devri söz konusudur. Ancak Osmanlı üretim ve vergi biçimlerinin çeşitliliğinde olduğu gibi, timar sisteminde de homojen olmayan bir yapıyla karşı karşıyayız.

Osmanlıların başlangıçta "miri reim" sistemini uygulamadıkları görülüyor. İlk Osmanlı sultanlarının yerleşme ve yayılma politikası temlik ve vakıflar yoluyla oluyordu. Osmanlı devletinin yerleşmesinde rol oynayan beyler ve dervişlerin elde ettikleri dirlikler için herhangi bir vergi ödemediklerini biliyoruz.[70] Âşık paşazade ve Neşri tarihlerinde sözü edilen kuruluş dönemiyle ilgili timarlar dahi toprağın tasarruf hakkından çok mülkiyet hakkına yakın bir statüyü ifade etmektedir. Miri toprak sistemi, kesin olarak bilinmeyen bir tarihte, fakat muhtemelen merkezi iktidarın temelini oluşturar kurumlarla birlikte kurulmuştur.

---

69 Prof. Ö. L. Barkan, *İslâm Ansiklopedisi, Timar maddesi*, cüz: 123-124, 1972, s. 287.

70 Barkan'ın yukarda zikrettiğimiz makalesinde belirttiği gibi, Anadolu ve Rumeli'de fetihler yapan komutanlara ve hanedandan sultan hanımlara bu gibi temlikler yapılıyordu. Barkan "bu nevi malikaneler kayıtsız ve şartsız mutlak mülk vaziyetinde olup, bir çoğunda askeri hizmet ve diğer nevi mükellefiyetlerde görülmemektedir." diyor ve örnek olarak Yıldırım Beyazıt'ın Mihaloğlu Ali Beye Bulgaristan'da Plevne kasabası civarında temlik ettiği köyleri gösteriyor. a.g.m., s. 296.

Timar sistemi, Osmanlı fetihlerini izleyen yıllarda fethedilen topraklarda yapılan "arazi tahrirleri" ile geliştirilmiştir. Daha önce de işaret ettiğim gibi Osmanlı yayılma siyaseti kademeli bir biçimde gerçekleşiyordu. Komşu devlet ya da beylik (prenslik)ler önce baskı ve tehditle vergiye bağlanıyor, ikinci aşamada da askeri olarak işgal ediliyordu. Bu arada, özellikle Anadolu beylikleri içinde, toprakları evlenme, satınalma gibi barışçı yollarla elde edilenler de vardı. Bu suretle kazanılan yeni topraklarda derhal stratejik mevkilere küçük askerî birlikler mevzileniyordu. Bunlardan bir kısmı "kale eri" ya da "hisar eri" adı altında kalelere yerleştiriliyorlardı ve güvenlik önlemi olmak üzere Anadolu kalelerine Rumeli'den, Rumeli kalelerine de Anadolu'dan erler sürülerek getiriliyorlardı.[71] Başlangıçta bu tip yerleşmenin, o bölgenin halkları için bir çok vergilerden kurtulma veya hiç olmazsa bu gibi mükellefiyetlerin azalması şeklinde belirdiği ve bu yüzden Osmanlı fetihlerinin kolaylaştığı tarihçilerin çoğunluğunun birleştiği bir husustur. Ancak Osmanlılar giderek yerli aristokrasiyle kısmi bir işbirliği içinde eski toprak düzenini yeniden canlandırıyorlar ve timar sistemiyle de kontrol altına alıyorlardı. Bu ise önce bir "tahrir"i gerektiriyordu.

Osmanlılarla ilgili bilinen en eski tahrir defterleri XIV. yüzyıla uzanmaktadır.[72] İnalcık'ın anlattığına göre bir tahrir şöyle yapılıyordu. Önce fethedilen ve tahriri yapılmak istenen bölgeye bir "tahrir emini" gönderiliyordu.[73] Bu "emin"ler genellikle dönemin güçlü ailelerinden çıkıyordu. XV. yüzyıl tahrir defter-

71 Bu ve bunu izleyen bilgiler Halil İnalcık'ın daha önce zikrettiğimiz *"Ottoman Methods of Conquest"* başlıklı makalesine bakılabilir. Studia İslâmica, No: 2, s. 1954.

72 Ankara tahrir defterini inceleyen Prof. H. İnalcık, burada 1396 tarihinde, Timurtaş Paşa idaresinde ilk tahririn yapıldığının kayıtlı olduğunu naklediyor. Bk. *Ottoman Methods...*,s. 109.

73 Bu konudaki bilgiler için bk. Halil İnalcık; *Hicrî 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arnavid*; Ankara, 1954. (1431 tarihli Arnavutluk tahrir defteri).

lerinin hazırlanmasında Timurtaş Bey, Umur Bey, Ethem Bey, Çakır Ağa, Mihaloğlu Ali Bey vb. gibi ümeranın "emin" olarak çalıştıkları kaydedilmektedir.[74] Bununla gerçekleştirilmek istenen amaç çeşitli suistimal yollarını ve rüşveti önlemek ve bölgenin gelirlerini olduğu gibi kaydedebilmekti. Bunun için tahrir emini ve kâtibi, kadıyı, sipahileri ve rüştüne ermiş erkek reayayı toplayarak tahrire başlıyordu. Bu suretle gerçekleştirilen tahrirle elde edilen bilgiler daha sonra iki defterde toplanıyordu. Bunlardan "mufassal defter" de temel kaynaklar kaydediliyor; "icmal defteri"nde ise bu kaynakların sipahiler, zaimler ve devlet arasında nasıl paylaştırılacağı belirtiliyordu.[75] Bu suretle oluşan defterler gelir durumunda önemli değişiklikler olduğuna dair kesin belirtiler ortaya çıkana kadar, bazen çok uzun bir süre yürürlükte kalıyordu. Bu sistem timar rejiminin çözülüş devrine kadar canlılığı korumuş, fakat III. Murat'tan sonra artık tahrirler yapılmaz olmuştur.[76]

Arazi tahrirleri sonucu dağıtılan dirliklerin çok büyük bir kısmını "timar"lar teşkil ettiği için, sisteme "timar sistemi" adı verilmiştir. Aslında sancak yöneticilerine dağıtılan haslar dahi bazen defterlere timar adıyla kaydedilmişlerdir.[77] Timarlar da tek tür değillerdi. Başlangıçta verilen timarlar, temlik şeklinde yapılan "mülk timarlar"dı. Daha önce de söylediğim gibi, bunlar miras hakkı da dahil olmak üzere tam bir mülkiyet hakkını ifade ediyorlardı. Osmanlı devletinde gelişim, giderek bunlarında bazı askeri zorunluluklara tabi olmalarına "eşkincili timarlar" haline gelmelerine yolaçmıştır.[78] Bunun dışında timar-

74 Aynı eser, s. XVIII.
75 H.İnalcık: *Ottoman Methods...*, s. 111-112.
76 Ö. Lütfi Barkan, *İslâm Ansiklopedisi, Timar maddesi*, s. 289.
77 Örneğin Arnavid sancak beyinin hassının defterde "timar" adıyla geçmesi gibi H. İnalcık, Defter-i Arnavid, s. XXIV.
78 XV. yüzyılda 52 tahrir defterini inceleyen bir tarihçi, bunlardan sadece 27'sinin askeri yükümlülükleri de açıkça belirlediğini saptıyor. Bu konuda II. Mehmet'in bu yöndeki girişimini

lar vergi paylaşımındaki durumlarına ve veriliş biçimlerine göre de bazı farklılıklar gösteriyorlar ve değişik adlar alıyorlardı. Bunlara ilerde tekrar döneceğiz. Şimdi en klâsik şekliyle bir sipahi timarını ele alarak anatomisini inceleyelim.

Bir timar iki kısımdan meydana geliyordu. Bunlardan birincisi bizzat timar sahibine ayrılan bölümdü. Defterlerde ve timar beratlarında bunlar "hassa çiftlik", "kılıç yeri", "beylik çiftlik" gibi isimlerle kaydedilmişlerdir. Bunun dışında, bağ, değirmen, çayır vb. gibi gelir kaynakları da timar sahibine "hassa" olarak kaydediliyordu. İkinci kısım ise reayanın ayni ya da nakdi olarak ödemek zorunda kaldığı vergilerden oluşuyordu. Reaya'nın statüsünü daha sonraya bırakarak, timarlı sipahinin durumunu kavramaya çalışalım.

Timarlı sipahi hassa çiftliğinin tam mülkiyetine sahip olmadığı gibi vergi gelirleri de elinden alınabilirdi. Ancak garantili bir hakkı ifade etmemekle beraber timar geleneksel olarak babadan oğula geçiyordu. Bununla beraber askeri yükümlülüğü yerine getirmeme, toprağın ekimini sağlamama vb. gibi nedenlerle ve bazen de "bila sebep"[79] timarların sahiplerinin ellerinden alınması, sık görülen olaylardandı. Bu nokta Osmanlı devlet yapısıyla yakından ilgilidir. Timar sahibinin feodal bir bey halini almaması için Osmanlı merkezi idaresi çeşitli önlemler düşünmüştür. Bu durum Osmanlı sisteminin temel çelişkilerinden birini oluşturmaktadır. Çünkü timar sis-

---

ve sonra ikinci Beyazıd dönemindeki gerileyişi belirtmiştim. Araştırıcı, II. Beyazıd döneminde timar tevziinde askeri yükümlülükleri belirtmenin bir "istisna" olduğunu söylüyor. Bk. N. Beldiceanu, *Le Timar de Muslih Eddin, Precepteur de Selim-Shah*, Turcica, 8-II, 1976, s. 91-110; s. 97.

79 N. Beldiceanu; aynı makale, s. 96. Timarın daha önceki sahipleri, nasıl alındığı ve el değiştirdiği gibi hususlar bir timar beratında ayrıntılı birşekilde kaydediliyordu. Bir beratın anatomisi için bk. Irène Beldiceanu-Steinherr, Mihnea-Berinder, Cilles Veinstein; *Attribution de Timar dans la Province de Trébizonde* (Fin du XVe Siècle), Turcica, 8-I, 1976, s. 161.

temi, ilerde göreceğimiz gibi, aslında toplumdaki feodal gelişmeler üzerine oturtulmuştu. Ancak, çeşitli tedbirlerle bu gelişmeleri dondurmak ve merkezi iktidarın kontroluna bağlamak amacına da yöneltilmişti. Bu tedbirler nelerdi? Bunları şöyle sıralayabiliriz.

1. Sistemin devamını sağlamak ve istikrarsızlık yaratmamak üzere miras hakkı tanınmış olmakla beraber, bu, tam bir mülkiyet hakkının gerektirdiği miras hakkı olmaktan uzaktı. Timar sahibi ölünce oğluna veya oğullarına timar veriliyordu. Fakat "bu şekilde verilen timar, ölen babanın timarının zarurî olarak kendisi olmadığı gibi, kıymet itibariyle de aynı değildi."[80] Aslında gösterilen yararlılıklar sonucu timarlar artabiliyor veya o zamanın deyimiyle "terakki" ediyordu. Ancak bu artışlar toprak temerküzünü, giderek feodalleşmeyi önlemek üzere çocuklara intikal etmiyordu. Feodalleşmeye çok daha elverişli olan has ve zeamet sahipleri olan bey ve paşalar ise sık sık başka yerlere tayin edilerek, belli bir toprakla aile ilişkileri kurmaları önleniyordu.

2. Osmanlı timarlarında, adeta batıdaki feodal malikânelerin "reserve"ine tekabül eden hassa çiftlikleri oldukça küçük tutuluyordu. Bunlar 200 akçe gelir olarak değerlendirilen ve bir çift öküzle işlenebilecek çiftliklerdi. Kısaca raiyet çiftlik gibiydiler. Fark, sipahinin timarında bu şekilde bir kaç çiftliğe sahip olabilme olanağı ile ortaya çıkıyordu. Sipahi bunları "tapu bedeli" karşılığı reayaya işletebildiği gibi, kendi de ekebiliyordu.[81]

3. Timarı teşkil eden topraklar mümkün olduğu kadar bölünerek komşu birkaç köy arasında dağıtılıyordu. Başka bir deyişle köyler genellikle bütün olarak sipahilere timar olarak verilmiyordu. Bu suretle bir sipahinin bütününe sahip olduğu köyde bir feodal

80 Ö. L. Barkan, *Timar*, (*İ.A.*), s. 295.
81 Aynı makale, s. 304.

ağa haline gelme yolları tıkanıyordu. Bu husus tahrir defterlerinde de açıkça belirtilmiş ve şu şekilde savunulmuştur: "Bir kariye müstakil timar alsa birer adamın zaptında olup bir vakütte ol kariye reayası perakende olsalar kılıç dahi iptal ve zayi olur; yahut tul-i zaman zaptında olmağla malikâne yahut vakfedip askeri nizamına halel gelir."[82]

4. Nihayet bir timar hukuki bir bütünlük teşkil etmekle birlikte hisselere ayrılabiliyor ve her hisse ayrı bir kimseye verilebiliyordu. Bu durum çoğu kez ölen bir timar sahibinin timarını parçalamak mümkün olmadığı zaman, bunun hisselere ayrılarak yakınlarına veya başkalarına dağıtılması ile ortaya çıkıyordu. Fakat bu dağıtımda da toprak temerküzüne karşı bir önlem niteliği dikkati çekmektedir. Osmanlılar böylece bir vergi birimi niteliği taşıyan timarın hukuki bütünlüğünü koruyarak herhangi bir karışıklığı da önlemek istiyorlardı.

Görüldüğü gibi Osmanlılar çeşitli yollarla toplumdaki feodal ilişkilerin gelişmesini önlemek istiyorlardı. Ancak, biraz önce de belirttiğim gibi, burada çelişkili bir durum ortaya çıkıyordu. Gerçekten gerek Bizans'ın son döneminde, gerekse Selçuklu devleti enkazı üzerine kurulan beylikler döneminde Anadolu'da ve Rumeli'de feodal üretim ilişkileri gelişme halindeydi. Osmanlılar merkezi devleti kurarken esas itibariyle iki tip feodal gelişimle karşılaştılar. Bunlardan birincisi Anadolu'da önce bir aşiret aristokrasisi halinde ortaya çıkan ve zaman içinde toprağa yerleşerek bir toprak aristokrasisine dönüşen Türkmen beylikleriydi. Osmanlı devleti bunlara karşı çok yumuşak bir politika izlemiş ve bunları kendi sistemi içinde eritmeye çalışmıştır. Öte yandan daha çok doğu Anadolu'da bulunan ve henüz aşiret yapısını kıramamış topluluklar içinde ayrı hukuki statüler uygu-

82 H. İnalcık, *Defter-i Sancak-ı Arnavid*, s. XXV.

lanmış ve bunların toprakları kendilerine "yurtluk-ocaklık" olarak bırakılmıştır. İlk Osmanlı fetihlerinin orta ve doğu Anadolu'dan çok Trakya'ya ve Balkanlara dönük oluşu bu beyliklere uzunca bir süre bağımsızlık olanağı tanımıştır. İkinci tip feodal ilişkiler daha çok Balkanlarda rastlanan ve en gelişmiş şekillerini Bosna'daki baştinalarda bulan feodal malikanelerdi. Prof. Barkan bunlarla ilgili olarak şu bilgileri veriyor. "Bu bölgede asiller sınıfının her yerdekinden daha kuvvetli bulunması, merkezi devlet iktidarının çeşitli müdahalelerine açık bulunması lâzım gelen bir timar usulünün kabulünü önlemiş oluyordu. Bu bölge asılzadelerinin aile mülkü (baştina) şeklindeki mülk timarları, eski sahiplerinin tasarrufunda olarak Osmanlı hakimiyeti devrinde de uzun süre yaşadı."[83] Baştinaların yanı sıra, bu dönemde Bizans ve Sırp pronoya'ları da merkeze karşı bağımsızlık kazanmış ve gerçek feodal malikanalere dönüşmüştü. Barkan, Osmanlıların, bunların da çoğunu "bütün mahalli hususiyetleriyle aynen devir ve teslim aldığını ve hatta onlar üzerinde uzun müddet büyük bir değişiklik yapmak lüzumunu hissetmediğini"[84] ileri sürmektedir. Bunun dışında Anadolu'da da bu gibi gelişmelerin olduğunu ve Osmanlıların bu feodal ilişkileri tahrip etmeden kontrol altına almaya çalıştıklarını söyleyebiliriz.[85]

Osmanlılar başlangıçta tanımak zorunda kaldıkları feodal hak ve yükümlülükleri zamanla askerî bir düzen içinde bütünleştirmeye çalışmışlardır. Bu temayül, merkezi iktidarın kurulmasından XVI. yüzyı-

---

83 Prof. Ö. L. Barkan, *Timar, İslam Ansiklopedisi*, s. 295.
84 Aynı makale, s. 295.
85 Baştine kelimesi Anadolu tahrir defterlerinde de görülmektedir. Bu kelime, daha önce de geçtiği gibi, raiyet çiftliği büyüklüğünde olabileceği gibi feodal çiftlik anlamına da geliyordu. Trabzon ve çevresiyle ilgili tahrir defterinde "baştine"lere sık sık rastlanmaktadır. Bk. M. Tayyip Gökbilgin, *XVI. yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi*, Belleten, Cilt: XXVI, No: 102, Nisan 1962.

lın sonlarına kadar, "miri arazi" rejiminin genişlemesi ve başlangıçta askeri yükümlülükleri olmayan birçok mülk ve vakıfların timar sistemi içine sokulması şeklinde somutlaşmıştır. Bu gelişmeler büyük kavgalar ve toplumsal çalkantılar içinde cereyan etmiş; bazen Fatih devrinde olduğu gibi ileri adımları, direnmeler ve gerilemeler izlemiştir. Bu arada karmaşık hukuki statüler icadedilmiş ve bunlar bir çeşit geçiş statüsü rolü oynamışlardır. Prof. Barkan'ın çalışmalarının ortaya koyduğu Malikane-Divani sistemi böyle bir geçiş statüsünü ifade ediyor olsa gerektir.

Bu sistem daha çok orta ve doğu Anadolu'da en çok Amasya, Kayseri, Sivas, Malatya, Tokat gibi illerde görülüyordu.[86] Malikane-Divan sistemi Anadolu beyliklerinin "mülk"lerinin giderek devlet kontrolüne geçmesi yönünde atılmış bir adımdı. Buna göre malikâne sahibi, toprağın mülküne sahipti ve bu mülküne karşılık toprağı işleyen reayadan 1/5 ile 1/10 arasında bir "malikâne hissesi" alıyordu. Reayanın normal olarak vermekle yükümlü olduğu vergileri ise devlet topluyordu. Bunlara da "divani hissesi" deniliyordu. Bu yüzden ikili bir mülkiyet yapısı içinde sıkışmış kalmış bu biçim işletmelere "iki baştan tasarruf" da deniyordu. Bu sistem, Anadolu beylikleriyle bir uzlaşma sonucu olarak, "yerli toprak sahipleri ile fatih devletlerin adamlarını aynı zamanda ve aynı toprak üstünde tatmin etmek ihtiyacı"ndan doğmuş olabilir.[87] Nitekim Trabzon'da olduğu gibi, yerli toprak aristokrasisinin büyük bir şiddet kullanılarak yokedildiği ve sürüldüğü topraklarda bu sistemin tek bir örneğine dahi rastlanmamaktadır.

Malikâne-divani sistemiyle bazı kanunnamelerin "ayan" diye sözettiği eski asil aileler yerlerinde kalıyorlardı. Fakat daha sonraları bunlar, divani

86 Ömer Barkan, *Malikâne-Divani Sistemi*, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, cilt: II, 1939, s. 119-188.
87 Ö. Barkan, aynı makale, s. 113.

hissesinin dışında, sefer sırasında savaşa birkaç silâhlı adam da göndermek zorunda kalmışlardır. Barkan bu süreç için, "tam malikane sisteminden sipahi timarına doğru" bir eğilim diyor.[88]

Fethettikleri bölgelerdeki feodal ilişkileri miri arazi sistemiyle kontrol altına almaya çalışan Osmanlılar, bizzat timar sisteminin yaratacağı feodal ilişkileri de sürgün yoluyla yapılan iskanlarla önlemeye çalışmışlardır. Gerçekten Osmanlı yöneticileri, otoritelerini tanımak zorunda kaldıkları veya kendileriyle işbirliği yapan güçlü bir aristokratik zümre dışında, özellikle Avrupa'daki topraklarına birçok Türkmen ailelerini sürerek yerleştirmişlerdir. II. Murat döneminde Arnavut Sancağı'nın tetkikinden anlaşıldığına göre, bu bölgede mevcut 335 timardan 100 kadarı Saruhan'dan, Canik'ten, Bolu'dan ve Engürü'den "sürüp getirilmiş" Türk soyundan sipahilerin elindedir. Trabzon Rum İmparatorluğunun fethinden sonra da, yerli hıristiyan beylerin hemen hepsi Rumeli'ye sürülmüştür. Bu bölgede de sade eski Gürcü beylerine ait bir miktar toprak sahiplerinin elinde bırakılmıştır.[89] Aynı şekilde, Kıbrıs'ın iskânı Anadolu, Rum (Sivas), Karaman ve Zülkadiriye'den her on aileden birinin sürülmesi ile mümkün olmuştur.[90]

Yukarıdaki açıklamalarımla Osmalı merkezi devlet yapısının toplumdaki feodal gelişmelerle devamlı bir savaş halinde olduğunu ortaya koymaya çalıştım. Bu olgu XIX. yüzyıldan itibaren birçok düşünürün dikkatini çekmiştir. Prof. Barkan da bu gelişimi şu şekilde ifade ediyor: "... Osmanlı imparatorluğu, fethettiği

88 Osmanlı merkezi sisteminin savunucusu olan Prof. Ö. L. Barkan, bu sistemi "içtimai bünye için tehlikeli", "imparatorluk devrinin teşkilâtına yabancı bir prensibin tecellisi" olarak görüyor. Bk. aynı makale, s. 155-157. Osmanlı Devlet tipinin tarihi görevinin niteliğini ilerde ayrı olarak ele alıyoruz.

89 Ö. L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Sürgünler*, İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: XV, No: 3, 1956.

90 H. İnalcık, *Ottoman Methods...*, s. 123. İnalcık bu gibi sürgünlerin ilk örneği olarak Orhan Gazi'nin Gelibolu'ya yaptığı sürgünleri gösteriyor.

memleketlerde koyu bir derebeyliğin izlerini taşıyan örf ve adetler bulmuş, kendisine mahsus bir nizam kurabilmek için, onlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır."[91] Aslında Osmanlıların "kendisine mahsus bir nizam" kurmaları, tarihi açıdan, söz konusu değildir. Bizans merkezi devletinin feodal gelişmeler karşısında acze düşmesi ve çöküntüye uğramasıyla ortaya çıkan iktidar boşluğunun doldurulması durumuyla karşı karşıyayız. Aşiret yapısının ortakçı geleneklerini taşıyan Oğuz Boyları, bu çöküntü içinde adeta yeni bir kan getirmişlerdir.[92] Bizans'ın çöküş döneminde askeri aristokrasinin temelini teşkil eden pronoya sistemi, tam bir feodalizme dönüşüyor ve "bizzat Devlet yapısını tahrip ediyordu."[93] Türkler aynı sistemi timar sistemiyle daha kontrollü bir biçimde uygulamışlardır. Bu yüzden Osmanlı devletinin genişlemesi ve merkezi devletin güçlenmesi ile birlikte miri arazi sistemi de devlet sınırları içinde özel mülkiyet aleyhine gelişmiştir. Bu konuda Prof. Barkan'ın bulguları bir fikir edinmemize yarayacaktır.

Anadolu eyaletinde II. Beyazıt devrinde 103'ü zaim, 7500'ü sipahi olmak üzere toplam 7.603 timar

91 Ö. L. Barkan, *Timar, İ.A.*, s. 306. Barkan "bu mücadelenin her yerde ve her zaman başarılı olduğu iddia edilemez" demiş ve şunları da not etmiştir: "Bizzat reayanın hertürlü murakabeden uzak dağ başlarında devleti temsil ederek türlü hakimiyet hak ve imtiyazlarını kullanan, silahlı bir harp adamı olan sipahilerin... bu itibarı sonuna kadar istismar edecekleri de şüphesizdir."

92 Hegel gibi idealist bir filozofun "Doğu Roma İmparatorluğunun eskimiş çatısı, XV. yüzyılın ortalarına doğru Türklerin enerjisiyle yıkıldı" demesi ilginçtir. *Leçons...* , s. 262.

93 G. Ostrogorsky, *Pour l'Histoire de la Féodalité Byzantine*, Recherches Internationales, No: 79-2/1974, s. 130. Buna karşılık Bizans'ta merkezi (despotik) devlet yapısı da bunu belli bir ölçüde frenliyordu. Sovyet tarihçisi Z. Oudaltsova'nın Bizans devleti ile ilgili açıklamasındaki tutarsızlıklara işaret etmiştim. Bu konuyla ilgili başka bir makalesinde de bir yandan devleti "feodallerin kollektif iktidarı" diye tanımlamakta, öte yandan şunları yazmaktadır: "Merkezi bir devletin varlığı, Batı Avrupa ülkelerinde net bir şekilde ifadesini bulan hiyerarşik bir mülkiyet yapısının, vassallık bağlarının, feodal bağımlı orduların ve diğer feodal unsurların tam bir şekilde billurlaşmasını önledi." *À Propos de la Genèse du Féodalisme à Byzance*, Recherches Internationales, No: 79, s. 43.

sahibi ve buna ilâve olarak da 5.372 cebelü bulunuyordu.[94] Yüz yıl kadar sonra, aynı eyalette –o dönemde bu eyaletten ayrılan Kocaeli, Biga ve Alaiye livaları da dahil edilirse– 338 zeamet ve 7636 timar olmak üzere 7.974 timarlı sipahi bulunuyordu. Cebelü sayısı ise 10.025'i bulmuştu. Görülüyor ki, Osmanlı yükseliş devrinin son aşamasını teşkil eden bu dönemde bu eyalette timar sisteminde bir artış vardı. Bu artış bütün toplumdaki artışın bir göstergesidir. Aynı yüzyıl içinde, yine Prof. Barkan'ın bulgularına göre, Basra, Mısır, Lahza, Haber, Yemen, Trablusgarp, Tunus gibi bu sistemin uygulanmadığı eyaletler hariç tüm Osmanlı devletinde 37.521 timar sahibi bulunuyordu.[95] Bunlardan 9.655'i kale muhafızı timarı, geriye kalan 27.868'i eşkinci timarı idiler. Bu sonuncular, savaşa beraberlerinde götürdükleri cebelülerle birlikte 70-80.000 kişilik bir timarlı sipahi ordusu teşkil ediyorlardı. Aynı yıllarda merkezi devlet bütçe gelirlerinin % 37'si timar sistemine bağlı topraklardan, % 12'si vakıf gelirlerinden, geri kalanı da "padişah hasları" statüsündeki topraklardan elde ediliyordu.[96] Bu rakamlara dayanarak, Prof. H. İnalcık Osmanlılarda toprağın % 87'sinin miri arazi olduğunu iddia ediyor.[97] Burada devletin şu veya bu şekilde gelir temin ettiği tüm arazi devlet mülkiyetinde sayılmaktadır ki, sosyolojik açıdan böyle bir yöntemi geçerli saymak tartışma götürür. Çünkü bu gelir kaynakları içinde yer alan ve mülkiyeti özel kişilere ait malikane-divani sistemine tabi toprakların genişliği hakkında bir bilgimiz olmadığı gibi, bu gelir kaynaklarının dışında kalan mük arazilerin kapsamını da bilmiyoruz. Kaldı ki, bazı tahrir defterlerinde bizzat

94 Prof. Barkan: *Timar*, *İ.A.*, s. 289.
95 Prof. Barkan: aynı makale, s. 287.
96 Prof. Barkan: *H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği*; İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt:XV, 1953-54, No: 1-4, s. 251-277.
97 Prof. H. İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600*, s. 110.

sancak beyine ait hassa topraklar içinde özel kişilere ait "çiftlik"ler kaydedilmiştir ki, bu da aslında toprakta mülkiyet ve tasarruf haklarının ne kadar girift olduğunu gösterir.[98] Burada tekrar aynı noktaya dönüyor ve miri arazi kavramının ideolojik bir biçimde kullanıldığını ve Osmanlı despotizminin temelini teşkil ettiğini görüyoruz. Merkezi devlet yöneticileri elinde bu ilke tüm feodal gelişmelere karşı bir silâh olarak elde bulundurulуyor ve potansiyel olarak "devlet... tek başına bütün ülkenin toprak ağası"[99] niteliği kazanıyordu.[100] Ancak bu durum, çeşitli üretim ilişkilerinin somut olarak ifade ettiği gerçek durumu ancak ideolojik olarak yansıtıyordu.Toplumsal tabanda devamlı bir sınıflaşma süreci ve bir sınıf kavgası vardı. Bu kavga aslında feodal-yarı feodal bey ve timarlı sipahilerle farklı statülerdeki yoksul köylü arasındaydı. Toplumsal içeriğini ilerde tartışacağımız devlet aygıtı ise bu sınıflaşmayı adeta dondurarak kontrol altına almak istiyordu. Buna karşılık "malikane" sahipleri, mülklerini vakıf haline getirerek, timarlı sipahiler ise "hassa çiftlik"lerini reaya aleyhine ve mülk haline getirmeye çalışarak direniyorlardı. Gerçekten XV. yüzyıldan itibaren miri arazideki gelişmelere, malikane sahipleri bir kaçamak yol olan "aile

98 Örneğin Arnavid Sancağı defterinde, Sancak beyinin hassa gelirleri arasında kaydedilen feodal çiftlik niteliğindeki "Yako'nun çiftliği" gibi. H. İnalcık, XVI. yüzyıl sonlarında, Avlonya defterinde görüldüğü gibi bu tip çiftliklerin pek çoğaldığını ilave ediyor. Bu evrim feodal eğilimin hız kazandığı biçiminde yorumlanabilir. Bk. *Suret-i Defter-i Sancak-ı Arnavid*, s. XXX.

99 Prof. M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, cilt: II, s. 124. Burada Akdağ, bu ilkeyi ideolojik bir unsur olarak değil, tüm Osmanlı tarihçileri gibi gerçeğin kendisi olarak almaktadır.

100 Prof. Barkan, bu konuda daha önce aktardığımız iki yönlü ifadelerin dışında aynı konuda şunları yazıyor: "Zirai toprakların hakiki sahibinin devlet olduğu esasının, idarî-malî hususî bir takım tedbirleri ayakta tutmak için ortaya atılmış bir hukukî farazîye mahiyetini taşıdığı unutulmamalıdır." Bu görüş, bu çalışmada ileri sürdüğüm görüşe en yakın olan öneridir. *Timar maddesi*, *l.a.*, s. 319.

vakıfları" ile cevap verdiler.[101] Fakat gelişme, ana hatlarıyla, XVI. yüzyıl sonlarına kadar timar sistemi lehine oldu. Oysa timar sahipleri de timarlarının kapsadığı topraklardaki üretim biçimlerine göre reaya ile farklı ilişki sistemleri içinde bulunuyorlardı. Bu yüzden, timarlı sipahilerdeki gelişimi kavrayabilmek için reayanın içinde bulunduğu somut koşulları da araştırmak gerekir.

Reaya

Osmanlılar köylü kitlelerini çeşitli üretim biçimlerinde aldıkları farklı statülere göre kategorilere ayırmıyorlardı. Hepsine birden, sürü anlamına gelen "reaya" adını veriyorlardı. Bu durum Osmanlı ideolojisinin başka bir yönüdür. Oysa Osmanlı köylüsünün statüsünü de Osmanlı üretim biçimlerinin aldığı çeşitli şekiller içinde incelemek gerekir. Ancak böyle bir yöntemle Osmanlılarda köylülerin tabi oldukları çeşitli yükümlülüklerin ve rant biçimlerinin çözümlenmesi mümkündür. Burada da hareket noktası Bizans-Selçuk-Osmanlı toplumsal yapıları arasındaki devamlılık olmalıdır.

Selçuk fetihleri arefesinde Anadolu'da ve Osmanlı fetihleri arefesinde Balkanlarda, üretim ilişkilerinde feodal malikânelerin komünal ilişkiler aleyhine geliştiğini biliyoruz. Bizans aristokrasisindeki bu gelişme daha çok pronoya sahibi askeri aristokrasinin lehine oluyordu. Merkezi devletin gücünü sarsan ve Türk fetihlerini kolaylaştıran olgu da bu olmuştur. Bununla beraber gerek imparatorluk hassa toprakları gerekse feodal malikaneler içinde Bizans slav komünü de varlığını sürdürüyordu. Bizans'ta köylülüğün durumunu inceleyen tarihçiler, köylülerin ba-

101 Prof. Dr. Fuat Köprülü, *Vakıf Müessesesinin Hukuku Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü*, Vakıflar Dergisi, Sayı: II, 1942.

zen bir feodal malikane içinde dahi değişik statülerde bulunduklarını saptamışlardır. Bununla beraber Bizans'ta köylülerin en büyük kısmı kölelikle özgür köylü arasında fakat daha çok köleliğe yakın bir statü olan "kolon" statüsündeydiler.[102] Bizans iskan politikasıyla yerleştirilen komünal ve patriarkal ilişkiler içindeki köylülere, üretim araçları sahipleri tarafından veriliyordu. Bunun dışında, serflik statüsünde olmayan küçük geçimlik bir toprakları da vardı. Kolon bir "tarım cemaatinin (komün) üyesiydi ve bu durum üretici faaliyetini etkilediği gibi, büyük toprak sahiplerine direnmesini de sağlıyordu."[103] Ayrıca feodal serfin senyörle ilişkisi özel hukuk çerçevesinde iken, Bizans kolonunun statüsü devletçe tayin edilmişti. İşte Bizans'ın son zamanındaki feodal gelişmeler, büyük ölçüde bu kolonlar aleyhine oluyordu. Köylüler açısından bu gelişmenin anlamı bir yandan feodal yükümlüklerin artması diğer yandan da ödedikleri rant biçimindeki değişmelerdi.

Bizans'ta köylüler vergiyi ödedikleri yere göre üçe ayrılıyorlardı. Birinci olarak devlet topraklarında iskân edilmiş olan ve vergilerini devlete ödeyen köylüler (démosiarioi) vardı. Sonra feodal aristokrasiye vergi ödeyen köylüler bulunuyordu. Bunlar da saray aristokrasisine -veya Ostrogorsky'nin "bürokratik aristokrasi"[104] dediği kategoriye- bağımlı olanlarla, askeri aristokrasiye (pronoyerlere) bağımlı olanlar şeklinde iki kategoriye ayrılabilirler. Nihayet üçüncü bir kategori köylü de kilise malikanelerine yerleştirilmişti. Bunlar çeşitli ve karmaşık bir rant ve angarya sistemi içinde yaşıyorlardı. Ancak Türk fetihleri arefesinde genel eğilim ürün-rant'tan, yani ayni vergiden para-ranta, yani nakdi vergiye geçiş yönün-

---

102 Bk. Sovyet tarihçilerininkollektif bir eseri olan, *Histoire du Moyen Age*, Editiol du Progrès, s. 16-17.
103 Ayni eser, s. 18.
104 G. Ostrogorsky; *Pour l'Histoire...*, s. 130.

deydi.[105] Bu yöndeki zorlamalar büyük huzursuzluklara, ayaklanmalara yol açıyordu. Gerçekten ayni ranttan para rantına geçiş tarihte her zaman toplumsal çalkantılara yol açmıştır. Marks, Kapital'de, "Asya'da toprak rantı vergilerin temel unsurunu oluşturur ve ayni olarak ödenir. Durgun üretim ilişkileri üzerinde yer alan bu rant biçimi, eski üretim biçimini devam ettirir. Türk imparatorluğunun korunmasının sırlarından biri budur."[106] demektedir. Görüldüğü gibi Marks, Osmanlı devletinin uzun ömrünü, kısmen ayni rantın sürekliliği ile açıklamaktadır. Gerçekten daha Türk fetihlerinin ilk aşamasında, çözülmekte olan ayni rant temel vergi olarak korunmuş ve dondurulmaya çalışılmıştır.

Osmanlı vergi sistemi de köylülerin üretim biçimlerinde aldıkları yere göre değişmektedir. Ancak, anahatlarıyla, Bizans'ta olduğu gibi Osmanlı devletindeki köylüleri de çeşitli kategorilere ayırmak mümkündür. Asında bugün Osmanlı vergi sistemi ile ilgili bilgilerimiz, daha ziyade XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı merkezi sisteminin ve ideolojisinin nihai biçimini aldığı bir dönemin damgasını taşımaktadır. Oysa bu duruma tedrici bir gelişim sonucunda ulaşılmıştır.

XVI. yüzyılda aldığı biçimde, Osmanlılar vergileri şer'i ve örfi olmak üzere ikiye ayırıyorlardı. Oysa Osmanlılar başlangıçta, fethettikleri ülkelerde buldukları vergileri uygulama yoluna gittiler. Değişiklik daha çok vergilerin sadeleştirilmesi ve bir takım ağır feodal vergilerin kaldırılması yönünde oldu. Osmanlı vergi sistemi batı Anadolu ve Trakya'da XV. yüzyıl başlarında belli bir istikrara kavuştu ve Kanunî dev-

105 Bu konuda bk. A.P. Kajdane, *La Ville et le Village à Byzance, au XI. et XII. Siècles*; s. 77; D. Angelov; *Le Féodalisme Dans les Balkans du XIII. au XV. Siècle*; s. 100; G. Tsankova-Petkovaj *La Rente Féodale Dans les Régions Bulgares Sous Domination Byzantine*; s. 164. Recherches Internationales, No: 79, 1974.

106 K. Marks, *Le Capital*. Kitap: I, cilt: I, s. 146.

rinde doğu Anadolu'ya da yayıldı.[107] Aslında bu vergileri üretim ilişkileri içinde değerlendirmek gerekir. Çünkü, Osmanlılar fethettikleri toprakların gelişme derecelerine, dillerine, toplumsal geleneklerine göre çeşitli biçimler alan karmaşık bir vergi sistemi geliştirdiler. Her Sancağın kendi kanunu vardı ve halktan toplanacak vergileri sıralıyordu. Bu durum ise günümüzde dahi bir sürü karışıklıklara yol açmakta ve bu konuda tarihçiler çoğu kez belli kanunnameleri ve tahrir defterlerini inceleyerek elde ettikleri sonuçları genelleştirme eğiliminde bulunmaktadırlar. Bu bakımdan Osmanlı köylüsünün durumunu incelerken, teorik bilgilerimizden ve Bizans tarihinden de yararlanarak, Osmanlı üretim biçimlerini yeniden gözden geçireceğiz. Sorun bu biçimde konulunca, Osmanlı üretim şekillerini aşağıdaki gibi sıralayarak, köylülüğün durumunu ele alabiliriz:

1. **Köleci üretim biçimi:** Osmanlılarda köleci üretim biçimi var mıydı? Sorun gerçekten tartışılmaya değer. Bizans'ta, batı Roma'nın aksine, köleci üretim biçimi kalıntılarının yer yer yaşadığını biliyoruz. Bunlar Osmanlı döneminde de yaşadılar mı? Bu konuda akla gelen vezir, defterdar vb. gibi yüksek Osmalı yöneticilerine ait mülk ve vakıf arazilerdir. Gerçekten, özellikle İstanbul'un fethinden sonra devlet yönetimine ağırlıklarını koyan ve çoğu devşirmelikten gelen yüksek yöneticilerin birçok çiftlikleri ve sayıları bir hayli kalabalık köleleri vardı. Örneğin Kanuni dönemi veziriazamlarından İbrahim Paşa'nın 400, defterdar İskender Çelebi'nin ise 600 kölesi var-

107 H. İnalcık, *Dariba*, Encyclopédie de l'Islâm, cilt: 2, s. 150-151. Bu makalede Prof. İnalcık Osmanlı vergisini sistemli bir biçimde sunma çabasına girmiştir. Buna göre vergiler şer'i ve örfi olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Şer'i vergileri Öşür, haraç, cizye, Hums-i Şer'i (maden vergisi) ve ganaim teşkil ediyordu. Örfi vergiler ise çift resmi, ispençe, ağnam, Bad-i hava veya tayyarat tekeller, avarid-i divaniye ve berat, tezhire vb. karşılığı ödenen vergiler oluşuyordu. İnalcık örfi vergilerin XVI. yüzyıl sonlarına kadar, esas itibariyle, çift resmi ve ispençeden oluştuğunu ileri sürmektedir.

dı.[108] Zenginliğiyle şöhret yapan veziriazam Rüstem Paşa'nın ise 815 çiftliği, 476 su değirmeni ve 1700 kölesi bulunmaktaydı.[109] Bunlar genellikle savaşlarda esir alınmış, ya da satın alınmış kölelerden oluşuyordu. Bunların çoğu vüzera çiftliklerine yerleştirilerek çalıştırılıyorlardı. Rüstem Paşa'nın 815 çiftliği olması yukarda değindiğimiz kölelerden farklı statüde köylülerin de bu çiftliklerde çalıştığını göstermektedir. Bu bakımdan yüksek yöneticilerin çoğu kez "kul" denilen mensuplarının daha çok "köle" statüsünde olduğu akla yakın gelmektedir. Nitekim Kanunî devrinde İstanbul'u ve Anadolu'yu gezen Baron de Busbec, Osmanlılarda artık batıda kalmamış olan Roma tipi köleliğin hala yaşamakta olduğunu yazmış ve bundan övücü bir dille bahsetmiştir.[110] Bu konuda kesin bir yargıya varma olanağı bulunmamakla beraber, sanırım ki Osmanlı devşirme aristokrasisinin durumu, Bizans sivil (bürokratik) aristokrasisinin durumuna benzemektedir. Bunlar çiftliklerin dışında şehirlerde de büyük varlıklara sahiptirler. Örneğin XIII. yüzyılın sonlarında yaşayan bir Bizans aristokratının bir sürü çiftliğinden başka, İzmir'de bir çok evi, dükkânı, hamamı vb. vardı.[111] Aynı şekilde Osmanlı devşirme aristokratları da geniş bir servete sahiptiler. Örneğin devşirme asıllı Lütfi Paşa'nın Dimetoka'daki geniş çiftliğinden başka, Edirne'de yirmi tane de dükkânı vardı.[112] Kanunî devrinde Bizans hanedan ailelerinden gelen birçok aristokrat da elde ettikleri iltizam ve tekellerle bu sınıf içinde yer aldılar. Bu bakımdan Osmanlılarla Bizans arasındaki de-

108 J. Hammer, a.g.e., cilt: 5, s. 207.
109 Hammer; a.g.e., cilt: 6, s. 146.
110 Baron de Busbec, a.g.e., cilt: 2, s. 30. Prof. Barkan da Edirne Askeri Kassamı'na ait tereke defterleri ile ilgili incelemesinde kölelerin tarımda kullanıldığını ileri sürüyor. Bk. *Belgeler*, 1966, cilt: 3, No: 5-6.
111 D. Angelov, a.g.m., s. 92. Angelov bu konuda XIV. yüzyıldan da örnekler vermektedir. Z. Oudaltsova, bunları "şehir patrisyenleri" olarak isimlendiriyor, a.g.m., s. 40.
112 Tayyip Gökbilgin, *Lütfi Paşa*, İslâm Ansiklopedisi, cüz: 70.

vamlılık açıktır. Ancak soruna konumuz açısından, yani bu yüksek aristokrasisinin "kul"ları açısından bakınca akla en yakın varsayım şudur: Osmanlı devşirme aristokrasi tarımsal çiftliklerden, başka birçok bağlara, sebze ve meyve bahçelerine de sahiptir. İşte, kanımca, malik oldukları köleler daha çok pazar ekonomisine girmiş bu işletmelerde çalıştırılmaktadır. Bununla beraber bu varsayım somut araştırmalarla irdelenmelidir. Bunun dışında "köle"lerin bir kısmı da mülk-vakıf statüsündeki çiftliklere yerleştirilerek serfleştirilmiş olabilirler. Nitekim Batı'da serflik sistemi, kısmen evcil kölelerin senyörlerin çiftliklerine yerleştirilmesinden (casé edilmelerinden) doğmuştur.[113]

2. **Komünal ilişkiler ve kolon'lar:** Osmanlılarda en yaygın üretim biçimi buydu. Sadece Bizans köylerinin değil, yerleşik düzene geçen Türkmen boylarının içinde bulundukları mülkiyet ve toprağı tasarruf biçimi de buydu. Bizans-Slav tarım cemaatleri ile ilgili daha önce bilgi vermiştim. Türk köyleri de daha çok yeni birleşim merkezleri olarak, bazen de terkedilen Bizans köyleri üzerine kuruldular.[114] Bunlarda toprağın patriyarkal aileler arasında peryodik taksimini veya özgür köylülüğü oluşturacak biçimde özel mülkiyete geçiş sürecini görüyoruz. İşte gerek merkezi (despotik) Bizans devleti, gerekse Osmanlı devleti gelir ("hasıl") birimi olarak bu tip patriarkal ailelerden oluşan tarımsal cemaatleri (köyleri) kabul etmiştir. Bu geniş ailelerin sahip oldukları topraklara "raiyet çiftlik" adı veriliyordu. Osmanlı Toprak Kanunlarında bu gibi çiftlikler "iyi topraklı yerde 80 dönüm, orta

113 Augustin Thierry: *Essai sur l'Histoire de la Formation et des Progrès du Tiers Etat*. Paris. 1883, s. 16.

114 Balkanların fethinden sonra da Türkler başlangıçta hıristiyanlardan ayrı köyler kurdular. Özellikle XV. yüzyılda kurulan bu Türk köyleri Anadolu'dan gelen halk tarafından iskân ediliyordu. Bk. H. İnalcık, *Ottoman Methods...*, s. 125. Ayrıca bk.-M. Tayyip Gökbilgin: *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, İstanbul, 1957.

topraklı yerde 110 dönüm bir çiftliktir. Eğer toprak arızalı ve dağlık yerde ise böyle yerlerde 300 dönüm bir çiftlik sayılmıştır."[115] şeklinde veya "iki öküzün sürdüğü yer bir çiftlik itibar olunmuştur."[116] şeklinde tarif edilmektedir. Ayrıca daha küçük çiftlikler de yarım çiftlik sayılmıştır. Balkanlarda -ve Anadolu'nun Slav yerleşim bölgelerinde- bu gibi çiftlikler baştina adını taşıyordu. Raiyet çiftlikleri ve baştinalar gerek miri arazi, gerekse mülk ve vakıf statüsündeki tarımsal toprakların çoğunluğunu teşkil ediyordu.[117] Bu yüzden de Osmanlı düzeninde temel vergi birimini oluşturuyorlar ve bölünmez unsurlar teşkil ediyorlardı.[118]

Raiyet çiftlik sahipleri ayni veya ürünlerinin niteliğine göre nakdi rant ödüyorlardı. Ayni rant ise ürün rant olabileceği gibi, emek rant da olabiliyordu. Osmanlı devletinde tarımda egemen rant biçimi ayni rant idi. Osmanlı hukukunda vergiler şer'i (haraç ve öşür) ve örfi (çift resmi, ispençe) vergiler olarak isimlendirilmişlerdir ki, aslında bu ayrımın sosyo-ekonomik açıdan fazla bir önemi yoktur. Örneğin hıristiyanlardan alınan haraç-ı mukasama, öşür gibi ürünrant niteliği taşıyan bir vergi idi. Fark, haracın daha yüksek oranlarda toplanması şeklinde ortaya çıkıyordu. Oysa, Osmanlıların vergilerin halkı ezmemesi ilkesine titizlikle bağlı oldukları düşünülürse, bu farkın da toplumsal uygulamada yumuşadığı söylenebilir. Çift resmi ise raiyet çiftlikler için nakdi olarak saptanmış, fakat ürün ve emek biçiminde de ödenebilen bir vergiydi. Bizans'ta kolonların (paroikoi) ödediği ocak (aile) vergisiydi. İspençe'de ayni verginin bazı bölgelerde aldığı başka bir isimdi. Fatih devri

115 Bk. *Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Kanunları*, Hazırlayan Hadiye Tuncer, Ankara, 1965, s. 32.
116 Aynı eser, s. 14.
117 H. İnalcık, *Çiftlik* Encyclopédie de l'Islam, Leiden, 1960, cilt: II, s. 34.
118 H. İnalcık, aynı makale; Prof. Ö. L. Barkan, *Çiftlik*, İslâm Ansiklopedisi, Cüz: 25, s. 392-397.

kanunnamelerinde bu vergi 22 akçe veya buna tekabül eden 7 çeşit hizmet (odun temin etme, saman ve ot toplama vb.) olarak saptanmıştı.[119] Daha sonra bu oran yükselmiştir.[120]

Osmanlı köylü sınıfının büyük çoğunluğunu teşkil eden komünal-patriyarkal ilişkiler içinde yaşayan kitleler daha sonraları gitgide artan vergi yükleri altına girmişlerdir. Bu konuda birçok vergi ismi saymak mümkündür.[121] Ancak Osmanlıların temel mali ilkesi vergide sadelik ve tekerrürün reddi idi. Bu yüzden sorun çeşitli isimler altında alınan bir ürün rant ve pazara dönük üretimlerde de para-rant şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bunun dışında gerek timar sahiplerinin hassa çiftliklerinde gerekse devlet hizmetlerinde gerekli görülen emek-ranta da başvuruluyordu. Bu konuda önemli nokta, Bizans-Türk vergi sistemleri arasındaki devamlılığı vurgularken, bunun başlangıçta vergilerde bir de hafifleme şeklinde belirdiğine dikkati çekmek olmalıdır. Gerçekten, daha önce de belirttiğim gibi, Bizans'ın son dönemlerinde birçok bölgelerde ürün-ranttan para-ranta geçiş süreci hızlanmıştı. Bunun en somut örneklerinden birini sırp kıralı Stefan Douchan'ın 1349'da yayınlanan kanununda görüyoruz. Bu kanunda bir yandan ayni rant-

119 Halil İnalcık, *Çift Resmi*, Encyclopédie de l'Islâm, cilt: II, s. 32-33. Ayrıca bk. H. İnalcık, *Osmanlılarda Raiyet Rüsumu*, Belleten, No: 92, 1959.

120 Bu konuda III. Ahmet döneminde derlenmiş arazi kanunları için bk. Hadiye Tuncer, a.g.e., s. 43. Bu verginin Bizans'la ilgili bazı uygulama biçimleri için bk. G. Tsankova-Petkova, a.g.e., s. 147-149.

121 Bu konuda tarihi gelişimi inceleyen somut bir araştırmaya rastlayamadık. İncelemeler daha çok bütün dönemleri kapsayıcı bir biçimdedir. Hammer Kanuni zamanında hazırlanan ve I. Ahmet zamanında bir Kanunnamede reaya yükümlülüklerini şöyle sıralıyor. Resmi Çift, mücerret, resmi ağnam, avarız, resmi otlak, resmi kışlak, resmi kovan, resmi değirmen, resmi dukan, resmi eşiran, resmi kaza, cilt: 6, s. 271.

122 Bk.D. Angelov; a.g.m., s. 102-103. S. Douchan Kanununun 201. maddesine göre sahibinin çiftliğini terkederek kaçan köylülerin, bazı organları kesilmek suretiyle sakat edilmeleri öngörülüyordu. Osmanlı arazi kanunnameleri böyle bir durumda ancak vergi cezasından söz etmektedirler.

tan parasal ranta geçiş öngörülürken, öte yandan köylünün yükümlülükleri de artırılıyordu.[122] Osmanlılar bu evrimi frenlediler. Ancak fetihlerin XVI. yüzyılın sonlarında durması ve Avrupa'daki gelişmelerin etkisiyle Osmanlı toplum düzeninde de değişiklikler meydana gelmeye başladı ki bunu ileride ele alacağız.

Prof. Barkan Osmanlı köylülerinin çoğunluğunu teşkil eden bu statüdeki reayayı "hür köylüler" olarak kabul etmektedir.[123] Bu görüş doğru mudur? Bunu tartışmak için sorunu yine Bizans-Osmanlı devamlılığı içinde ele almak gerekir. Bizans'ta köleci üretim biçimi batıdaki şekilde çözülmediği için köleler, "özgür köylüler" haline gelmediler. Bizans, despotik devlet varlığını korurken komünal-patriyarkal üretim ilişkileri içinde bulunan köylüler, bazı tarihçilerin "devlet köylüleri" (demosiarioi) dedikleri statü içine girdiler.[124] Benzer üretim ilişkileri içindeki birçok köylüler de askeri-sivil aristokratların malikanelerinde daha çok feodal serf statüsüne yaklaştılar. Aynı durum Osmanlılarda da devam etti. Aslında Bizans'lılarda "paroikoi" denilen genel kategori, Osmanlıların "reaya"sı gibi çeşitli statüleri kapsamaktadır. Feodal-serf anlamına geldiği gibi, kolon anlamında da kullanılmaktadır.[125] Bu yüzden Osmanlılarda da kolonlar ile, serfler arasındaki farkları somut bir şekilde ortaya koymak zordur. Buna rağmen Osmanlı reayasını "hür köylü" statüsünde düşünmek Osmanlı devlet sistemini ve komünal ilişkilerin yaygınlığını

123 Prof. Ö. L. Barkan, *Türkiye'de "Servaj" Var mı İdi?* Belleten, cilt: XX, No. 78, s. 239.

124 Z. Oudaltsova: *Genèse du Féodalisme*; s. 42.

125 Z. Oudaltsova; aynı makale, s. 41. Sırplar arasında köylülerin 4 farklı statüde oldukları belirtiliyor. Meropsi, Otrotsi, Sokalnitsi, Vlasi. D. Angelov, a.g.m., s. 95.

126 Halil İnalcık, *Düzya*, Encyclopédie de l'Islam, cilt: II, s. 576-580. Müslüman köylünün ödediği nakdi (yokluk durumunda ayni) vergi resmi çift, hıristiyanların ki ise ispenç adını alıyorlardı. Aile reisi durumunda olmayan ve yakınlarının toprağını işleyen erkekler ise evlilerse "bennak" bekarlarsa "mücerret" denen bir vergi ödüyorlardı. Gibb ve Bowen, cilt: I, s. 241.

nuda çeşitli terimler kabul etmişlerdir. Vergi temeli olarak ya ürün, ya çiftlik ya da şahıslar (cizye) alınıyordu. Ürün temeli üzerine alınan ayni rant öşür, haracı mukasama vb. gibi isimler alıyordu. Çiftlik birimi üzerine tarhedilen vergi ise çiftlik resmi terimiyle isimlendiriliyordu. Bu vergi, ilke olarak nakdi rant olmakla birlikte ürün ya da hizmet şeklinde de ödeniyordu. Ayrıca Osmanlılar bu gibi vergileri, mükellefin ödeme gücüne göre derecelere ayırıyorlardı. Örneğin cizye (batı feodalizminin capitation'u) alâ, avrat, adna olmak üzere üç dereceye ayrılmıştı.[126] Ala'yı en varlıklar, adnâ'yı da en fakirler ödüyorlardı. Ödeme derecelerinde toprağın büyüklüğü ve verimi de rol oynuyordu. Osmanlı yöneticiler vergileri iki biçimde topluyorlardı.[127] Bunlardan birincisi "havale" yöntemi idi. Devlet bazı vergi kaynaklarını yerinde sarfolunmak üzere "havale" ediyordu. Timar sistemi bu sistemin bir uygulanışıydı. İkinci yöntem ise mukataa (iltizam) sistemiydi. Timar sistemi dışındaki (genellikle aşar, çift resmi, bad-ı hava dışındaki) vergiler iltizama veriliyorlardı. Bunun haricinde devlet gelirlerini kaydeden tahrir defterlerine girmeyen bazı kaynaklar da doğrudan doğruya merkeze bağlı "mevkufatçı"lar tarafından toplanıyordu. Bu sistem de köylülerin bağımlılık biçimlerini etkileyen bir mekanizma yaratıyordu.

3. **Feodal İlişkiler (servaj):** Osmanlı devletinde feodal üretim ilişkileri, Bizans'ta olduğu gibi batıdan farklı koşullar içinde gelişmekteydi. Feodal sınıfların Osmanlılarda da sivil-askeri (timarlı) olmak üzere iki kolda geliştiğini belirtmiştim. Köylüler açısın-

126 Halil İnalcık, *Düziya*, Encyclopédie de l'Islam, cilt: II, s. 576-580. Müslüman köylünün ödediği nakdi (yokluk durumunda ayni) vergi resmi çift, hıristiyanların ki ise ispençe adını alıyorlardı. Aile reisi durumunda olmayan ve yakınlarının toprağını işleyen erkekler ise evlilerse "bennak" bekarlarsa "mücerret" denen bir vergi ödüyorlardı. Gibb ve Bowen, cilt: 1, s. 241.

127 H. İnalcık, *Dariba*, Encyclopédie...,s. 150.

dan durum neydi ve statü itibariyle batılı serflerle özdeşleşen bir köylü kategorisi var mıydı? Prof. Barkan, somut çalışmalarına dayanarak bu soruya olumlu cevap vermektedir. Barkan'a göre Trakya'da, İstanbul civarında ve batı Anadolu'da rastlanan bir çok çiftliklere yerleştirilmiş olan "ortakçı kullar" aynen batıdaki serf statüsündedirler.[128] Kimdi bu "ortakçı kullar"?

Ortakçı, ya da bazı bölgelerde denildiği gibi "kesimci" kullar daha ziyade padişah haslarında ve bazı yüksek yöneticilerin mülk ve vakıf çiftlikleri üzerine yerleştirilmiş köylülerdi. Bunlar çoğunlukla harp esirlerinden oluşan hıristiyanlardı veya Fatih devrinde olduğu gibi, Sırp, Macar, Bulgar topraklarından sürülerek İstanbul civarındaki ya da batı Anadolu'daki çiftliklere yerleştirilmiş köylülerdi. Prof. Barkan bunlar defterlere kaydolunurken daha önce "hür" olduğunu ispat edenlerin deftere öyle kaydedildiklerini ve haklarında "cizye ve ispençe vazolunduğunu"[129] yazmaktadır. Bu da göstermektedir ki feodal niteliktek malikanelerde de farklı statüde köylüler bulunabilmektedir. Aslında bu doğaldır ve batı feodalizminde de görülen bir olgudur.[130] Burada özellikle ortakçı-kullar üzerinde duracağız.

Prof. Barkan ortakçı-kullar için "hakiki kölelikle hür köylülük arasında bir merhale"[131] diyor. Görüldüğü gibi bu tarif aslında daha önce "kolon" statüsünde olduğunu ileri sürdüğümüz köylülerin durumunu anımsatmaktadır. O halde fark nerededir? Bu konu-

128 Prof. Ö. L. Barkan; *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, İstanbul, 1943; Ayrıca bk. Ö. L. Barkan; *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri*; İktisat Fakültesi Mecmuası, cilt: I, 1939. Yunan tarihçisi A. Vacalopoulos da herhalde Barkan'ın çalışmalarından esinlenerek ortakçı kulları serf statüsünde saymaktadır. a.g.e., s. 42.

129 Prof. Ö. L. Barkan, İktisat Fakültesi Mecmuası, cilt: 1, sayı: 1, s. 42.

130 Örneğin bk. Marc Bloch; a.g.e., s. 336-337, 347.

131 Prof. Ö. L. Barkan, aynı makale, s. 30.

lardaki ince farklılıkları isabetli bir biçimde teşhis etmek her zaman kolay değildir. Bununla beraber en gerçekçi varsayımın şu olduğu kanısındayım: ortakçı kullar Bizans'tan miras alman ve devlet yükümlülüklerinden kurtulmuş mülk veya vakıf statüsündeki malikanelerde yaşıyorlardı. Ayni ve nakdi rant dışında birçok yükümlülüklere daha tabi idiler. Dışardan evlenemiyorlar ve toprağı terkedemiyorlardı. Diğer köylüler için, hukuki bir teminata dayanmamakla beraber, pratik olarak miras hakkından sözedilebileceği halde bunlar bu haktan tamamen yoksundular.[132] Devlet vergi için bu gibi malikâne ve vakıflara giremiyordu. Ortakçı-kullara toprağın dışında, üretim araçları ve tohumluk hububat da sahipleri tarafından veriliyor ve bunlar toprakla birlikte alınıp satılıyor veya vakfediliyorlardı. Görüldüğü gibi bütün bu noktalar ortakçı-kulları batılı serf statüsüne çok yaklaştırmaktadır. Oysa aradaki önemli farklar da vardı. Bu farklar nelerdir? Bu farklar özellikle iki biçimde somutlaşmaktadır. Bunlardan birincisi feodal köleliğin ortaya çıkış biçimiyle ilgilidir. Batıda feodal serflik, köleci üretim biçiminin çözülmesiyle oluşan "hür köylüler" kategorisinin özel hukuk çerçevesi içinde ve vassallık bağları yoluyla giderek özgürlüklerin kaybetmeleri biçiminde ortaya çıktı. Büyük göçlerin yarattığı güvensizlik ortamında küçük toprak sahibi köylüler güvenliklerini bir senyörün himayesinde buldular. Bu suretle kurulan himaye bağları merkezi devletin dışında, hatta onu zayıflatan bir örgü meydana getirdiler. Oysa Bizans'ta feodal gelişme devlet aracılığı ile iskan edilen ve kolonlaştırılan köylüler aleyhine oldu. Bizans'ta vassalık bağları yoktu. Olduğu kadarı ile de daha çok Bizans imparatoru ile batı Avrupalılar arasında gerçekleşti. Basileus'e vassal olarak bağlananlar arasında norman-

132 Prof. Ö. L. Barkan, *Türkiye'de Sevaf...*, s. 245.

ları, haçlı şövalyelerini veya bunlarla sık temaslar sonucu latinleşmiş ermeni senyörlerini görüyoruz.[133] Aynı durum Bizans devlet yapısını miras alan Osmanlılar için de geçerliydi. Osmanlılarda da saray aristokrasisi, zeamet sahipleri ve timar sahiplerinin kendi aralarında ve bunlarla köylüler arasında batıda olduğu gibi vassallık bağları yoktu. Osmanlılarda herkes padişaha bağlı idi. Böylece köylülerin içinde bulundukları farklı statüler de devlet aracılığı ile tayin ediliyordu. Prof. Barkan, "Osmanlı imparatorluğundaki kulluklar bize devlet eliyle teşkil edilen servaj sisteminin saf şeklini göstermektedir."[134] derken büyük bir gerçeği dile getirmektedir. Vassallık bağları bakımından durum Osmanlılarda biraz Japonya'daki gelişmeyi andırıyordu. Batıda serfler ve senyörler birden çok vassallık bağlarıyla çeşitli derecedeki aristokratlara bağlanabiliyorlardı. Bu suretle çok karmaşık ve çelişkilerle dolu bir vassallık örgüsü meydana geliyordu. Japonya'da ise her serfin ve senyörün sadece bir efendisi vardı. Bu suretle oluşan vassallık hiyerarşisinin tepesinde de imparatorun "şogun" ünvanını verdiği güçlü bir soy vardı.[135] Osmanlılar da bu bağlar Türkmen aşiret bağlarının devamı olarak Anadolu beylik kalıntıları çerçevesinde yaşadı. Bu tabiyet örgüsünün tepesinde de Kayı boyundan gelen Osmanlı hanedanı vardı. Ancak Osmanlı sisteminde yer alan devşirme aristokrasisini sultana bağlayan, bu şekildeki kan bağları değil, Bizans devlet geleneğinin Osmanlı devlet yapısında devamı idi.

Osmanlılarda feodal nitelikteki malikane ve vakıfların batıdakilerden ikinci farkı, bu gibi topraklardaki köylülerin çoğu kez komünal bağları koparmamış olmalarıyla ortaya çıkıyordu. Prof. Barkan'ın

133 Jadran Ferluga, *La Ligesse Dans l'Empire Byzantin*, Recherches Internationales, No. 79, 1974, s. 171-193.
134 Prof. Ö. L. Barkan, *Rumeli'deki Kulluklar ve Ortakçı Kullar*, İktisat Fakültesi Mecmuası, cilt: I, sayı: 3, s. 422.
135 Robert Boutruche; *Seigneurie et Féodalité*, s. 311.

belirttiği gibi, "... harp sahalarından ele geçirilen esirlerden hisselerini alan sultanların veya kumandanların bunları ailleri ile beraber sürerek kendilerine ait topraklar üzerinde köyler kurdukları da görülüyordu."[136] Bu bilgiden feodal nitelikteki mülklerde de tarımsal cemaat hayatının ortakçı bağlantılarının devam ettiği anlaşılıyor. Aynı şey yer yer batılı malikânelerde de vardı. Fakat batılı serfleri oluşturan birim, daha sonra özel mülkiyetin temelini teşkil eden küçük toprak parçası (manse) idi.

Bu gibi serflik bağlantılarının Osmanlılarda kapsamı ne olmuştur? Prof. Barkan bu tip ilişkilere İstanbul civarında Haslar kazasında, Batı Anadolu ve Trakya'da, özellikle Bursa, Edirne ve civarında, Konya'da vb. rastlandığını ileri sürüyor.[137] Barkan'a göre bu gibi bağlantıların yoğunluğu pek azdır ve örneğin Trakya ve Makedonya'da köylülerin ancak % 2'si ortakçı kul statüsünde bulunmaktadırlar. Prof. Barkan'ın bu hesabının dayandığı verileri bilmiyoruz; fakat Osmanlı devletinde feodal sınıf bağlarını incelerken sadece ortakçı kulları ele almanın yetersiz olduğu kanısındayım. Üzerinde tartışılması gereken diğer bir kategori de sipahi ve zaim dirliklerindeki köylülerin statüsüdür. Bu gibi topraklarda yaşayan köylülerin de durumlarının farklı statülerde olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan Balkanlardaki Sırp ve Bizans asıllı hıristiyan sipahilerin topraklarında yaşayan köylülerin herhalde serflerden fazla bir farkları yoktu. Derleme niteliği taşıyan Osmanlı kanunnamelerinde köylülerin sipahilere karşı yükümlülükleri arasında feodal yükümlülüklere benzeyen birçok hükümler bulunmaktadır.[138] Gerçekten Hammer de dahil batılı ta-

136 Prof. Ö. L. Barkan, *Türkiye'de Sermaye...*, s. 242.
137 Prof. Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda...*, a.g.m., sayı: I, s. 32.
138 Örneğin bazen köylünün sipahinin "hassa çiftliği"nde angaryaya tabi olması; toprağını terkeden köylünün geri getirilmesi; toprağını üç yıl ekmeyen köylünün elinden tarlasının alınması gibi. Ancak bütün bu yükümlülükler Stefan Duşan kanunundakilere göre hafif görünmektedirler. Bk. Hadiye

rihçilerin ve seyyahların çoğu Osmanlı timarlarını batılı "fief"lerin karşılığı olarak görmüşlerdir.[139] Aslında bu görüşe ancak kısmen katılıyoruz. Daha önce de belirttiğim gibi, sipahi ve zaim dirliklerini feodal çağın ilk aşamasını teşkil eden "beneficium"larla karşılaştırma olanağı vardır. Sipahiler bunu feodal malikane haline getirmek, başka bir deyişle tasarruf haklarını tam bir mülkiyet haline dönüştürmek için bir yandan devletle, diğer yandan da köylülerle savaşmışlardır. Devlet ise bunu önlemek için birçok önlem almış ve komünal ilişkiler içindeki köylülerin bütünlüğünü korumaya çalışmıştır.[140] Bu savaş XVII. yüzyıla kadar sürmüş, Anadolu'yu büyük çalkantılar içinde bırakmış ve sonunda sipahiler partiyi kaybetmişlerdir.

4. **Göçebe Türkmenler, Kürtler ve Yörükler:** Bunlar da Osmanlı toplumsal düzeninde ayrı bir kategori teşkil ediyorlardı. Aslında imparatorluğun kurucu unsurlarından olmakla beraber, genellikle yerleşmeye karşı büyük bir direnç gösteriyorlar ve merkezî iktidara karşı mümkün olduğu kadar bağımsız kal-

---

Tuncer, *Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Kanunları*, Ankara, 1965.

139 Bu konuda sayısız örnek verilebilir. Bunlardan Gédoyn daha da ileri giderek sancak beylerinin dük, kont ya da markî; beylerbeyleri baron; büyük eyalet paşalarını da kral naibi (vice-roi) gibi kabul etmiştir. Bk. *Journal et Correspondance de Gédoyn "Le Turc"*, Consul de France à Alep: 1623-1625, Paris, 1909, s. 131-132. Aksi düşüncede olan çağdaş tarihçi R.Boutruche timar sistemini feodal bir üretim biçimi saymanın yanlış olduğunu yazmaktadır. a.g.e., s. 295.

140 Bu önlemlerden daha önce söz etmiştim. Kanunî'nin onuncu yılında alınan bir tedbir de eyalet valilerinin ellerinden büyük timar dağıtma yetkisinin alınmasıydı. O zamana kadar bu gibi timarlar için önce merkez, eyalet valisine hitaben yazılmış bir "tevcih fermanı" veriyor, vali buna göre adayın hak kazanıp kazanmadığını inceliyordu. Eğer aday timarı alabilecek durumdaysa kendisine bir "tezkire" veriliyordu. Bu "tezkire"de Babı-Ali'ye sunularak bir "berat" alınıyordu. Oysa eyalet paşaları artık merkezi aradan çıkararak doğrudan doğruya timarı gerçekleştiren "tahvil kağıtları" dağıtmaya başlamışlardı. Bu gibi timarlara "tezkiresiz timarlar" deniyor ve bunlar eyalet valilerini güçlendiriyordu. Kanunî'nin önlemi bu merkezkaç eğilimlere karşıdır. Bk. J. V. Hammer, a.g.e., cilt: 6, s. 267.

maya çalışıyorlardı. Osmanlı devletinde statüleri "hür insanlar"a en çok yaklaşan topluluklar bunlardı. Gerçekten nasıl batıda kölelik rejimini yıkan franklar "özgür köylü"lüğün en saf biçimini oluşturmuşlarsa (Populus Francorum) ve nasıl batı dillerinde "franc" sözcüğü "özgür" anlamına geliyorsa,[141] Osmanlılarda da Türkmenler, Kürtler ve Yörükler aşiret (boy) örgütlerinin dışında bir bağlantı tanımıyorlardı. Buna rağmen Osmanlı despotik devleti devamlı bunları yerleştirme savaşı vermiş, bunun başaramadığı hallerde de kendilerine vergi, askerlik ya da diğer hizmetler biçiminde çeşitli mükelleflyetler yüklemiştir. Yine de Osmanlı kanunları göçebe Türklere büyük bir özgürlük tanımıştır. Bir Osmanlı kanununda Yörüklerin statüsü şöyle tanımlanıyor: "Yörük sınfı göçebedir. Muayyen ve sancak beylerine hususiyetleri yoktur. Kendi ağaları kendi subaşılarıdır. Yörüklerden biri bir suç işlerse, kadılar suçu tesbit edip cezasını vermeyi kendi Yörük Subaşılarına bırakırlar. Bunlar hakkında hükmü şerif verilmiştir."[142]

Türkmen, Yörük ve Kürt aşiretleri çok yakın zamanlara kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Fakat yerleşik düzene geçememiş aşiret birimlerini, sosyolojik açıdan, "özgür köylü" sayamayız.

Osmanlı Devlet İdeolojisi ve Yapısı

Osmanlı devlet yapısını daha önceki açıklamalarımda merkezi-despotik bir devlet yapısı olarak niteledim. Burada ise bu kavramların tartışmasını ve Osmanlı devlet tipinin dal.a somut bir çözümlemesini yapmaya çalışacağım.

---

141 Marc Bloch, a.g.e., s. 356.

142 Bu konuda bk. Hadiye Tuncer, a.g.e., s. 20, 22, 23, 48, 49, 50. Diğer yükümlülükler için bk. A. Refik, *Türk Aşiretleri*, İstanbul, 1930. S. J. Shaw'ın belirttiği gibi, bunlar en çok Dobruca'da, Arnavutluğun bazı kısımlarında, Balkan dağlarında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ve Güney Kafkasya'da yaşıyorlardı. a.g.e., s. 150.

Osmanlı devlet yapısının çok uzun bir süre canlılığını koruduğu ve hatta, belli bir evrime rağmen, Cumhuriyet döneminde bile bir çok unsurunun yaşadığı inancındayım. Bu olgu, kanımca, Osmanlı imparatorluğunun, bugünkü Türkiye'nin sınırlarını teşkil eden toprakları içinde köklü bir toplumsal devrim olmamasından kaynaklanmaktadır. Aslında Osmanlı toplumunda feodal ve kapitalist gelişmeler vardı ve toplum XIX. yüzyılın ulusal nitelikli burjuva devrimlerinden çok etkilendi. Oysa bu etkileniş imparatorluğun çözülmesi ve dağılması biçiminde oldu ve Türklerin son sığınağını teşkil eden Anadolu bu gelişimin dışında kalan bölgelerden biriydi. Bu yüzden yeni kurulan Türk Devleti, kurucularının fikirlerinin çağdaşlığına ve radikalliğine rağmen, sosyo-ekonomik yapıdaki durgunluk ve devamlılık yüzünden Osmanlı devletinin birçok özelliklerini sinesinde taşıdı. Bu bakımdan Osmanlı devlet yapısıyla ilgili bir tartışmanın tamamen tarihi ve teorik bir tartışma olmadığı, bir ölçüde güncellik de taşıdığı inancındayım.

Osmanlı devlet yapısı nasıl açıklanabilir? Bu konuda en gerçekçi yöntem Osmanlı devletini, toplumun sınıfsal yapısı içinde ele almak, içeriğini ve işlevini bu çerçeve içinde belirlemektir. Oysa şimdiye kadar Osmanlı devleti, tarihçilerimiz tarafından daha ziyade bizzat Osmanlıların onu gördükleri veya görmek istedikleri biçimde ele alınmış ve yorumlanmıştır. Bu demektir ki diğer birçok konuda olduğu gibi, Osmanlı devlet yapısı konusunda da kökeni Osmanlı vaka-yazarlarına ve düşünürlerine giden ideolojik bir barajla karşı karşıyayız. Somut ve realist bir biçimde konuya eğilmeden önce, bu ideolojik yorumları ele almak ve tartışmak gerekiyor.

Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı vaka-yazarlarının naklettikleri bir takım efsanelerle birlikte anlatılmaktadır: Osman Gazi'nin şeyh Edeb Ali'yle iliş-

kileri, müslüman oluşu, büyük bir devlet kurucusu olacağı yolunda tefsir edilen rüyası gibi. Ancak Osmanlı uleması ve yöneticileri devlet yapısıyla ilgili görüşlerini Türk-İran-Arap gelenekleri çerçevesinde çok daha ciddi bir düzeyde geliştirmişlerdir. Bu suretle oluşan ve eklektik bir nitelik taşıyan Osmanlı devlet teorisi, ideoloik bir nitelik taşımakla beraber, gerçeği yansıtan ve bugün için de geçerliliğini koruyan birçok unsur içeriyordu. Osmanlı yöneticileri bu konuda devirlerinin egemenlik kuramcıları ile yakından ilgilenmişler ve eserlerini incelemişlerdir. Bunlar arasında en önemli yeri, Katip Çelebi, Naima, Koçi Bey gibi ilk planda yer alan Osmanlı tarihçi ve düşünürlerini etkileyen İbn Haldun işgal etmektedir.

Osmanlı devleti göçebe ve yerleşik unsurların karışımından doğmuştu. Ancak kurucu unsurunu göçebe-hayvancı bir aşiretin kan bağlarını henüz çözmemiş bir hanedan teşkil etmişti. Bu yüzden Osmanlıların devlet anlayışında da aşiret bağlarının unsurları olan "askeri demokrasi" kalıntıları ve komünal (ortakçı) fikirler yer aldı. Bu gelişimi sosyo-ekonomik yönleriyle ve bugün de kısmen geçerli bir biçimde inceleyen İbn Haldun'un Osmanlılarca tanınması ve takdir edilmesi bu bakımdan bir rastlantı değildir.

Osmanlılar devleti bir "çadır" biçiminde telakki ediyorlardı. Başlanıçta yönetimle ilgili en önemli kararlar "kapı"nın önünde alındığı için, Osmanlılarda "kapı" terimi doğrudan doğruya siyasal iktidarla ilgili anlamlarda kullanılmıştır: Bab-ı Ali, Der Saadet, Kapıkulu Ocakları gibi.[1] Nasıl bir çadırın dört direği varsa, Osmanlı iktidarınında dört temel dayanağı vardı: Veziriazam, kazasker, defterdar ve nişancı. Aynı fikirden hareketle bazı Osmanlı tarihçileri toplumun "erkân-ı erbaa"[2] dedikleri dört unsurdan oluştuğunu ileri sürmüşlerdir: Ulema, asker, tüccar ve reaya. As-

1 Hammer, a.g.e., cilt: 3, s. 299.
2 Naima Tarihi, cilt: 1, s. 39.

lında, biraz sonra değineceğim gibi, Osmanlılarda yaygın sınıf telakkisi daha basitti. Bununla beraber görülüyor ki, Osmanlılarda göçebe hayatın kalıntıları merkezi devletin oluşmasından çok sonraları dahi devam etmişti. Bunun en önemli unsuru devlet egemenliğinin "mülk" biçiminde anlaşılmasıdır. Gerçekten Osmanlılar, ortakçı mülkiyetten özel mülkiyete geçiş süreci içinde devlet iktidarını da "mülk" biçiminde telâkki ediyorlardı. Bu konuda İbn Haldun'la paralellik açıktır.[3] Ancak burada "mülk" kavramı, mülkiyet anlamından çok yönetme, dünyevi otorite, tasarruf hakkı anlamına gelmektedir.[4] Burada Osmanlı devlet yapısının temel bir özelliği ile karşı karşıyayız. Gerçekten Osmanlılarda devletin "mülk" biçiminde anlaşılması devlet müdahalesine sınırsız boyutlar kazandırıyor ve özel mülkiyetin statüsünü de tehlikeye düşürüyordu. Aslında bu olgu belli bir gelişim sürecinin ürünü olup evrensel bir nitelik taşımaktadır. Osmanlılarda bunun pratik sonucu, gerçek niteliği bugün de tartışma konusu olan "miri arazi" ideolojisiyle, müsadere sistemi olmuştur. Oysa bunlar aynı yapısal özellikleri gösteren Selçuklu devleti için de söz konusudur. Bu devletlerde her türlü gayri menkuller için özel mülkiyet vardı. Ancak devletin "mülk-devlet" anlayışından kaynak alan keyfî bir müdahele hakkı da vardı. Büyük Selçuklu devlet adamı Nizamülmülk, Siyasetname'sinde bir yandan halkın "menkul ve gayrimenkul emvali taarruzdan masun olmalıdır" derken, öte yandan da "mukataat erbabı bilmelidir ki, mülk ve raiyet sultanındır"[5] diye ilave eder. Böyle bir devlet yapısını Prof. Halil İnalcık ve S. J. Shaw gibi tarihçiler "geleneksel orta doğu dev-

3 İbn Haldun, a.g.e., s. 76.
4 Ümit Hassan, *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, S.B.F. Yayınları, Ankara, 1977, s. 256. Mukaddime'yi fransızcaya çeviren Jamel-Eddine Benchekh de "mülk" karşılığı olarak "possession" ve "maîtrise" kelimelerini kullanıyor. a.g.e., s. 105.
5 Nizamülmülk, a.g.e., s. 44.

let kavramı"[6] ile açıklamak istemişlerdir. Aslında Osmanlı devletine özgül karakterini veren unsurlar içinde İran-Arap etkileri de vardı. Fakat buradan hareketle sorunun evrensel boyutlarını gözden uzak tutmak ve bir devlet yapısını bölgesel etkilerle izaha çalışmak fazla gerçekçi bir yöntem değildir. Sorun sosyo-ekonomik bir evrim içinde ele alınırsa, böyle bir devlet yapısının orta doğu devletleri geleneksleriyle hiç ilgisi olmayan bölgelerde de ortaya çıktığı görülür. Örneğin Germen istilâsından sonra Avrupa'da kurulan barbar krallıklarında da mülk-devlet anlayışı egemendi. M. Bloch, haklı olarak buradaki "mülk" kavramının mülkiyet hakkı olarak düşünülmesinin yanlışlığına dikkati çeker.[7] Gerçekten burada da "mülk"ün siyasal egemenlik anlamında kullanıldığına tanık oluyoruz. Bu uygulama Anglo-Sakson ve İspanyol devletlerinde feodal çağda da devam etmiştir. İstanbul'un fethinden sonra Bizans devlet gelenekleri de Osmanlı devlet yapısına büyük ölçüde nüfuz etmişlerdir. N. Yorga gibi tarihçileri Bizans-Osmanlı devamlılığı fikrine götüren olgu budur.[8] Prof. F. Köprülü, daha önce de değindiğimiz makalesinde bu fikirleri çürütmeye çalışırken, çok isabetli bir biçimde şu yargıya varmıştır: "... bu gibi birçok hallerde, mesele layıkıyla tetkik olununcu herhangi bir iktibas ve taklitten bahse hiç mahal olmadığı ve yalnız benzer toplumsal şartların benzer neticeler doğurduğu meydana çıkabilir."[9] Görülüyor ki sorun toplumsal bir evrim sorunudur.

---

6 S.J. Shaw, a.g.e., cilt: 1, s. 112. H. İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 67.

7 M. Bloch, a.g.e., s. 530.

8 N. Yorga bu fikirlerini özellikle *Byzance Après Byzance* (Bucarest, 1935), başlıklı kitabında işlemiştir.

9 Prof. F. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin...*, s. 179. Bu makalesinde Köprülü, Bizans yöneticileriyle, Osmanlı yöneticilerini kıyaslayan tarihçileri de aktarır. Gerçekten Osmanlı beylerbeyi "domestique des scholae", veziriazam, "grand domestique", kaptan paşa, "mégaduc", defterdar "logothéte", reisülküttap, "grand-logothéte", kazasker, "juge de camp" olarak Bizans'ta da aynen vardı, s. 16.

Osmanlı devlet ideolojisinin diğer bir unsurunu Osmanlıların adalet anlayışı teşkil eder. Gerçekten Osmanlılarda adalet mülkün (egemenliğin) temelidir. Buradada kökeni Yusuf Has Hacip'in Kutadgu Bilik'ine kadar giden ve Nizamülmülk'ün, İbn Haldun'un eserleriyle ve tüm Osmanlı siyasetnameleriyle beslenen bir ideolojik ilkeyle karşı karşıyayız. Osmanlı tarih yazarlarının benimsediği "daireyi adliyeyi Osmani"ye göre:

"Mülk ve devlet, asker ve devlet adamlarıyladır.
Ve devlet adamı, mal ile bulunur.
Mal, reayadan husule gelir.
Reayanın ahvali adalet ile tanzim olunur."[10]

Bu görüşün unsurları "Osmanlı nizamı"nın unsurlarını oluştururlar ve bu "dört rüknün ihtilâli"[11] devletin çöküşüne yol açar. Bu görüşlerin toplumsal bir eleştirinin temelini teşkil etmeleri gerekirken, çağdaş tarihçiler ve onlardan esinlenen yorumcular bunları aynen aktarmışlar ve Osmanlı devlet düzenini bunlarla açıklamaya çalışmışlardır.[12] Aslında böyle bir yöntemin gerçekçi olmadığı ve araştırıcıyı bugün için dahi Osmanlı ideolojisinin sınırları içine hapsettiği kanısındayım. İzlenmesi gereken yol bunun tam tersi olmalıdır. Daha açık bir ifadeyle Osmanlı devleti sosyo-ekonomik bir analizle sınıfsal bir yoruma tabi tutulmalı ve Osmanlı ideolojisi de bu maddi taban üstüne oturtulmalıdır. Buna geçmeden Osmanlı ideolojisinin son bir unsuru üzerinde durmak istiyorum.

Osmanlı yöneticileri ve tarihçileri Osmanlı devletinin sınıf yapısı ile de ilgili bir görüşe sahiptiler.

---

10 *Naima Tarihi*, cilt: I, s. 49. Ayrıca bk. *Kutadgu Bilik*, R.R. Arat Tercümesi, Ankara, 1959, s. 2057-2059 nolu ilkeler. İbn Haldun, a.g.e., s. 105-106. *Koçi Bey Risalesi*, (hazırlayan Ali Kemali Aksüt), İstanbul, 1939, s. 50.

11 *Naima Tarihi*, cilt: I, s. 49.

12 Örneğin Prof. H.İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 65-69. Sencer Divitçioğlu da "daireyi adliyeyi" Osmanlı düzeninin "rationel"i olarak kabul eder. a.g.e., s. 62-63.

Bu görüş, en yaygın ve basit şekliyle, Osmanlı toplumunu iki temel "sınıf"a ayırıyordu. Bunlar askeri sınıf adı verilen yöneticilerle, reaya adı verilen yönetilenlerdi. Kökeni Nizamülmülk, Nasreddin Tusi gibi İran devlet geleneklerini iyi bilen düşünürlere giden bu görüş, diğer konularda da gördüğümüz gibi, çağdaş tarihçiler tarafından aynen benimsenmiş ve nakledilmiştir. Gerçekten Prof. Ö. L. Barkan, H. İnalcık, Sencer Divitçioğlu, Şerif Mardin gibi toplumsal araştırmada farklı yöntemler kullanan araştırıcılar bu konuda bir görüş birliği içindedirler.[13] Osmanlı toplumunda iki sınıf vardır: Askerî sınıf ve reaya. Aslında bu yazarları birleştiren olgu, Osmanlı ideolojisidir; başka bir deyişle Osmanlı ideolojisinin sınırlarının aşılmamış olmasıdır. Gerçekte sosyo-ekonomik bir süreç içinde ele alındığı takdirde, Osmanlı toplumu çok daha karmaşık bir yapı arzediyordu. Osmanlı tarihi ile ilgili somut gelişmeleri anlatırken ve Osmanlı toprak rejimi üzerinde dururken bunun ana unsurlarını vermeye çalışmıştım. Osmanlı toplumu sınıflı bir toplumdur. Kuruluş ve yükseliş devrinin temel kavgası, taşrada dirlik sahibi ve çoğu Türkmen kökenli bey aileleri ile merkezde ve büyük şehirlerde güç kazanan devşirme aristokrasisi arasında cereyan etmiştir. Bu çelişkili durum aynen Bizans'ta da mevcuttur. Bizans'ta şehir olgusunun batıdan daha kapsamlı ve etkin oluşu, Bizans aristokratlarını şehirlerde yaşayan, mal üreten, pazarlara bağlı kimseler haline getirmişti. Bunlar bir yandan pronoyer kökenli askeri aristokratlarla, diğer yandan da köylü-zanaatkâr halk tabakalarıyla savaşıyorlardı. Bu çelişkiler içinde çıkarları tehlikeye düştüğü zaman, haçlı süvarileriyle ya da Türklerle işbirliğine gidiyor-

13 Bk. Prof. H. İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 68, Prof. Ö. L. Barkan, *"Osmanlı İmparatorluğunda...*, Ülkü, No. 49, s. 35. Sencer Divitçioğlu, a.g.e., s. 44. Şerif Mardin, *Historical Determinants of Stratification: Social classes and Class Conciousness*, S.B.F. Dergisi,cilt: XXII, No. 4, 1967.

lardı.[14] İşte klâsik çağında Osmanlı sınıf yapısını kavramak için bu işbirliğini gözden uzak tutmamak lazımdır. Bizans ve Balkan aristokrasisi yahudi tüccarlarla birlikte XV. ve XVI. yüzyılda bazen yüksek devlet görevlerine yerleşerek, bazen de mültezim, tüccar, emin vb. gibi sıfatlarla büyük bir güç kazandılar. Ancak bunların feodal eğilimleri karşısında çöken Bizans devletinden doğan boşluğu dolduran Osmanlı devleti, kuruluş biçiminden doğan boşluğu dolduran Osmanlı devleti, kuruluş biçiminden doğan bir takım özelliklerini çok uzun süre yaşattı ve bir "sınıf devleti" haline gelmedi. Bu özelliklerin en başında Osmanlı "mülk-devlet" telakkisi ve bunun ideolojik uzantıları geliyordu. Somut planda ise, Osmanlı devleti feodal eğilimlere karşı başta devşirme sistemine dayanan merkezi ordunun kurulması olmak üzere birçok önlemler aldı. Osmanlı devletinin bir "sınıf devleti" haline gelmemesi, elbetteki Osmanlılarda toplumsal sınıfların olmadığı veya devletin mevcut sınıflara karşı tam bir "tarafsızlık" içinde bulunduğu anlamına gelmemektedir. XV. ve XVI. yüzyıllarda devlet aygıtının özdeşleştiği ve çıkarlarını en çok koruduğu sınıf, hanedan mensupları ile vezirlik, defterdarlık, kazaskerlik, beylerbeyliği ve sancak beyliği gibi yüksek görevleri de ele geçirmiş olan kul "aristokrasisi" idi. Ancak tüccarlarla işbirliği içinde olan bu "sınıf"da homojen bir yapı taşımıyordu ve iç çelişkilerle bölünmüş bir durumdaydı. Bu yüzden kendi sınıfsal hukukunu getirememiş ve devleti tam bir sınıf aracı haline sokamamıştır. Merkezi devlet, farklı bir üretim temelinde ve farklı sınıflardan oluşan bir yapıda ortaya çıkan bonapartist devlette olduğu gibi[15]

14 Bu konuda bk. E. Frances, *La Féodalité et les Villes Byzantines au XIII. et au XIV. Siècles*, Recherches Internationales, No. 79, s. 107-124.

15 Sınıflararası denge durumunda ortaya çıkan bu tip devlet tipleri için ilginç gözlemleri Engels yapmıştır. Bk. *La Guerre des Paysans en Allemagne*, Paris, 1976, s. 84-85.

çeşitli sınıflar arasında bir denge kurmaya çalışmıştır. Bu yüzden varlıklı sınıflar için dikkati çekecek kadar zenginleşmek tehlikeli bir şeydi ve bunlar çoğu kez servetlerini gizliyorlardı. Bu durumdaki devlet ricalini tehdit eden "müsadere" silâhı, başlangıçta nüfuz suistimaline karşı uygulanırken, daha sonraları tüm servetleri tehdit eden bir hal aldı.[16] Buna paralel olarak Osmanlı devleti bir bütün olarak "reaya"yı varlıklı sınıflara karşı koruyordu. Osmanlıların vergi konusundaki sadeliği ve yumuşaklığı ve bu konuda Osmanlı sultanlarının taşra yöneticilerine gönderdikleri "adaletname"ler durumu somut bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu "adaletname"lerde genel olarak yöneticilerin halka iyi davranmaları ve haksız vergilerle ezmemeleri öneriliyordu.[17]

Feodal batının aksine, Osmanlı devletinde de, Bizans'ta olduğu gibi köyler şehire değil, şehirler köylere hâkimdi. Varlıklı sınıfların mensupları köylerde büyük mülk ya da mukataalara sahip olsalar bile şehirlerde oturuyorlardı. Bu bakımdan Osmanlı devletinde "şehir" olgusu, feodal çağın şehirlerinden farklı bir yapıya sahip olmuştur. Bunu somut bir biçimde anlamak için Osmanlı devlet sisteminin taşrada örgütlenme biçimini incelemek gerekir.

Osmanlı düzeninin taşradaki örgütlenme birimlerini "sancak"lar oluşturuyordu. Osmanlılar henüz bir "uç beyliği" halindeyken, memleket şehzadelerin – eğer çocuksalar bir "lala"nın vesayetinde– hüküm sürdükleri sancaklara ayrılıyordu. Sınırlar büyüdükçe sancakların sayısı arttı ve I. Murat devrinde bunların üstünde bir "beylerbeyliği" kuruldu. I. Beyazıt devrinde de beylerbeyliği sayısı önce ikiye, sonra

16 M. Cavid Baysun, *Müsadere*, İslâm Ansiklopedisi, cüz: 87, s. 669-673.

17 H. İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 75. Bu gibi "adaletnameler" Osmanlı devlet tipine özgü değildi. Benzer yapıdaki başka devletlerde de örneklerini görüyoruz. Örneğin bk. P.Wittek, *Ankara'da Bir İlhanlı Kitabesi*, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, cilt: I, 1931, s. 163.

da üçe çıktı. Bu suretle oluşan idari örgütlenme, Bizans'ın "themes" (beylerbeyliği) ve "turmes" (sancak beyliği) yapısına benziyordu.[18] Bu gelişim Osmanlı fetih ve yerleşme biçimiyle uyum halindeydi. Osmanlılar bir ülkeyi fethettikten sonra, stratejik bir noktadaki kaleyi tahkim ediyorlar, askeri bir garnizon kuruyorlar ve diğer kalelerini yıkıyorlardı. Daha sonra arazi tahriri yaparak timar sistemini yerleştiriyorlardı. Bununla beraber tüm sancak ve eyaletlerde timar sistemi uygulanmıyordu. Bazen sancaklar, özellikle aşiret yapısının tam çözülmediği Anadolu bölgelerinde tam yetkili olarak ve mirasla geçmek üzere aşiret beylerine veriliyordu. Bunlara "hükümet sancağı" deniliyordu. Aynı şekilde sayıları Kanuni'nin son yıllarında 21'i bulan eyaletlerin bir kısmında da timar sistemi uygulanmıyor ve bunlar eyaletin tümünden toplanan ve adına "salyane" denilen bir vergi ödüyorlardı. Beylerbeyleri, eyaletlerinin en büyük şehrinde oturuyorlar ve başkentin küçük bir modelini oluşturacak bir biçimde örgütleniyorlardı. Yanlarında mali işleri düzenleyen bir defterdarları, adli ihtilâfları çözen bir kadıları ve düzeni sağlayan bir yeniçeri garnizonları bulunuyordu. Sancak beyleri ve daha küçük idari birimin başında bulunan subaşı'ları da beylerbeyi modelini uygulamaya çalışıyorlardı. Bu biçimde oluşan merkez ve taşra örgütünde yer alan yönetici zümre, elbetteki bu statüsünü pekiştirme eğilimleri taşıyordu. Bununla beraber Osmanlı devleti bu eğilimlerle devamlı savaş halindeydi. Bir yandan her sancakta bey ile kadıyı birbirinde bağımsız kılarak merkeze karşı daima bunlardan birini müttefik haline sokuyor, diğer yandan da bunları sık sık değiştirerek bulundukları yerlerde mahallî bir güç kazanmalarını önlüyordu. Devlete merkeziyetçi nite-

18 Bk. Levtchenko, a.g.e., s. 132. Kanuni zamanında yapılan bir düzenleme ile imparatorluk 21 eyalete ve 250 sancağa taksim edildi. Hammer, a.g.e., cilt: 6, s. 274.

liğini kazandıran diğer unsurlar üzerinde biraz sonra duracağım. Şimdi Osmanlı yönetici sınıfının mihrakları olan şehirlerin örgütlenme biçimini açıklamaya çalışalım.

Osmanlılar bir ülkeyi fethettikten sonra savaşın yıkıntılarını tamir amacıyla kısa zamanda şehirleri tekrar iskân ediyorlardı. İstanbul'un iskânı için Fatih'in ne büyük çabalar gösterdiğini daha önce anlatmıştım. Elbette bu iskânın merkezi iktidarı güçlendirmeye yönelik başka amaçları da vardı. Bununla beraber ortaya çıkan şehir düzeni XV. ve XVI. yüzyıllarda Bizans şehir düzeninden farksızdı. Osmanlı şehirleri derken, bunların çoğunun bugünkü şehir anlayışımıza göre çok küçük oldukları ve bazılarının sosyolojik açıdan ancak büyükçe bir köy sayılabileceği unutulmamalıdır.[19]

Osmanlı şehirleri idari, mali olmak üzere üçlü bir yapı gösteriyorlardı.[20] İdari bölümün başında sancak beyi vardı. Sancak beyi sultanın temsilcisiydi ve büyükçe bir has veya zeamet sahibiydi. Bu dirlik genellikle merkeze yakın köy ve nahiyelerden oluşuyordu. Tarımsal ürün üzerinden alınan rant'tan başka pazara sürülen mallardan alınan bac-ı bazar, değirmen ve dükkânlardan alınan resimler, gümrük, cerime (veya suçlulardan alınan ve niyabeti vilâyet de denilen ceza) gibi vergiler de topluyordu. Emrinde genellikle bir serbest timara sahip bulunan bir "kale dizdarı" ile sahil şehirlerinde bir kaptan ve reis bulunuyordu.

Mali-iktisadi yöneticiler olarak da emin, muhte-

19 Leyla Erder ve Suraiya Faroqui tarafından yapılmış bir araştırmada XVI. yüzyıl Anadolu şehirleri esas itibariyle tahrir defterlerine dayanılarak incelenmiştir. Buna göre araştırıcılar 400 vergi mükellefini (yazarlara göre 1200-1600 kişilik bir nüfusa tekabül ediyor) bir şehir saymışlardır. Araştırıcılara göre "hükûmet görevleri büyük bir şehir yaratmaya yetmiyordu." Bu konuda en önemli etken ticaret yolları kavşaklarında bulunmaktı. Bk. *The Development of the Anatolian Urban Network During the Sixteenth Century.*

20 Osmanlı şehir yapısı ayrıntılı bir biçimde incelenmemiştir. Burada temel kaynağımı *N. Beldiceanu'nun Recherche Sur La Ville Ottomane* (Paris, 1973) başlıklı araştırması teşkil ediyor.

sip, dellâl, sarraf, simsar gibi görevliler vardı. Şehremini genellikle mukataaları ve vergilerin toplanmasını kontrol ediyordu. Bunun dışında sadece bir maden ocağını veya devlet işletmesini kontrol eden eminler de vardı. Muhtesip ise şehirde ahlâkî kontrolü temin ediyor, fiyat kontrolü yapıyor, kaçakçılığı veya karaborsayı önlemeye çalışıyordu. Bu gibi konularda yargısal yetkileri de vardı. Dellâl pazarda alıcılarla satıcıları bir araya getiren aracıydı. Pazarın büyüklüğüne göre bir veya birden fazla dellâl olabiliyordu. Dellâllık görevi iltizama veriliyordu. 1479'da İstanbul ve Galata dellâllığı üç yıl için 1.000.000 akçeye iltizama verilmişti.[21] Dellâl gerçekleştirdiği muameleler için "dellâllık resmi" alıyordu. Simsar da dellâla benzer görevler yapıyor ve "simsariye" alıyordu. Beldiceanu, "dellâlla simsar arasındaki sınırı tayin etmek olanaksızdır"[22] diyor. Nihayet bir de sarraflar vardı ki daha sonraları Osmanlı imparatorluğunda çok büyük bir rol oynamışlardır. Sarraflar iki türlü olabiliyorlardı. Birinci tip sarraflar darphanelere bağlıydılar. Para yapımında kullanılan maden üreticileri ile darphane arasında bağlantı kuruyorlardı. Bu görevle ilgili olarak yeni akçeler çıkarabiliyorlar ve yeni akçeleri eskilerle değiştirebiliyorlardı. Bunlar kazançlarını daha çok tefecilikle sağlıyorlardı. Üretici şu veya bu nedenle mali sıkıntı içine düştüğü veya borçlu olduğu zaman malını biran önce satmak istiyor, sarraf da bunu kanunla tayin edilmiş fiyattan düşük bir fiyata kapatıyordu. İkinci bir sarraf tipi de doğrudan doğruya para ticareti ile uğraşıyordu. Çeşitli spekülâsyonlara giriyor ve bir ticari sermaye birikimine yol açıyordu. Bu gibi sarraflar arasında Türkler de bulunmakla beraber, daha ziyade yahudi, ermeni ve rumlar arasından çıkıyorlardı. Bunların ekonomik güçlerine paralel olarak kazan-

21 Aynı eser, s. 82.
22 Aynı eser, s. 86.

dıkları siyasi gücü ilerde göreceğiz.

Şehir organizasyonunda adli görevi de kadı yerine getiriyordu. Kadı sancak beyinden bağımsız olup, ya düzenli bir ücret, ya da buna tekabül eden bir timarla geçiniyordu. Bunun dışında miras muamelelerinden aldığı resmi-kısmet, adlî muamelelerden aldığı resmi-kitabet gibi ücretleri de vardı. Nihayet zabıta görevini yerine getiren subaşı, gece bekçisi gibi unsurlar da şehrin diğer görevlilerini meydana getiriyorlardı.

Bu bilgilerden gerekli sonuçları çıkarmadan, Osmanlı toplum düzeninde önemli bir yeri olan maden ocakları ile ilgili bir araştırmanın bulgularını özetlemek istiyorum. N. Beldiceanu tarafından yapılan bu çalışma, I. Beyazıt ilâ I. Selim arasındaki dönemi kapsayan ve özellikle Kratovo, Srebnica ve Novo Brdo gibi şehirlerin maden ocaklarını ilgilendiren belgelere dayanmaktadır.[23]

Toprak konusunda olduğu gibi, maden ocakları konusunda da Osmanlılar tutucu bir siyaset izlediler. Maden ocaklarındaki fiili durumu korumakla beraber girift bir kontrol mekanizması yarattılar ve genellikle iltizam usulüyle toplanan vergiler koydular. XIII. ve XIV. yüzyıllarda bu ocaklar genellikle balkan asillerinin, ya da kiliselerin mülkiyetindeydiler. Bunlar maden ocaklarını işletirken sakson asıllı germenleri de getirtmiş ve iskân etmişlerdi. Bu yüzden bu ocaklarla ilgili bazı sakson kanunları daha sonra Osmanlılar tarafından da uygulanmıştır. Gerçekten Osmanlılar "fetihleri zamanında yürürlükte olan maden kanunlarına pratik olarak hiç dokunmadılar. Terimler, ender bazı istisnalar dışında, germen dillerine aittir."[24] Bununla beraber, aynı toprak kanun-

23 N. Beldiceanu, *Les Actes des Premiers Sultans; 1390-1515*, cilt: II, Paris, 1964. N. Beldiceanu'nun bu araştırması bu konuda 25 belgenin incelenmesine dayanmaktadır. Daha ziyade para yapımında kullanılan kıymetli madenler sözkonusudur.

24 Aynı eser, s. 74.

larında olduğu gibi, bazı Memluk ve İlhanlı kanunları da yaşadıkları bölgelerde Osmanlılar tarafından miras alınmışlardı.

Bir maden ocağının statüsü nasıl saptanıyordu? Bir maden ocağı temel olarak iki bölümden oluşuyordu: Madeni ihtiva eden toprak ve madenin işlenmesi ile ilgili tesisler. Madeni ihtiva eden toprak da kuyular, galeriler ve bunun dışında (üstünde) bulunan araziden oluşuyordu. Bir maden kuyusu 64, 66 veya 68 "hisse"ye ayrılıyordu. Hisse sahiplerine varak deniliyordu. Bir varak sadece bir hisse sahibi olabileceği gibi, birden fazla hisse sahibi de olabiliyordu. Dökümhane, tasfiyehane, temizlikhane gibi tesislere gelince, bunlar devlet "has"larını teşkil ediyordu. Yani bunların mülkiyeti devlete aitti. Bununla beraber, Beldiceanu bu konudaki vuzuhsuzluğa dikkati çekerek, şunları yazıyor: "Devlet mülkiyeti fikri çok soyuttu. Bizzat Bab-ı Ali memurları bile maden tesislerinin tam mülkiyet halinde devlete ait olduklarını unutuyorlardı."[25] Görüldüğü gibi burada da toprak hukukunda karşılaştığımız vuzuhsuzlukla karşı karşıyayız. Devlet aslında maden ocaklarını değil, maden üretimi ve çalışanlar üzerinden alınan vergileri iltizama veriyordu. Mültezim de genellikle tesislerin eski sahibi oluyordu.[26] Bunlar üç yıl için ocakların gelirlerini topluyorlardı. Varakların madenler üzerindeki hakkı, tasarruf hakkından çok mülkiyet hakkına yaklaşıyordu. Bunlar maden çıkarıyorlar, onu dökümlanelere taşıyorlar ve para haline getirilmek üzere işliyorlardı. Bu işlemler için yaptıkları bütün harcamalar kendilerine aitti. Kendi hisselerini istedikleri gibi tasarruf edebiliyorlar, hatta satabiliyor-

25 Aynı eser, s. 88.

26 Örneğin Fojnika'da Ivan Nosanovnik'in mülkiyetinde olan bir maden ocağı, Osmanlı fetihlerinden sonra eski sahibi tarafından açık artırmada iltizam olarak alındı. Din adamlarının tasarrufunda bulunan başka bir ocak da durumunu korudu. Aynı eser, s. 95-96.

lardı. Ocağı yatırımlarla genişletmek, üretimi artırmak, çıkarları icabı olduğu gibi devlet tarafından da teşvik edilen bir hususdu. Buna karşılık üretimi durdurmaları tüm haklarının kaybına yol açıyordu. Bu durumda, devlet çıplak mülkiyet sahibi olarak müdahale ediyor ve terkedilen hisseyi veya ocağı istediğine veriyordu. Dökümhane de hisselere ayrılmıştı. Bu hisselerin tasarruf hakkına sahip olanlara da "vatrok" adı veriliyordu. Bir insan hem maden ocaklarında hem de dökümhanelerde hisse sahibi olabilirdi. Başka bir ifadeyle hem varak, hem de vatrok olabilirdi. Ancak sonunda elde edilen kıymetli madeni, kanunun tayin ettiği fiyatla darphane sarraflarına satmak zorundaydı. Görüldüğü gibi bu karmaşık mekanizma, devlet kontrolünde çalıştırılıyor ve sonunda üretim sarrafa devrediliyordu. Devlet kontrolü de her ocak için seçilen bir "emin" tarafından yapılıyordu. Ancak "amil" adını taşıyan iltizam sahibi de ayrı bir "emin" seçiyordu. Devlet kendi eminini kontrol etmek için ayrıca bir de kadı tayin ediyordu. Bu durum hem suistimalleri, hem de merkezkaç eğilimleri önlemek içindi. Devlet emini ile kadı arasında anlaşmazlıklar çıktığı zaman da, sultan bunları çözmek üzere merkezden "yasakçı" veya "kulum" adı verilen bir memur gönderiyordu. İşte bir maden ocağı ana hatlarıyla böyle işletiliyordu. Osmanlı tutuculuğu eski düzenin iltizam sistemiyle devamına yol açmıştır. İltizam sistemi sayesinde Bizans varlıklı sınıfları İstanbul'un fethinden sonra da güçlerini sürdürdüler. Gümrükleri, darphaneleri, salhaneleri, maden ocaklarını, pirinç tarlalarını, dellâllıkları vb. iltizam olarak alanlar bunlardı. Maden ocağı amilleri gelirlerini, ürün üzerinden alınan ve oranı bölgelere göre değişen bir rant, bölgede oturanlardan alınan diğer vergiler ve cerime ile sağlıyorlardı. Maden dışındaki üretimden alınan vergiler de bölgelere ve üretime göre değişiyor ve resm-i değirmen, resm-i bostan, resm-i

kovan, resm-i hınzır (domuz), resm-i ocak, resm-i harman vb. gibi çeşitli adlar alıyordu. Burada amil (mültezim)in kârı emekçileri sömürme derecesine bağlıydı. Bununla beraber zarara uğrayan, devlete borcunu ödeyemeyen ve bu yüzden hapse giren, hatta asılan amiller de vardı.[27] Bazen de zor durumda bulunan amiller herhangi bir cezaya uğramamak için yurt dışına kaçıyorlardı.

Osmanlı devlet sistemini anlamak için bu mültezimler, sarraflar ve tüccarlar kategorisini gerçekçi bir biçimde yerine oturtmak gerekir. Osmanlı ideolojisine göre bunlar yönetici sınıf mensupları olmadıkları için, reaya -daha ayrıntılı bir tasnifte beraya- kategorisine giriyorlardı. Böyle bir görüşün ne kadar yanlış olduğu ortadadır. Bunlar "egemen sınıf" olma savaşı veren Bizans şehir aristokrasisinin devamı idiler. Etnik bakımdan karmaşık bir yapıdaydılar ve aralarında Bizans'ı oluşturan etnik unsurlardan başka, İtalyanlar özellikle Floransa'lılar da vardı. İlerde bunların arasından Osmanlı devlet yönetiminde son derece önemli roller oynayan kimseler çıkmıştır. Ancak, ele aldığımız dönemde, Osmanlı yönetiminde birinci derecede rol oynayan kimseler merkez yöneticilerinin dışında taşrada sancak beyleri, subaşıları, kadılar vb. idiler.

Osmanlı şehir yapısı Bizans'ın şehirlerde gelişen tüm zanaatlarını da miras aldı. Ancak bu konudaki gelişim Batıda XI. yüzyıldan itibaren yeniden canlanan feodal şehirlerden farklı oldu. Batıda ortaçağ şehirleri başlangıçta senyörlerin toprağında ve onun himayesi altında kurulmakla beraber, çok geçmeden onlara karşı bağımsızlık savaşı açtılar. Korporasyonlar halinde örgütlenen zanaatkârlar ve "gild"ler halinde bir araya gelen tüccarlar sonunda bu savaşı kazandılar ve bağımsız şehirler, devlet-şehirler mey-

27 N. Beldiceau, *Actes Premiers*, s. 145.

dana getirdiler. Aynı tip örgütlenmeler Osmanlı devletinde de olmakla beraber, merkezi devlet olgusu bu gelişimi önlendi. Bizans'ın son döneminde Venedikli, Piza'lı ve Cenovalı tüccarlar Bizans'ta büyük ticari ayrıcalıklar elde etmişlerdi. Özellikle bu sonuncular Galata'ya yerleşerek adeta devlet içinde devlet oluşturmuşlardı. Bizans şehirlerini gelişimi ve bağımsızlığı bu ayrıcalıkların sonu demek olabilirdi. Bu yüzden onlar da merkezi devleti desteklediler.[28] Aynı durum Osmanlı devletinde de devam etmiş olabilir. Bunlara rağmen Osmanlı devletinde de loncalar halinde örgütlenen esnaf ve tüccarlar merkezi kuvvetlerle savaşmaktan geri kalmadılar. Osmanlıların ilk kuruluşunda Ahi örgütlerinin oynadığı rolü biliyoruz. XVI. yüzyıldan itibaren yeniçerilerin zanaatkâr ve tüccarlarla kurdukları ilişkiler yeni bir durum yarattı ve daha sonraki yüzyıllarda, yeni çelişkiler ve kavgalara yol açtı. Ancak, merkezi devlet daha başından beri şehir tüccar ve esnafını kollamak ve bunlarla belli bir uyum içinde olmak zorudaydı. Bazı şehirler merkeze karşı birçok ayrıcalıklar ve göreli bir bağımsızlık kazanmışlardır. Bunlardan vergi muafiyetleri ve şehre dışardan askeri birliklerin girmemesi gibi haklar elde eden Sarajevo, Kayseri gibi şehirler, bazı yazarlar tarafından "Cumhuriyet-Şehir" sayılmışlardır."[29] Bununla beraber, bütünü itibariyle, Osmanlı şehirlerine fiyat ve kalite kontrolü ve çeşitli tekel uygulamalarıyla merkezi devlet egemen olmuştur. Bunun iş bölümü ve emeğin verimliliğinin gelişimi açısından neyi ifade ettiğini ilerde ele alacağım ve neden bir şehir burjuvazisinin oluşmadığını tartışacağım. Burada, Osmanlı devletinin sınıfsal içeriğini incelerken ortaya çıkan tabloyu şöyle özetleyebiliriz.

---

28 E. Frances, *La Féodalité les Villes Byzantines...*, s. 121. Aynı yazara göre Türk fetihleri de Bizans'ta burjuvazinin gelişmesini önleyen bir amil oldu.

29 H. İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 161.

Osmanlılarda devletin temel dayanağını teşkil eden sınıfı askeri-siyasi yöneticilerle tüccarlar (bezirganlar), iltizam sahipleri ve sarraflar teşkil ediyorlardı. Bunlar tam bir işbirliği içindeydiler. Paşalar, beyler, saray bürokrasisi, vakıf yöneticileri biriktirdikleri nakdi serveti tüccarlar ve sarraflar kanalıyla işletiyorlardı. Böyle bir işbirliği Osmanlı Devletinin her köşesinde yaygındı ve adına da "mudâraba" kurumu deniliyordu.[30] Bununla beraber, Osmanlı devletinin daha önce de işaret ettiğim gibi bir sınıf aracı sayılmamasını gerektiren unsurlar vardı. Bunların başında biraz önce belirttiğim kategorinin sınıfsal hukukunu getirememesi ve kendi garantisini sağlayamaması gelmektedir. Böyle bir yolun Bizans'ta başgösteren ve Bizans devletinin çöküşüne yol açan feodal eğilimleri hızlandıracağı açıktı. Oysa Osmanlı devleti Türkmen geleneklerinden gelen bir mülk ve adalet anlayışı içinde bir yandan reayayı ezmemeye gayret ediyor, öte yandan da gösterişli ve savurgan bir hayatı yasaklamaya çalışıyordu. Bu yüzden Osmanlı devletinde sadece şehirlerde değil, köylerde bile insanlar zenginliğini gizlemeye ve sade görünmeye çalışıyorlardı. Osmanlı devletinin dengede tutmaya çalıştığı toplumsal sınıflar çeşitli köylü kategorileri, askersivil yöneticiler ve bunlarla işbirliği halindeki sarraf-bezirgan-mültezim takımı ve nihayet orta sınıf nitelikli şehir halkı idi. XVI. yüzyılda Osmanlı şehirlerinde zanaatlar büyük bir zenginliğe ve çeşitliliğe ulaşmıştı. Öyle ki o tarihlerde Osmanlı devletini ziyaret eden bir Fransız seyyah şunları yazmıştı: "Açıkça itiraf edeyim ki Türkler, kendilerini mahrûm sandı-

30 Aynı eser, s. 162. Prof. H.İnalcık 1500 yıllarında bir sancak beyinin yıllık gelirinin dört bin düka ile on iki bin düka arasında değiştiğini kaydediyor. Buna karşılık Bursa gibi ileri bir ticaret şehrinin zengin sarraf ve tüccarlarının gelirlerinin nadir olarak dört bin dükayı geçtiğini söylüyor. İnalcık'a göre "Beyler ve zeamet sahipleri Osmanlı toplumunun en zengin bölümünü meydana getiriyordu" (s. 115).

ğım her türlü sanat ve icatta mükemmel ustalara zanaatkârlara sahipler ve hıristiyanların bütün üstünlüklerini dönmeler sayesinde elde ettikleri gibi, hıristiyanların henüz tanımadıkları bir sürü güzel şeyi de biliyorlar."[31] Gerçekten III. Murat tahta çıktığında şehzadelerin sünnetleri vesilesiyle yapılan ve 55 gün süren merasimlerde bütün esnaf loncaları yürüyüş yapmış ve bu 21 gün sürmüştü.[32] Hammer'in o devre ait anonim bir kitaptan naklettiğine göre, zanaatkâr ve tüccar demeklerinin sayısı 148'i buluyordu.[33] Yine Hammer'in naklettiğine göre merasim o kadar muhteşem olmuştu ki, devam ettiği sürece her gün yüzlerce hıristiyan müslüman olmaya karar vermişti.[34] Bu bilgiler gösteriyor ki, Osmanlı şehir düzeninde küçük zanaatkarlar ve tüccarlar önemli bir yer işgal ediyorlardı. Özellikle yeniçerilerin bu sınıflarla bağlar kurması Osmanlı dengesini oluşturan yeni ve önemli bir unsur olmuştur. XVII. yüzyılda Osmanlı tarım düzeninin bozulmasıyla, şehir hayatı da dejenere olmaya başlamış; bir yandan köylerden kaçarak şehirleri dolduran işsiz-güçsüzler ordusu, öbür yandan da yeniçeri-esnaf ilişkilerinin yarattığı toplumsal sorunlar şehir hayatını da alt-üst etmiştir. Bunları ilerde ele alacağız. Şu anda, son olarak cevap vermek istediğimiz sorun şudur: Temel unsurlarını vermeye çalıştığımız Osmanlı düzeninde devlet aygıtı merkeziyetçi bir yönetimi nasıl sağlıyordu ve bu merkeziyetçilik neden bir "despotizm" biçiminde ortaya çıkıyordu.

Osmanlı Merkeziyetçiliğinin Unsurları

Osmanlı devlet yapısıyla ilgili ideolojik sapmalardan biri de Osmanlı "merkeziyetçiliği"dir. Aslında

31 *Le Voyage du Levant, Philippe du Frense-Canaye (1573)*, Paris, 1897, s. 120.
32 Hammer, a.g.e., cilt: 7, s. 155.
33 Aynı eser, cilt: 7, s. 402.
34 Aynı eser, cilt: 7, s. 151.

Osmanlı devlet tipini "merkeziyetçi" saymamızı gerektiren birçok neden vardır. Bununla beraber, bu konudaki değerlendirmeler çoğu kez ulusal-devlet olgusunun etkisi altında bu merkeziyetçiliği durgun ve istikrarlı bir biçimde kavramış ve mekanik bir yöntemden doğan bir yanılgıya düşmüştür. Gerçekten aynî ekonomi içinde bulunan, yolların ve haberleşme araçlarının ilkel bir düzeyde olduğu ve her eyalet ve ilde devamlı bağımsızlık eğilimlerinin bulunduğu koca bir imparatorlukta sözü edilen "merkeziyetçi"lik göreli bir kavramdır ve devamlı bir iç savaşın muhassalasıdır. Fatih, I. Selim ve Kanuni devirlerinde klâsik şeklini bulan Osmanlı devlet sisteminde çoğu kez unutulan nokta Osmanlı sultanlarının devamlı at sırtında bulunduklarıdır. Bu bakımdan batıyla yapılacak bir kıyaslama, bizi mutlak monarşilere değil Frank devletine götürür ve ilk Osmanlı padişahlarının imajını daha çok Charlemagne da buluruz. Bu yüzden Osmanlı yükseliş devrini padişahların kişisel nitelikleriyle izah eden tarih görüşü metafizik bir yönteme dayanmakla –ve dolayısıyla yanlış olmakla– beraber, gerçeğin bir unsuruna da parmak basmaktadır. Gerçekten Engels'in Carolinge krallığının Charlemagne'dan sonra merkeziyetçi gücünü kaybetmesinde, kısmen "zayıf selefleri"nin[35] de rol oynadığını belirtmesi gibi, Osmanlı devletinde de ilk sultanların enerjik kişiliklerini gözden uzak bulundurmamak gerekir. Ne var ki burada da sübjektivizme düşmemek ve bunu da Osmanlı hanedanının aşiret geleneklerinin uzantılarıyla açıklamak gerekir.

Osmanlı merkeziyeçiliğinin unsurlarını tartışmak için çözümlemeye önce merkezden, yani başkentten başlamak gerekir. Gerçekten Osmanlı devlet sistemi İstanbul'un fethinden sonra klâsik biçimini

35 F. Engels, *L'Origine...*, s. 271.

almış ve merkezdeki örgütleniş şekli taşrada da -eyalet merkezlerinde ve sancaklarda- model alınmıştır. Aslında Osmanlı devletini, padişah, kişiliğinde somutlaştırmakla beraber, devlet sınırlarının genişlemesiyle birlikte karmaşık bir devlet aygıtı kurumlaşmıştı. Bu yapının temel unsurlarını, devletin dört büyük yöneticisi olan veziriazam, defterdar, kadıasker ve nişancı teşkil ediyordu. Buna karşılık Enderun ve Birun'dan oluşan kalabalık bir bürokrasi de hukuken yetkili olmamakla beraber XVI. yüzyıldan itibaren çok yönlü bir güç kazanmış ve çeşitli siyasal kombinezonların merkezi haline gelmişti.[36] Ancak, son tahlilde bu kombinezonları çözümleyici güç askeri kuvvet olduğuna göre önce Osmanlı ordusunun ana hatlarıyla nasıl örgütlendiğini görmek gerekir.

Osmanlı merkezi ordusu I. Murat'tan itibaren devşirme esasına göre örgütlenmişti.[37] Genç hıristiyan çocukların aile kökenlerinden koparılarak önce müslüman aileler ve daha sonra Enderun'da yetiştirilmeleri onları sultanın elinde itaatkâr bir araç yapma amacına yönelikti. Osmanlı devleti batıda kapitalist ilkel birikimin yarattığı şoka uğrayana kadar bu amaca ulaşılmıştır. Aslında merkezi ordunun örgütlenmesi daha karmaşık olmakla beraber temelini yeniçeriler ve altı bölükten oluşan ücretli süvariler teşkil ediyordu. Süvarilerin içinde de "kırmızı bayrak" denilen sipahi bölüğü en itibarlı bölüğü meydana getiriyordu.[38] Yeniçeriler gibi devşirme esasına göre kurulan ulufeli sipahiler merkezi hassa ordusunun en önemli unsurlarından idiler. Kanuni zamanında cizye ve adeti ağnam tahsili, mukataaların denetlenmesi

---

36 Saray bürokrasisi için bk. H. İnalcık, *the Ottoman Empire*, s. 82. Hammer, a.g.e., cilt. 3, s. 306-332. S. J. Shaw, cilt. I, s. 113-120.

37 Aslında bu konu tartışmalıdır. Osmanlı ve Batı kaynaklarını tarayarak dört farklı görüş ortaya koyan Hasluck'un açıklaması, için bk. Christianity and İslam under the Sultans; Oxford, 1929, cilt. II, s. 484.

38 M. Tayyip Gökbilgin, *Sipahi*, İslâm Ansiklopedisi, cüz: 108, s. 689-694.

gibi askerlik dışı ayrıcalıklar da elde etmişlerdi. Buna karşılık yeniçeriler de büyük şehirlerde esnaf ve tüccarlarla kurdukları organik bağlar sonucu bir iktisadi sınıf olma sürecine girmişlerdi. XVI. yüzyılın sonundan itibaren önce yeniçerileri ulufeli sipahilere, sonra da timarlı sipahilere karşı savaşa iten sosyo-ekonomik etkenleri ayrıca ele alacağız. Burada şimdilik yeniçerilerin, ücretli süvari bölükleri ile birlikte Osmanlı merkeziyetçiliğinin temel dayanağını teşkil ettiklerini vurgulayalım. Bunlar esas olarak İstanbul'da, ayrıca beylerbeyliği merkezlerinde taşradaki feodal kuvvetlere karşı kullanılıyordu.[39] Bununla beraber, aynı ekonomi içinde yaşıyan bir toplum düzeninde ücretli askerler olarak para ekonomisi içinde bulundukları için toplumun çok dinamik unsurlarını teşkil etmişler ve kollektif çıkarlarını korumak için saray kombinezonları içinde tezgahlanan iktidar savaşına daima katılmışlardır. XVII. yüzyılda patlak veren ve Berkes'in "devlet katındaki boğuşma"[40] dediği siyasal kavgalar temelde feodalizmin çözülmekte olduğu batıyla olan ilişkilerde meydana gelen nitelik değişiminden kaynak almaktadır.

Osmanlı merkeziyetçiliği kısmen içgüdüsel, kısmen de bilinçli olarak uygulanan "böl ve yönet" ilkesine dayanıyordu. Sistemin temel dengesini merkez ordusu-timarlı sipahiler çelişkisi belirliyordu. Timarlı sipahiler merkeze karşı feodal eğilimleri temsil ederken, daha önce açıkladığım birçok önlem sayesinde, köylüye karşı da merkeziyetçi kuvvetleri teşkil ediyorlardı. Feodal eğilimler ağır bastığı takdirde de yeniçeriler harekete geçiyordu. Ancak imparatorluğun Kanuni devrinde ulaştığı sınırlar gözönünde bulundurulursa, böyle bir "denge ve fren" politikasının yeterli olamayacağı açıktı. Bu yüzden devlet başka

---

39 Prof. Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi, cilt I*, İstanbu, 1972, s. 140-141.

40 N. Berkes, a.g.e., cilt. II, s. 138.

birçok "denge ve fren" unsurları kullanmıştır. Bunların başında "milletler sistemi" gelmektedir. Bilindiği gibi Osmanlı imparatorluğu etnik açıdan çok karmaşık bir yapıya sahipti. Ancak o dönemin egemen ideolojisi milliyetçilikten ziyade din olduğu için, Fatih'te zirvesine ulaşan bir uygulamayla, Osmanlı tebaası dini inançlarına göre "millet"lere bölünmüştü. Fener Patrikhanesi liderliğinde örgütlenen Ortodoks rum ve slavlar, Gregoryan kilisesi etrafında toplanan ermeniler, Hahambaşının başkanlığında bir araya gelen yahudiler ayrı "millet"ler oluşturuyorlardı. Bunlardan özellikle geniş köylü kitlelerini kapsayan ortodoks rumlar ve ermeniler yerel düzeyde geniş haklar ve özgürlükler elde etmişlerdi.[41] Devletin "egemen" unsurunu teşkil eden müslümanlar ise, sünni mezhebe bağlı olarak bir arada tutulmaya çalışılıyorlardı. Ancak toplumsal çıkar çatışmaları çoğu kez bu ideolojik çerçeveleri kırmıştır. Komşu ve rakip ve devletlerle olan savaşlarda yer yer din siyasal bir araç olarak kullanılmıştır: İranlıların Anadolu'daki şiileri, Osmanlıların da Avusturya-Macaristan'daki protestanları desteklemeleri gibi.

Osmanlı devletinde merkezin taşraya egemen olması sadece büyük merkezlere yerleştirilen askeri garnizonlarla sağlanamazdı. Bunun için önce devletin gelişmiş bir yol şebekesine ve posta örgütüne sahip olması gerekiyordu. Osmanlılar esas itibariyle Romalıların kurduğu yol şebekesine, mirasçı oldular. Bununla beraber onları çok iyi korudular ve geliştirdiler.[42] Büyük yollar kenarındaki köyleri vergilerden affederek, yolların bakımı ve onarımı ile görevlendirdiler. Osmanlı posta sistemi de Romalılardan kal-

41 Osmanlı toplumunu XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngiliz sömürgeciliğinin çıkarları açısından inceleyen David Urquhart bu olguyu bir sürpriz olarak karşılamıştı.

42 Prof. İnalcık'ın Jirecek'den naklettiğine göre "Roma İmparatorluğunun çöküşünden beri Avrupa'da hiçbir devlet yol şebekesine bu kadar ihtimam göstermemiştir." *The Ottoman Empire*, s. 146.

ma sistemin devamıydı. Osmanlılar haberleşmede Bizans'lılar gibi "optik telgraf"[43] veya Romalılar ya da ortaçağ İslâm devletlerinde olduğu gibi güvercinler kullanmıyorlardı.[44] Bu konuda, yer yer Türkmen aşiretlerinden de yararlandıkları süvariler kullanıyorlardı. Bu alanda da köylüye yükümlülükler konulmuştu. Örneğin haberci süvari, atı yorulduğu zaman karşısına çıkan ilk atlının atını alıyor ve kendininkini bırakıyordu. Ayrıca köylüler postacının yiyecek ve içeceğini de sağlamakla görevliydiler.[45] Ancak bu sistem ne kadar çabuk işlerse işlesin merkez için hayati bilgileri sağlamak için yeterli değildi. Bu sistemin imparatorluğun her tarafına yayılmış bir casuslar şebekesiyle tamamlanması gerekliydi. Gerçekten "despotik" devlet tipinde casusluk olgusu devletin merkezci eğiliminin mutlak bir koşuluydu. Bu gereksinmeyi Siyasetnamesinde Nizamülmülk çok açık bir şekilde ortaya koymuştur. Nizamülmülk'e göre "Her tarafa tacir, seyyah, sofi, ilaç satan, derviş, ziy ve kıyafetinde daima casuslar gitmeli ve ne işitirse haber getirmelidir... Çok vakit olur ki valiler, mukataa erbabı, memurin ve ümera isyan ve muhalefete meyleder ve padişah hakkında fenalık ister ve sui fikirde bulunur. Casus gelip haber verince, hemen padişah atına biner ve askerini sevkeder."[46] Bu fikir Osmanlılar için de son derece geçerlidir. Osmanlılar iç casuslardan başka dış ticaretle uğraşan büyük tüccarları da düşman ülkelerle ilgili haberalma alanında kullanıyorlardı. Babinger'in yazdığına göre Fatih sarayına

43 Bizans'ta çeşitli tepelere konulan ışıklarla, örneğin Kilikya'ya olan bir düşman taarruzu bir saat içinde İstanbul'da öğreniliyordu. Bk. L. Brehier, a.g.e., s. 268-269.

44 Prof. Mez, *Ortazaman Türk-İslam Dünyasında Kara Yolları*, İlkû Mecmuası, No. 55, Eylül, 1937.

45 XIX. yüzyıl başlarında Anadolu'dan geçen Fransız yazarı Chateaubriand, bu sistemle karşılaştığını anlatır. Bk. *İtinéraire de Paris à Jérusalem*, Paris, 1964, s. 70. Ancak İlhanlılar devrinde bu teşkilat geliştirilmiş ve çabuklaştırılmıştı. Osmanlılar bu gelişmeden olumlu bir biçimde yararlandılar. Bk. Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (çev: Cemal Köprülü) Ankara, 1957, s. 459.

46 Nizamülmülk, *Siyanetsaneme...*, s. 91.

getirttiği İtalyan sanatkârlardan dahi istihbarat amacıyla yararlanılıyordu.[47] Bu suretle Osmanlı hükümeti merkezi sisteme yönelen iç ve dış tehditlerden mümkün olduğu kadar ayrıntılı bir biçimde haberdar olmaya çalışıyordu.

Osmanlı merkeziyetçiliğini sağlayan bir unsur da Osmanlıların derbent teşkilâtı idi. Osmanlılar ulaşımı kolaylaştırmak, iç düzeni korumak ya da tenha bölgeleri iskân ederek güvenlik altına almak için yol kavşakları, köprüler, dar geçitler vb. kenarında derbent örgütleri kurdular.[48] Bu konuda ya mevcut köylerden yararlandılar, ya da özel yerleşme birimleri geliştirdiler. Vergi yükümlülükleri konusunda ayrıcalıklar tanıdıkları "derbentçiler" titizlikle seçiliyor ve çeşitli görevler yükleniyorlardı. Bunlar arasında bir nevi jandarma kuvvet olarak asayişi sağlamak, yolların korunmasında ve tamirinde çalışmak ya da tenha bölgeleri iskân etmek -veya dönemin terimiyle "şenlendirmek"- sayılabilir.[49] Derbent örgütlerinin başka bir yönü de Osmanlı merkeziyetçi dehası bakımından anlam taşımaktadır. Bunu kısaca şöyle özetleyebiliriz: Osmanlılar Balkanlardaki fetihlerini gerçekleştirirken Yunan yarımadasının dağlık bölgelerinde yaşayan veya buralara sığınan bir kısım halk Türklere karşı en fazla direnç gösteren halk kesimini teşkil etmişti. Yunanlıların "klepi"ler dedikleri bu insanlar soygun ve eşkiyalık biçiminde taarruzlarla Türklere ve yerleşik halklara saldırıyorlardı. Yunan tarihçileri bunları Yunan kurtuluş savaşının öncüleri olarak anmaktadırlar.[50] Buna göre kleptler, Türk tarihindeki köroğlu tipi "eşkiya"lar gibi, Yunan ulusal kahramanlarını teşkil ediyorlardı. Oysa Osmanlılar bu kleptlerin en savaşçılarını derbent örgütü

47 F. Babinger, a.g.e., s. 609-612.
48 Bu konuda ayrıntı için bk. Doç. Dr. Cnegiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı*, İstanbul, 1962.
49 C. Orhonlu, a.g.e., s. 56-70.
50 A. Vacalopoulos, a.g.e., s. 59-62.

içine alarak "armatol" (komutan) haline getirmiş ve aslında düzene karşı başkaldıran unsurları düzenin koruyucusu yapmıştı.[51] Bu olgu bize Osmanlı tipi bir devletin merkezi iktidarı sağlamak için nasıl farklı yöntemler kullanmak zorunda olduğunu göstermektedir.

Yukarıdaki açıklamalarımda Osmanlı devletinin merkeziyetçiliğini sağlayan unsurları belirtmeye çalıştım. Şimdi de Osmanlı merkeziyetçiliğin neden "despotizm" şeklinde somutlaştığını tartışmak istiyorum. Aslında despotik devlet kavramı ilk çağ düşünürlerinden itibaren kullanılmakla beraber, belli bir üretim yapısı ile birlikte ele alınmamıştır. Oysa, burada izlemeye çalıştığım tarihi maddeci yöntem çerçevesinde, üretim koşullarından ve sınıf tabanından soyutlanmış bir devlet tipi düşünülemez. Ne var ki bir imparatorluk sadece bir tane değil, birçok üretim biçiminin "kenetlenmesi"nden oluştuğu için bunlardan en yaygın olanı, bir üretim biçimi olarak devlet yapısını da belirler. Osmanlı toplumsal yapısında en yaygın üretim biçimi komünal-patriyarkal üretim biçimi idi. Geniş köylü kitleleri bu çerçeveyi aşamayan bir hayat düzeni içinde yaşıyorlardı. Osmanlı devleti de gayet bilinçli olarak bu olgu üzerine oturmuş ve komünal-patriyarkal ilişkileri korumuş, hatta adeta dondurmaya çalışmıştır. Bu yüzden bir yandan taşradaki feodal gelişimlerle, öte yandan da şehirlerde uç veren ticaret burjuvazisiyle çatışma durumuna girmiştir. Aslında Osmanlı devletinde çıkarları birbiriyle çelişen toplumsal sınıflar vardı. Ancak bunlar, feodal toplum tipinde olduğu gibi merkezi devlet olgusunu çözmeye veya burjuva toplumlarında olduğu gibi devleti sınıf aracı haline getirmeye muvaffak olamamışlardır. Böylece Osmanlılarda devlet, temelini komünal-

51 A. Vacalopoulos buna rağmen "Armatol"ların sık sık yeniden klept haline dönüştüklerini ve bu yüzden zamanla klepte, Armatol kelimelerinin aynı anlama geldiğini yazıyor, a.g.e., s. 60.

patriyarkal ilişkilerde bulan ve varlıklı sınıflarla reaya arasında denge arayan bir olgu teşkil etmiştir. Bu olgu, ilerde ele alacağım evrime rağmen, XX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Gerçekten Osmanlı toprak ve vergi kanunları patriyarkal bir nitelik gösteren "raiyet çiftliği"ni esas alıyor ve bunu dondurmaya çalışıyordu. XIX. yüzyılda modifiye edilen Toprak Kanununda bile, köylerin intifasına "terkedilen" (metruk) topraklar kollektif yararlanma sınırları içinde "devredilemez ve zaman aşımına uğramaz"[52] bir statüde tutularak köy düzeni statik bir biçimde korunmak istenmiştir. Marks'ın despotik devletle ilgili olarak incelediği hint komünlerini XIX. yüzyılda Türkiye'yi ziyaret eden D. Urquhart Osmanlı toplumunda da bulmuştu.[53] Bu şekilde Osmanlı despotizminin sosyolojik temelleri ortaya çıkmaktadır. Bu toplum yapısında devlet, toplumsal sınıfların klasik biçimiyle oluşmasına set çekerek tutucu bir rol oynamaktadır. Böyle bir devlet, feodalleşme sürecinde olan şehirli ve köylü bey ve ağalarla, bir ticaret burjuvazisi oluşturmakta olan tüccar-sarraf zümrelerine karşı reayayı koruyarak sömürü açısından olumlu bir rol oynamıştır. Soruna sadece bu yönden bakanlar, Osmanlı devletini bir "Ana Devlet", "Kerim Devlet" olarak görmüşledir. Bu görüşte bir gerçek payı olduğu açıktır. Osmanlı devletinde Kanuni döneminde bile, yaşama koşullarının sadeliği batılı seyyahların dikkatini çekmiştir. Bu konuda Baron de Busbec'in anıları çok anlamlıdır. Kanuni zamanında Osmanlı devletini gezen bu aristokrat seyyah, Flandre'li idi. Flandre, Avrupa'da feodal ilişkilerin çözüldüğü ve kapitalist bi-

52 1858 Arazi Kanunnamesine göre Köylerin ortak yararlanmasına terkedilen metruk topraklar dört çeşitti: Baltalık ormanlar, harman yeri, meralar ve yaylak-kışlak araziler. Batıda bu gibi topraklar özel mülkiyete geçmişti. Bk. Nedzip H. Chia, *Traité de la Propriété Immobilière en Droit Ottoman*, Kahire, 1906, s. 90-109. Dr. Halil Cin, a.g.e., s. 34-37.

53 D. Urquhart, *La Turquie et Ses Ressources*, Paris, 1836, cilt. II, s. 67.

rikimin ilk olarak başladığı bölgelerin başında geliyordu. Bu yüzden Busbec'in gözlemleri ayrı bir anlam kazanmaktadır. Busbec Türklerle ilgili olarak şunları yazmıştır: "Türkler son derece kanaatkar insanlar ve nefislerine pek az düşkünler. Eğer ekmek, tuz, soğan veya sarmısak ve biraz da süt bulurlarsa fazla bir şey istemezler... Sizi temin ederim ki bir flamanın bir günde harcadığı, bir Türkü 12 gün yaşatmaya yeter."[54] Ancak aynı gözlemci şunları da ilave eder. "Türkiye'de dilencilerin sayısı Avrupa'da olduğundan çok daha az... Bizde sokaklarda dilenciler Türkiye'de olsalardı bir işte çalışırlardı."[55] Benzer gözlemleri XIX. yüzyılın ortasında D. Urquhart da yapmıştır. Urquhart'a göre Türkiye'de sefalet yoktu ve "Bir Kastilya köyü –M. Inglis'in yaptığı tasvire göre– Türkiye'nin en fakir kısmından yüz defa daha sefildir."[56] Burada Osmanlı klasik çağını batıyla karşılaştırırken önemli bir sorunla karşılaşıyoruz. Kapitalist birikim içine girmiş batı, bir bakıma çok daha zengin, fakat sınıf sömürüsünün yüksek oluşu dolayısıyla sefaletin de daha yaygın olduğu bir aşamadadır. Burada "uygarlık paradoksu" olarak nitelenebilecek durumla karşı karşıyayız. Batı, "uygarlık" açısından olduğu gibi, sömürü bakımından da çok daha ilerdedir. Kısaca bu çağda Osmanlı toplumuyla batının karşılaştırılması, uygarlığın nasıl yoğun sınıf sömürüsüyle bir arada olduğunu sergilemektedir. Bu açıdan Osmalı devleti, "kerim devlet" olarak görünmektedir. Oysa aynı devlet nüfusun büyük çoğunluğunu komünal-patriyarkal ilişkilerin ilk il sınırları içinde tutarak ve köyleri sadece vergi ve asker rezervleri gibi kabul ederek tarihin

---

54 Baron de Busbec, a.g.e., cilt. I, s. 161-163. Benzer gözlemler için bk. Jean Thévenot, *L'Empire du Grand Turc vu par un sujet de Louis XIV.*, Paris, 1965, s. 92. Ayrıca Clarence Dana Rouillard'ın *The Turk in the French History, Thought and Litterature (1520-1660)*, Paris 1938, isimli eserinde bu konuda özetlenen görüşler arasında büyük bir uyum vardır. s. 42, 184, 295-296, 301, 305.

55 Busbec, a.g.e., cilt. II, s. 28.

56 D. Urquhart, a.g.e., cilt. II, s. 183.

akışına ters düşmekte ve tutucu "ceberrut" devlet niteliğine bürünmektedir. "Despotik" devlet kavramıyla bu iki olguyu ve devletin sınıflararası statüsünü ifadeye çalışıyoruz. Bunu sağlayan husus Osmanlı devletinde nüfusun çoğunluğunun yol kavşaklarından ve birbirlerinden uzak kapalı köy birimleri halinde yaşamalarıdır. Türkiye'de son yıllardaki "asya tipi üretim biçimi" tartışmalarında sorun çoğu kez Osmanlı ideolojisinin homojenliği içinde ele alındığı ve üretim biçimlerindeki çeşitlilik vurgulanmadığı için, bu tür çözümlemeler fazla ikna edici görünmemiştir. Prof. Ö. L. Barkan, bunlara tepki niteliği taşıyan bir gözleminde şunları yazmıştır: "Asya üretim tarzı nazariyecilerinin, Osmanlı imparatorluğu iktisadi ve içtimai bünye bakımından henüz esirlik ve derebeylik çağlarını idrak ve şahıslar için mülkiyet fikri teşekkül etmemiş basit bir varlık olarak yaşayabildiğini iddia etmeleri de, milletlererası dünya ticaret yollarını murakabe eden büyük liman ve şehirlere, inkişaf etmiş bir para iktisadiyatına, iç ve dış pazar münasebetlerine sahip bulunan ve bu suretle dünya piyasalarına hakim fiyat hareketlerinin ve mali buhranların tesirlerine tamamiyle açık bulunan bir imparatorluğun iktisadi bünyesine ait hakikatleri inkar etmek anlamına gelmektedir."[57] Aslında Prof. Barkan'ın parmak bastığı hususları kimse inkar edemez. Ancak yazarın, araştırma yönteminin sonucu olarak, devlet tipi açısından dikkate almadığı nokta, bizzat kendi araştırmalarının da ortaya koyduğu komünal-patriyarkal ilişkilerin yaygınlığıdır. Bunları kölelik öncesi bir üretim biçimi olarak Osmanlı imparatorluğu için küçültücü bulmak ve Osmanlı Devletinin "kölelik ve feodalite çağlarını henüz idrak etmemiş basit ve ilkel bir varlık"[58] olarak görünmesinden yakınmak pek haklı değildir. Komünal üretim ilişkileri

57 Prof. Ö. L. Barkan, *Timar*, İslam Ansiklopedisi, s. 319.
58 Prof. Ö. L. Barkan, *"Feodal" Düzen ve Osmanlı Timarı*, s. 1.

kalıntıları batıda XIX. yüzyıla kadar yaşadığı gibi, bir çok Asya toplumunda günümüze kadar canlı kalmıştır. Bir toplumda komünal-patriyarkal ilişkilerin yaygınlığı, aynı toplumda feodal, hatta burjuva üretim ilişkilerinin olamayacağı anlamına gelmez. Ancak o toplumsal formasyonda devlet tipi bunlar arasındaki çelişki ve denge durumlarına göre yer alır. **Osmanlı devleti, Osmanlı toplumundaki çeşitli üretim biçimlerinin ve bunlara tekabül eden sınıflaşma eğilimlerinin savaş ortamını teşkil etmiştir.** Bu yüzden Osmanlı devletinde, sık sık karşılaşılan kriz dönemlerinde padişah dahil, kimsenin ne can, ne de mal güvenliği yoktur. Osmanlı despotizminin somut ifadesi budur. Bununla beraber bu despotizm tamamen bir keyfi yönetim anlamına da gelmemektedir. Osmanlı yönetimi devamlı olarak bir hukuki-ideolojik kılıfa bürünmektedir. Bu hukukun iki ayrı temeli vardır: Sultanın iradesini yansıtan "Kanun"lar ve Şeriat. Bunlardan şeriat özel hukuku teşkil etmektedir. İslâm hukuku çerçevesinde bir siyaset hukuku gelişmemiştir.[59] Özellikle Osmanlıların benimsediği hanefi mezhebi devlet yönetimini "maslahat" sayarak "Ulûl emre" bırakıyordu. Ulûl emri ise başta sultan olmak üzere yönetici zümre teşkil ediyordu. Bugün de etkilerini sürdüren Osmanlı ideolojisi Osmanlı kanunnamelerini "sultanın iradesi"nin bir ürünü saymıştır. Oysa Osmanlı Kanunnameleri bölgelere göre değişen ve esasen yürülükte bulunan eski kanunların ya da örf ve âdetlerin teyidinden ibaretti. Sultanın ve yönetici zümrenin etkisi Osmanlı toplumundaki sosyal zümrenin karşılıklı gücüne göre müdahalelerde bulunmak ve "nizam"ı koruyucu bir çerçeve çizmekti. Fatih'in iktidar kavgalarını önlemek üzere "kardeş katli"ni kanun haline getirmesi

59 Mawerdi'nin Hilafet teorisi de yasama ve siyasal haklar konusunda birşey getirmemektedir. Bk. El Mawerdi, a.g.e., Kont Leon Ostrorog'un giriş yazısı.

aynı düzeni koruma kaygısının bir ürünüdür. XVI. yüzyılda ünlü Osmanlı şeyhülislamları laik kökenli Osmanlı kanunnamelerini de şeriat açısından yorumla tabi tutarak şerileştirmek çabasında bulunmuşlardır. Şeriat'ın temsilcisi durumunda bulunan Osmanlı uleması, Prof. Berkes'e göre "birbirinden kopuk olan toplum ile devlet arasında bir zamk hizmeti"[60] görüyordu. Osmanlı uleması iki kısımdan oluşuyordu. Bunların üst kademelerini oluşturan molla, müderris ve kadılar için, Hammer, "Çin hariç hiç bir ülkede din adamları bunlar kadar kamu yönetiminde güç ve itibar sahibi değillerdir" diyor. Buna karşılık aynı yazar, imam, hoca, müezzin, katip gibi dini personel için de "hiçbir yerde Türkiye'de olduğu kadar az itibar sahibi değildirler."[61] demektedir. Bu iki kategori arasında yer alan derviş ve şeyhler ise çeşitli toplumsal kategorilerle kurdukları ilişkilere göre değişen bir güç kazanıyorlardı. Ancak burada da dinci dünya görüşünün yerini saptarken, daha önce verdiğimiz somut bilgiler ışığında maddi üretim koşullarını gözden uzak tutmamak gerekmektedir.

Osmanlı Kanunnameleri ve şeriat Osmanlı yönetimini tamamen keyfi bir idare olmaktan çıkarma ve belli ilkelere oturtma işlevini yüklenmişti. Osmanlılar yönetimlerinin bir "zulüm yönetimi" olmasına özel bir çaba göstermişlerdir.[62] Oysa Osmanlı devletinde, İbn Haldun'un öğretisine uygun olarak, normal devlet yönetimi "İstibdat"dır. "Hükümdar istibdat uygulayan bir müstebit olacaktır."[63] İstibdatın zamanla zulüm ve despotizm anlamı kazanması, Osmanlı yönetimindeki keyfilik payı ile açıklanmalıdır ve mülk-devlet ideolojisinin bir sonucudur.

Prof. Berkes, Osmanlı despotizmini "kulluk siste-

60 Prof. N. Berkes, a.g.e., s. 115.
61 Hammer, a.g.e., cit. 3,s. 322.
62 Bu konuda bk. Doç. Dr. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Ankara, 1972.
63 Ümit Hassan, a.g.e., s. 218-219.

mi" ile açıklamaya çalışmıştır. Berkes'e göre ne köle, ne de serf statüsünde olan "kullar", Osmanlı despotizminin temelini oluşturmaktadır. Bunlar olsa olsa Roma'daki "Clientis" sistemine benzetilebilir. "Romalılarda bazı kişiler, köle değil de hür kişiler oldukları halde bazı patrisyen aile reislerine sığınarak (Osmanlı deyimi ile "intisap" ederek) onların adını alırlardı. Bunlara 'cliens' veya 'clientis' denirdi... Bunlar bu patrisenlere bağımlı kişiler olurlar, onların adını taşırlar, onların müntesibi olurlardı. Fakat tüm bağımsız vatandaşlara kıyasla vatandaşlık hakları sınırlı kişilerdi."[64] "Despotluk sistemi kulluk kuralına dayanan sistem demektir."[65] Despotizmin temelini üretim ilişkilerinde değil, ideolojik düzeyde arayan bu yorum tarzı kanımca gerçekçi değildir. Engels'in, daha önce naklettiğim çalışmalarında gösterdiği gibi, Batı Avrupa'da da aristokrasinin bir kolunu, saray aristokrasisini, çoğu "köle" kökenli kimseler oluşturmuştur. Osmanlılarda durum farklı değildir. Ancak Osmanlılarda bu süreç tamamlanmamış ve devşirme-saray aristokrasisi mülkünü, hatta canını güven altına alan bir hukuk getirememiştir. Bu ise toplumsal temelini komünal-patriyarkal üretim ilişkilerinde bulan ve daha önce saydığım çeşitli unsurlarla korunmaya çalışan merkezi-despotik devlet olgusunu saklı tutmuştur. Bu merkezi-despotik devletin ideolojisini de Kanunnameler, örf ve şeriat oluşturmuştur. Bunların da temelinde laik ve metafizik bir "Osmanlı Haşmeti" ilkesi yatmaktadır. Gerçekten Osmanlı vaka-yazarları "Ali Osman'ın Şanı"nı dile ge-

64 Prof. N.Berkes, a.g.e., cilt. I, s. 131.

65 Aynı eser, s. 132. Burada Marks ve Engels'in başvurdukları "genelleşmiş kölelik" kavramı akla gelmemektedir. Fakat üretim ilişkileri açısından asıl açıklayıcı kavram "komünal-patriyarkal" ilişkilerdir. Bu konuda bk. Charles Parrain, *Protohistoire Méditerranéenne et Mode de Production Asiatique*. Ayrıca, G.a. Melekechvili, *Esclavage, Féodalisme et Mode de Production Asiatique Dans l'Orient Ancien* (Bk. *Sur le "Mode de Production Asiatique"*), CERM, Paris, 1974.

tirmişler ve bir Osmanlı atasözü bunu veciz bir şekilde ifade etmiştir: "Mal der Hindistan, akıl der Frengistan, haşmet der Alî Osman."[66]

Klasik Osmanlı Düzeni ve Batı Düşüncesi

Burada örnek olarak batı düşüncesinde ele aldığımız dönemde çok büyük etkileri olmuş iki büyük düşünürün Türkiye'yle ilgili görüşlerini tartışmak istiyorum. Bunlar Martin Luther ve Machiavel'dir. Bu tartışmadan amacım bir yandan batının bu iki güçlü düşünürünün Türkiye'yle ilgili fikirlerinin aslında tarafsız olmadığını ve sınıf çıkarlarıyla yakından ilgili bulunduğunu göstermek, öte yandan da bu fikirlerin bir anti-türk duygu fonu üzerinde geliştiklerini ve giderek bunu da beslediklerini açıklamaktır. Böylece, konumuz açısından, sık sık sözünü ettiğimiz önyargıların da nasıl somutlaştığını göstermeye çalışacağım.

1. Martin Luther: Martin Luther hıristiyanlık dininde "Reform" hareketinin öncülerindendir. Bizim açımızdan özel önemi ise batıda Türk düşmanlığını geniş kitlelere yayan düşünürlerden biri oluşudur. Gerçekten Avrupa'nın ortalarına doğru ilerleyen Türkleri Luther hıristiyanlığın düşmanı ilan etmiştir.[67] Aslında çağının hıristiyanlık anlayışına birtakım özlü eleştirilerde bulunan bir düşünürün bu fanatik tutumu yadırganabilir. Oysa Luther'in temsil ettiği toplumsal güçler göz önünde bulundurulursa bunda karanlık bir nokta kalmaz. Luther batıda feodal ilişkilerin çözüldüğü ve kapitalist ilişkilerin uç verdiği bir dönemde yaşamıştır. Somut yaşantısı kendisini oluşan burjuvazinin ve özellikle laik asillerin sözcüsü durumuna getirmiştir. Bu ise sınıf düşmanlarını kendiliğinden ortaya çıkarmıştır. Luther'in üç

66 Hammer, a.g.e., cilt. XV., s. 119.
67 Louis Gardet, *L'Islam. Religion et Communauté*, Paris, 1970, s. 409.

düşmanı vardır: Papa, Türk ve tefeci. Bunlara karşı, taktik sınırlar içinde, bir de sınıf müttefiği vardır: yoksul köylüler. Bu sınıfsal çerçeve içinde en büyük tehdit nereden geliyorsa, Martin Luther bütün hücumlarını ona çevirmiştir. Tehlike tefeciden mi geliyor, Luther şunları yazar: 'Türkler, savaş insanları, tiranlar, kuşkusuz kötü kişiler. Bununla beraber fakirleri yaşamaya terketmek... zorundadırlar. Hatta bazen ellerinde olmadan merhametlenirler de. Fakat bir tefeci, bu pintilik torbası, herkesin açlığa, susuzluğa, kedere ve sefalete mahkum olmasını ister. Herkesin kendinden Allahtan alır gibi alması ve devamlı kölesi kalması için herşeye tek başına sahip olmak ister."[68] Kanuni'nin Macar seferi Türk tehdidini artırınca, halkı 'Türklere karşı duaya"[69] çağırır ve Tanrının Türkü kendilerini cezalandırmak ve "Allahtan korkmayı ve dua etmeyi" öğretmek için gönderdiği bir "okul hocası" olduğunu söyler.[70] Bu arada Papa'yı da unutmaz. Türk bir şeytandır, fakat 'Papa biraz daha büyük bir şeytandır."[71]

Martin Luther fikirlerini Almanya'da köylü isyanlarının patlak verdiği yıllarda yaymaya başlamıştır. Başlangıçta bu hareketlerin devrimci öncüsü Thomas Münzer ile ittifak halindeydi. Fakat bu ittifak temel çıkarlarını savunduğu asillere karşı bir tehdit teşkil edince Münzer'den ayrılır ve "katil ve yağmacı köylü çetelerine karşı" Papayı, burjuvaziyi ve asilleri bir araya getiren bir cephe kurulur. M. Luther şunları söyler: "Kudurmuş köpekleri olduğu gibi, onları da açıkça veya gizli bir şekilde boğmak, parçalamak, boğazlamak lazımdır. Onun için, sevgili senyörlerim, onları öldürün, boğazlayın, orayı kurtarın, burayı ele geçirin. Eğer savaşta ölürseniz, bundan daha kutsal bir ölüm olmaz."[72] Görüldüğü gibi. M.

68 K. Marks naklediyor, *Le Capital*, kitap: I, cilt: 3, s. 33.
69 Martin Luther, *L'Exhortation A la Prière Contre le Turc*, Oeuvres., cilt: 7, Genève, 1962.
70 Aynı eser, s. 277.
71 Aynı eser, s. 280.
72 F. Engels naklediyor. *La Guerre des Paysans*,s. 73.

Luther'in temel davası Türklerle değildir. Temel sorunu laik asillerin sınıf çıkarlarıdır. Bu konuda da çeşitli taktik sınıf ittifaklarına girmekte ve sınıf çıkarları tehlikeye girince bu ittifakları kolayca bozmaktadır. Daha önce belirttiğim gibi Türklerin Avrupa'da en büyük rakibi Habsburg hanedanı idi. Buna karşı Osmanlı politikasının uyguladığı araçlardan biri de Avrupa'da protestanlığı desteklemek olmuştur. Hatta bazı araştırıcılara göre Avrupa'da protestanlığın zaferinde Türkler tayin edici bir rol oynamışlardır. Daha sonraki yüzyıllarda da Avrupa'da katolik zulmünden kaçan birçok protestan Osmanlı devletinde sığınak bulmuşlardır. Bütün bunlara rağmen protestanlığın temel eserlerinde yer alan anti-türk ırkçılık, bizatihi dinle ilgili bir olgu olmayıp, laik sınıf çıkarlarının bir dürtüsüdür.

2. Machiavel: Machiavel, Martin Luther'in çağdaşıydı. Fikirleri, Luther'in aksine, laik dünyayı konu alıyor ve özellikle devlet yapısı üzerinde yeni açıklamalar getiriyordu. Bu bakımdan Osmalı devlet tipiyle ilgili tartışmalar açısından, Machiavel çok daha büyük bir önem taşımaktadır. Öte yandan, yine Luther'in aksine, Machiavel'de açık bir anti-türk önyargı yoktur. Hatta tam tersine, Prens'e verdiği öğütlerde, Osmanlı devlet tipini sık sık örnek göstermektedir. Bununla beraber, birçok düşünürün siyaseti ahlaki kaygılardan ayırması itibariyle Machiavel'i siyaset biliminin kurucusu kabul etmelerine rağmen "makyavelizm"in genel olarak kazandığı küçültücü anlam bu konuda etkili olmuş ve Machiavel'in "örnek" leri de bu fikir ve duygu tabanında değerlendirilmişlerdir. Ne var ki sorun çok daha karmaşıktır ve burada da izlenmesi gereken yöntem, önce Machiavel'i çağına yerleştirmek ve temsil ettiği ve sözcülüğünü yaptığı toplumsal kuvvetleri saptamaya çalışmaktır.

Machiavel Floransalı asil bir ailedendi. Hayatı, Fransa ile Habsburg hanedanının rekabeti arasına sı-

kışıp kalmış Floransa'nın siyasal çalkantıları içinde geçti. Floransa o dönemde Medici ailesinin otoriter rejimiyle, halkçı yönü olan bir Cumhuriyet idaresi arasında el değiştirip duruyordu. Machiavel, sınıf çıkarlarına ters düşmeyen her iki rejime de hizmet etmek istemiştir. Ancak, Prens isimli eserinde ifade ettiği temel görüşlerini 1498 ile 1512 yılları arasında Cumhuriyet döneminde aldığı yarı-diplomatik görevlerde edindiği tecrübelere dayandırmıştır. Oysa, temel eserini yazarken Cumhuriyet yıkılmış ve Medici ailesi iktidara yeniden gelmişti. Bu yüzden Machiavel eserini Medici'lere ithaf ederek onların güvenini kazanmak istemiştir. Ne var ki Mediciler kendisini sürmüşler, hapse atmışlar ve işkenceye tabi tutmuşlardır. Bunlara sabır ve başarıyla direnen Machiavel sonunda Medici'lerin güvenini kazanmış, fakat bu sefer de Cumhuriyetçiler yeniden iktidara gelmişler ve Medicileri kovmuşlardır. Machiavel'in hayatının son yılı, Cumhuriyetçilere kur yapmakla geçmiştir. Görüldüğü gibi Machiavel Floransa'daki iki türlü idareye de hizmet etmek istemiştir. Bu yüzden bugün bile samimi inançları Cumhuriyetten ve halktan yana mıydı, yoksa otoriter bir rejimi mi savunuyordu konusu tartışma konusudur. "Prens" Medici'lere sunulduğu için otoriter bir rejimin açıklamasını ve savunmasını yapıyordu. Ancak acaba Machiavel burada despotizmin mekanizmasını ortaya koyarak, aslında Prens'e değil de halka mı öğütler veriyordu? Toplum Anlaşması (Du Contrat Social) adlı eserine sonradan bir not ilave eden Fransız düşünürü J.J. Rousseau bu fikri savunmuştur. Rousseau'ya göre, "Machiavel iyi bir yurttaş ve dürüst bir insandı. Fakat, Medici ailesine bağlı olduğu için, ülkesinin ezilmesi karşısında özgürlük aşkını saklamak zorundaydı. Sadece iğrenç kahramanının seçimi gizli niyetini göstermeye yeter ve Prens'teki ilkelerle,Tite-Live ya da Floransa Tarihi'ndeki önerilerin karşıtlığı, bu derin politikacının

şimdiye kadar ancak yüzeysel veya sapıtmış okuyucular bulduğunu gösterir. Roma Sarayı eserini sıkı sıkıya yasakladı: haklı olduğuna inanıyorum. Açık bir şekilde kendisini anlatıyor."[73] Rousseau haklı mıydı? Unutmayalım ki, bu gibi iddiaları Machiavel'in çağdaşları da ileri sürmüşlerdi. Kilise Prens'i yasakladığı ve düşünürler Machiavel'e savaş açtıkları bir sırada Floransa'da çıkan bir şaiaya göre kendisi "bu eseri tiranı biran önce yıkıma götürmek için yazmıştı."[74] Aslında önemli olan Machiavelin öznel niyetleri değil, ileri sürdüğü fikirlerin çağı açısından objektif değeridir. Machiavel'e gücünü veren de budur. Soruna bu açıdan bakılırsa Machiavel'in değişen bir dünyanın düşünürü olduğunu görüyoruz. Gerçekten Machiavel feodalizmin çözülmekte olduğu, buna karşılık ilkel kapitalist birikimin başladığı bir devrin adamıdır. Bu sosyo-ekonomik gelişim devlet olgusu açısından da bir buhran yaratmıştı. Ulusal-mutlakiyetçi devletlerin kurulma çağında feodal prenslikler ya da küçük cumhuriyetler tarihi açıdan aşılma durumundaydılar. Sorun, İtalya açısından, ulusal birliğin ilk öncüllerinin ortaya çıkması biçiminde beliriyordu. Bu açıdan Machiavel devamlı bir arayış içinde idi ve potansiyel bir "prens"e soğuk bir gerçekçilik içinde yapılması gerekenleri anlatmaya çalışıyordu. En takdir ettiği kişinin, aslında kokuşmuş bir kimse olan Cesar Borgia olması, onun orta İtalya'da her yola başvurarak merkezi bir devlet kurma projesinden ileri geliyordu. Machiavel'in Osmanlı devletine ilgisi de bu noktadan kaynak almaktadır. Aşağıdaki satırlarda Machiavel'in fikirlerini özellikle Osmanlı devletini çözümleyen yönleriyle ele alıp tartışacağım.

Machiavel'e göre iki türlü "prenslik" (devlet) vardı: Feodal prenslikler ve ortaçağ cumhuriyetleri ile fe-

73 J. J. Rousseau, *Du Contrat Social*, Paris, Garnier-Flammarion, 1966, s. 112. 1782'de Rousseau'nun ilave ettiği not.

74 Machiavel, *Les Géants*. (Kollektif vülgarizasyon eseri), Paris, 1969, s. 121.

tihler sonucu kurulmuş "karma" devletler. Kendisi esas itibariyle bu ikinci tip develti yorumlamaya çalışmıştır. İtalya için arzu ettiği devlet şekli de buydu. Machiavel "karma" devletin de iki biçimli olduğu düşüncesindeydi. Bu da fethedilen topraklarda yaşayan halkların fethedenlerle aynı dilden ve ulustan olup olmamasından ileri geliyordu. Eğer fethedenlerle fethedilenler aynı ulustan iseler bunları korumak oldukça kolaydı. "Bu gibi devletlerin fatihi, buraları elde tutmak için iki şeye dikkat etmek zorundaydı: Birincisi eski yönetici ırkın sönmesi (ortadan kaldırılması); diğeri de kanunlarla ve vergilerde hiçbir yenilik yapmamaktı. Böylece kısa sürede bu yeni devletler eskilerle tek ve aynı bir vücut haline geleceklerdi."[75] Buna karşılık fethedilen ülkeler farklı bir ulustan iseler, fetihçilerin oralara yerleşmeleri gerekti. "Türk öyle yaptı. Eğer Yunanistan'a yerleşmeseydi orada asla tutunamazdı."[76] Görüldüğü gibi Machiavel Osmanlı devletinin kuruluşunu tutuculuk ve yerleşme biçimi açısından gerçekçi bir şekilde saptamıştı. Marks Osmanlı devletinin fetihleri ile Romalıların fetihleri arasında bir paralellik kurmuştu. Aynı benzerliği Machiavel'de de görüyoruz. Machiavel'e göre "Romalılar bütün bu hususları iyice anladıklarını gösterdiler. Koloniler gönderdiler; en zayıfları, güçlerini artırmadan, korudular; güçlü yabancıların da oralara ayak basmasına meydan vermediler."[77]

Machiavel'e göre bu gibi devletler iki türlü yönetilebilirlerdi: "Ya bir prens ve onun lütfu veya hoşgörüsü ile kulları olanlar tarafından, ya da yine prens ve mevkilerini kanlarının eskiliği sayesinde kazanan baronlar tarafından".[78] Bunlardan birincinin

75 Machiavel, *Le Prince*, Libraire Générale Française, Paris, 1962, s. 21.
76 Aynı eser, s. 22.
77 Aynı eser, s. 25.
78 Aynı eser, s. 33.

örneğini Türkiye, ikincisinin ise Fransa teşkil ediyordu. Görüldüğü gibi burada Machiavel'in yaptığı ayrım, Osmanlı despotik devlet tipiyle, Fransız feodal devlet tipi arasındadır. Machiavel bunları şöyle açıklıyor: "Büyük Türk'ün tüm monarşisi sadece kendi tarafından yönetilmektedir. Diğer herkes kullarıdır. Memleketini sancaklara bölerek oralara çeşitli yöneticiler gönderir. Onları iradesine ve keyfine göre değiştirir veya geri çeker. Fakat Fransız kralı etrafında, tebaalarının eskiden beri tanıdığı ve sevdiği, ayrıcalıklara ve mevkilere sahip bir sürü büyük senyör toplamıştır."[79] Bunlardan Türkün topraklarını fethetmek zordur. Çünkü herkes sultanın kulu olduğu için onları satın almak güçtür. Ayrıca kul yöneticiler elde edilseler bile peşlerinden halklarını sürükleyemezler. Bu yüzden Türklerle savaşanlar karşılarında birleşik büyük bir kuvvet bulacaklarından emin olmalıdırlar. Buna karşılık, bir kere fethedilince Türklerin topraklarında tutunmak çok kolaydır. Çünkü halkı sürükleyen liderler olmadığından, artık orada korkacak kimse yoktur. Oysa Fransa'da durum tersinedir. Fransa'nın toprakları daha kolay fethedilebilir. Fakat orada tutunmak zordur. Bunun nedeni senyörlerin, birtakım çıkarları sonucu devletlerine ihanet ederek fethi kolaylaştırsalar bile, her an fetihçilere karşı da ayaklanma durumunda bulunmaları ve halkı da peşlerinden sürükleme olanakları ile ilgilidir.

Fethedilen ülkeler ikna yoluyla değil, kuvvet yoluyla itaat altında tutulmalıdır. Çünkü "halklar değişen bir tabiata sahiptirler ve onları bir şeye inandırmak kolay olsa bile o inançta tutmak zordur. Bu yüzden orada öyle iyi bir düzen kurmalıdır ki, inanmadıkları zaman dahi zorla inandırılsınlar."[80] Bunun yolu güçlü ordulardır. Ordular da iki türlü teşkil edilebilir: Ya paralı askerler (mercenaire) şeklinde, ya

79 Aynı eser, s. 34.
80 Aynı eser, s. 46-47

da düzenli ve süreli merkezi ordular biçiminde. Machiavel'in tercihi açık bir biçimde bu ikinci tip ordulara gitmektedir. "Paralı askerlerde savaşa karşı korku ve tembellik en büyük tehlikedir."[81] Prens mümkün olduğu kadar halk tarafından sevilmeli ve korkulmalıdır. Ancak bu ikisi arasında bir tercih yapma durumunda bulunursa sevgiyi değil, korkuyu seçmelidir. "Cesar Borgia zalim kabul edildi: bununla beraber zulmü bütün Romagne'yi ıslâh etti, birleştirdi ve barışla sadakate götürdü."[82] Bütün bu fikirler Machiavel'in, feodal devlet tipinden merkeziyeçi devlet tipine geçiş döneminde, bu ikinci tiple ilgili tercihinin ürünleridir. Ancak -burada sorunun özüne geliyoruz- merkeziyetçi devlet tipinin de o dönemde iki biçimi vardır: Despotik devlet ve mutlakiyetçi devlet. Despotik devlet feodalizm öncesi ve feodal gelişmelere set çeken bir devlet biçimidir. Mutlakiyetçi devlet ise feodalizmden kapitalizme geçiş döneminde feodal aristokrasiyle burjuva arasındaki denge durumunda oluşan devlet biçimidir. Bununla beraber her iki devlet tipinde de bazı ortak noktalar bulunmaktadır. Machiavel bu yüzden mutlakiyetçi bir devleti savunurken sık sık Osmanlı örneğinden yararlanmaktadır. Buna rağmen, yine de arada, son tahlilde üretim ilişkilerini ilgilendiren bazı farklar görmüştür. Bu farkları şöyle özetleyebiliriz. Machiavel'e göre bir ülke fethedilince önce düzeni sağlamak üzere birden ve büyük ölçüde sindirme hareketlerine girişilmelidir. Ancak "insanları en çok nefret ettiren şey malların yağma edilmesi ve karılarının zorla ellerinden alınmasıdır. Bundan kaçınılmalıdır."[83] İnsan tabiatı hakkında pek olumlu düşüncelere sahip olmayan Machiavel aynı düşünce planında şunları ekler: "İnsanlar babalarının ölümünü servetlerinin kaybından

81 Aynı eser, s. 97.
82 Aynı eser, s. 117.
83 Aynı eser, s. 129.

daha çabuk unuturlar."[84] Burada Machiavel'in feodal ve burjuva anlamlarında mülkiyete verdiği önemi görüyoruz. Bilindiği gibi Osmanlı devletinde mülkiyetin tam bir hukuki ve sınıfsal garantisi yoktu. Bu açıdan Osmanlı uygulaması, özellikle sık sık başvurulan müsadereler Machiavel'in öğretisine pek uygun değildi. Bununla beraber, temel olarak, Osmanlılar da gerek fetihler esnasında gerekse daha sonra varlıklı sınıfların statülerini koruyarak desteklerini sağlıyorlardı. Kısaca Osmanlı toplumunda feodal ilişkiler ve ticari anlamda burjuva eğilimleri mevcuttu. Osmanlı devleti bunları kontrol altında tutmaya çalışmıştır.

Machiavel'in batıyla Osmanlı toplumu arasında gördüğü ikinci fark devlet sistemi içinde ordunun yeriyle ilgiliydi. Yazar'a göre, Prens, mümkün olduğu kadar orduyu da halkı da memnun etmelidir. Bunlardan hangisinin daha önemli olduğu sorunu çağlara ve devletlere göre değişir. Roma imparatorları "halklardan çok, askerleri memnun etmek zorundaydılar. Çünkü askerler, halklardan daha büyük bir güce sahiptiler. Bugün ise, Büyük Türk (Sultan) ve Sudan hariç, bütün prenslerin askerlerden çok halkı memnun etmesi gerekmektedir. Çünkü halk daha güçlüdür. Bundan, çevresinde daima 12.000 piyade ve 15.000 süvari bulunduran ve krallığının gücü de güvenliği de onlara dayanan Büyük Türk'ü istisna tutuyorum."[85] Burada da batı ve Osmanlı toplumlarının sınıfsal evrimlerinde ortaya çıkan bir farkla karşı karşıyayız. Feodal çözülme süreci içinde bulunan Akdeniz prensliklerinde sınıf çelişkileri de billurlaşmıştı. Gelişen burjuvazi ile birlikte halk bağımsız bir siyasal güç kazanmıştı. Prens'in yazılışından on yıl kadar sonra Almanya'da köylü isyanları patlak vermiştir. Engels köylülerin lideri Thomas Münzer'i devrimci bir lider

84 Aynı eser, s. 119.
85 Aynı eser, s. 142-143.

olarak selâmlamıştır.[86] Oysa o dönemde, hatta daha önce Osmanlı devletinde de köylü hareketleri olmakla beraber, köylü sınıfı bağımsız bir toplumsal güç teşkil etmiyordu.

Machiavel Osmanlı devletini anlamış mıydı? Mutlakiyetçi devletlerin kuruluş döneminde yaşayan Machiavel'in Osmanlı devletinin tarihi misyonunu ve anakronik niteliğini kavramasına imkan yoktu. Bununla beraber derin bir gözlemci olarak çeşitli merkeziyetçi devletlerin bazı ortak özelliklerini saptamıştır. Çağımızda kapitalist devletle ilgili tartışmalarda bile Machiavel'in bir ilham kaynağı oluşu dikkati çekmektedir.[87] Osmanlılara gelince, onlar da Machiavel'i türkçeye çevirdiler ve okudular.[88] Machiavel'den etkilendiler mi? Bunu bilmiyoruz. Ancak Machiavel'in önerdiği bir çok ilkeyi onlar zaten uygulama halindeydiler. Bu yüzden Machiavel'in kendisi belki de Osmanlılardan daha çok etkilendi. Osmanlı yazarlarının en ziyade etkilendikleri düşünür olan İbn Haldun aslında Osmanlı Devlet tipini Machiavel'den çok daha derin bir gözleme tabi tutmuş ve yorumlamıştı. Bu yüzden klasik çağda, Osmanlı düşünürlerinin Machiavel'e pek ihtiyaçları da yoktu. İbn

---

86 F. Engels, *La Guerre de Paysans*, s. 68-69.

87 Machiavel bu konuda en büyük etkiyi, çok zengin bir siyasal tecrübeye sahip olan kendi ülkesinde, İtalya'da yapmıştır. Mussolini Machiavel'e hayranlığını gizlemiyordu. Hakkında bir inceleme de yapmaya karar vermiş, fakat ancak iki sahife yazabilmişti. Gramsci'ye göre ise, gerici siyasal kadroların siyaset tekniğini geliştirmekle beraber, Machiavel'in öğretisi özü itibariyle devrimciydi. Ona göre Machiavel çağının demokratik kuvvetlerini "ne istediğini ve bunu nasıl elde edeceğini bilen bir şef bulma ve eylemleri egemen ideolojiye ters düşse bile onu heyecanla kabul etme zorunluluğuna ikna etmek istiyordu." Gramsci'ye göre kapitalizmden sosyalizme geçişi sağlayacak devrimci işçi partisi, "kollektif prens" adını verdiği yeni tip bir parti olacaktı. Son yıllarda Gramci'nin fikirleri büyük bir ilgi görmektedir. Bk. *Gramsci Dans le Texte*, Ed. Sociales, giriş bölümü ve s. 415-580.

88 Hammer, bunu IV. Murat dönemiyle ilgili olarak belirtiyor. Bu konuda şunları yazmıştır. "Murat'ın Türk diline çevrilmiş olan Machiavel'i okuduğu şüphelidir. Fakat içini kemiren kan ve intikam açlığı, İtalya'nın kitabından daha şeytani idi" a.g.e., cilt: 9, s. 389.

Haldun'un öğretisi onları uygulamaları ile uyum haline sokmada daha başarılıydı. Geleneksel düzen çözülmeye başlayınca, tüm teorik yapı çöktü ve yeni bir yaklaşım gereği ortaya çıktı. Oysa bunun toplumsal ve kültürel öncülleri hızla oluşmadığından Osmanlı yazarları, eski nizamı yeniden nasıl kurabiliriz diye kafalarını yordu, durdular.

Martin Luther ve Machiavel'in Osmanlı Devleti ile ilgili fikirlerinin tartışılması bizi nasıl bir sonuca götürebilir?[89] Öyle sanıyorum ki Machiavel ve Montesquieu Osmanlı devleti ile ilgili bir çok hususu sağlıklı bir biçimde saptamışlardır. Ancak kendileri hayatını "doğru"yu aramaya vakfetmiş tarafsız düşünürler değillerdi. Temel kaygıları mensubu oldukları sınıfların iktisadi ve siyasi çıkarlarını meşru kılmak ve savunmak olmuştur. Güçlü düşünürler olarak ve temsil ettikleri sınıfların tarihi misyonu bitmediği için bilime de hizmet etmişlerdir. Mutlakiyetçi dönemin başlarında yaşayan Machiavel, bu devlet tipinin unsurlarını ortaya koyarken Osmanlı modelinden yararlanmış; ancak bunu bir örnek mi, yoksa kötü örnek mi olarak ileri sürdüğü pek anlaşılamamıştır. Fakat çağında fikirleri lanetlemiş ve örnekleri de bu açıdan değerendirilmiştir. Mutlakiyetçi dönemin sonunda ve burjuva devrimlerinin arefesinde yaşayan Montesquieu ise bu konuda açıktır. Ona göre despotizm, monarşileri de tehdit eden büyük bir tehlikedir ve tarihi gelişmeye karşı bir engeldir. Montesquieu bu

89 Burada ele aldığımız düşünürlerden biri Alman, biri İtalyandır. Bunlara İngiliz mutlakiyetçiliğinin bir numaralı teorisyeni Thomas Hobbes da ilâve edilebilir. Machiavel ile Montesquieau arasında yaşamış olan T. Hobbes, Leviathan'da despotik devleti, bir hükümdar tarafından tamamen keyfi bir biçimde yönetilen, hiç kimsenin can ve mal güvencesi bulunmayan ve herkesin "kul" (servant) olduğu bir rejim olarak tanımlamıştır. Bu gözlemlerinde kendisine yardımcı olan örneklerden biri, herhalde Osmanlı Devleti idi. Bk. Thomas Hobbes, *Leviathan or the Matter, Forme and Power of a Common wealth Ecclestastical and Civil*, Oxford, Basil Blackwell, s. 129-136. Montesquieu'nün analizi için de bizim *Osmanlı Kimliği* (Hil Yayınları, 1986) ne bakılabilir, s. 142-148.

konudaki düşüncelerini doğulu ulusları, özellikle Türkleri küçültücü bir biçimde sunmuş ve bu konuda hiç kuşkusuz çok etkili olmuştur. Bu durum günümüzde de "despotik devlet" kavramı ile bir sorun ortaya çıkarmaktadır. Acaba küçültücü bir anlam kazanmış ve bu yüzden "tarafsız" bir kavram olma statüsünü kaybetmiş bir terim olan "despotik devlet" kavramını muhafazada bir yarar var mıdır?

Despotik devlet kavramının kökeni ilk çağ düşünürlerine kadar uzanmakla beraber, konunun ciddi bir düşünce ve araştırma alanı oluşu mutlak monarşiler döneminde olmuştur. Burjuva devrimleri çağında terim terkedilmemiş ve daha sonra Marks ve Engels tarafından da benimsenmiştir. Tarihi maddeciliğin kurucuları, temel bilim alanı olarak üretim ilişkileri, başka bir deyişle alt-yapıyı kabul etmişlerdir. İdeolojik üst-yapı ve devlet tipleri ile ayrıntılı yorumlar yapmamışlardır. Bu konuda kullandıkları kavramlar da, kendi geliştirdikleri kavramlar olmayıp, klasik yazarların benimsedikleri kavramlardır. Bunlardan "despotik devlet" kavramını, başlangıçta "asya tipi üretim biçimi" dedikleri, fakat daha sonra evrensel bir kategori olduğunu anladıkları komünal-patriyaerkal üretim biçimi ile birlikte düşünmüşlerdir. Hobbes ve Montesquieiu gibi siyaset kuramcıları dışında, filozof Hegel, Marks'a ilk "asya tipi üretim biçimi" fikrini telkin eden eseri yazan Dr. François Bernier ve yine Marks'ın incelediği Osmanlı tarihçisi Hammer de "despotizm" kavramını kullanıyorlardı.[90] Bununla beraber Marks "despotizm" kav-

90 Bk. G. W. F. Hegel, a.g.e., s. 82, 99, 193. Hegel'e göre doğulu despotizmin temeli, kölelik içinde eşitliktir. François Bernier, özellikle beylerbeyi ve sancakbeyi paşaların, mültezimlerin ve timarlı sipahilerin "tiranlığı" üzerinde durmuştur. Bernier'ye göre bunların zulmü Türkiye'de Hindistan'da olduğundan da fazlaydı. Bununla beraber, sistem Türkiye, İran ve Hindistan'da aynıydı. Hindistan'da miri toprak Ümera (beylerbeyleri ve sancakbeleri), mansıbdan (zaimler) ve ruzindar (timarlı sipahiler) arasında paylaştırılıyordu. Bk. a.g.e., cilt I, s. 290, 312-315. Hammer için bk. a.g.e., cilt: 11, s. 111.

ramını epistemolojik bir katılık içinde benimsememiş ve örneğin "kapitalist despotizm"[91] den sözetmesi gibi, değişik iktidar biçimleri için de bu terimi kullanmıştır. Kanımca Osmanlı devletini despotik olarak nitelemeyi haklı kılan temel neden, onun feodal ve burjuva sınıflarının oluşmasına fren teşkil etmesi ve böylece tarihte gerici bir rol oynamasıdır. Bununla beraber, bu devleti XVII. ve XVIII. yüzyıl düşünürleri gibi tamamen keyfi ve zulme dayanan bir devlet tipi olarak görmek de yanlıştır. Tarihi maddeci okulun kurucularının gösterdikleri gibi "uygarlık" sınıf sömürüsüyle orantılı olarak gelişmiştir. Bu açıdan bakılınca Osmanlı devleti yoğun bir sömürüye dayandığı için değil, dayanmadığı için tarihe ters düşmüştür. Ne var ki bu husus da Osmanlı devletinin bir "kerim devlet" olmasından değil, bizzat sosyo-ekonomik temellerinden ve diğer tarihi koşullardan kaynaklanmıştır. Batıda XVI. yüzyıldan itibaren başlayan kapitalist birikim yeni bir çağ açınca, Osmanlı toplumu da manüfaktür döneminde yavaş bir tempoyla büyük makine sanayi döneminde ise hızla kendi denetiminde olmayan kuvvetlerin kontrolü altına girmiştir.

91 K. Marks, *Le Capital*, Kitap T, cilt: III, s. 83. Çağdaş marksistler devlet kuramı konusuna özel bir ilgi göstermelerine rağmen "despotik devlet"le ilgi somut bir çalışmaya pek rastlanmamaktadır. Örneğin Nicos Poulantzas'ın "*Pouvoir Politique et classes Sociales*" başlıklı çalışmasında tarihi gelişim "mutlakiyetçi devlet"le başlamaktadır. Paris, 1972, cilt: I, s. 166.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Ermeni prensi Senekerim XI. yüzyılın başlarında Türklerle ilk defa karşılaşınca korku ile İncil'e sarılmış ve kendini teselli edecek cümleler aramıştı. Malazgirt savaşından birkaç yıl önce görülen bir kuyruklu yıldız da Bizans'lılar tarafından kötüye yorulmuştu: Türkler geliyordu. [1]

Gerçekten Türkler geliyorlardı. Uzun bir yolculuktan. Bu uzun yolculuk duraklarla kesiliyor, aşiretler yerleşik düzene geçerek devletler kuruyorlar, ya da din ve kültür değiştirerek kurulu devletler içinde yönetici zümreler oluşturuyorlardı: Çin'de olduğu gibi, Abbasi Devletinde olduğu gibi, İran'da olduğu gibi. Geleneksel aşiret düzeninin kan bağlarını koparamayanlar ise başkaldırıyorlar ve yürüyüşe devam ediyorlardı.

1071'de Türkler Anadolu'ya girdiler. Anadolu onlar için sürülerini özgürce otlatacakları mer'alarla dolu ideal bir yurt idi. Üstelik Anadolu halkı içinde

1 *Chronique de Mathieu d'Edesse* (962-1136), Paris, 1858, s. 42. Kuyruklu yıldızların görünmesi (zelzele, sel gibi bazı doğal afetler gibi) Osmanlılar tarafından da kötüye yorumlanan bir olaydı.

umulmadık müttefiklerle karşılaştılar. Bunların başında Bizans'ın baskı ile kontrol altına almaya çalıştığı bir kısım asiller ve vergiler altında ezilen halk geliyordu. X.-XI. yüzyıllarda Bizans'ta feodal üretim ilişkileri gelişiyordu. Makedonya hanedanı zamanında başlayan feodalleşme süreci Komnen hanedanı zamanında da devam ediyordu. X. yüzyılın başlarında Bizans imparatorlarının küçük toprak sahiplerini taşra aristokrasisinin yağmasına karşı korumayı amaçlayan kanunları başarıya ulaşamamıştır.[2] Bu yüzden halk senyörlerle, senyörler de merkezi-despotik devletle savaş halindeydi. Türkler bu çelişkilerden yararlanmasını bildiler.

Aslında Türkler sadece göçebe aşiretlerden oluşmuyordu. Beraberlerinde orta doğu devletlerinden bir çok idareci unsuru da sürüklemişlerdi. Öte yandan bir çok Türkmen aşiretleri –Selçuklu hükümdarlarının da teşvik hatta zorlamasıyla– obalar halinde yerleşerek köyler kuruyorlardı. Anadolu Selçuklu Devleti böyle maddi bir ortamda kuruldu.

Selçuklu devletinin kuruluşuyla Osmanlı Devletinin kuruluşu, tarihi gelişim içinde aynı sürecin yinelenmesidir. Durum Germen istilasından sonra kurulan Frank imparatorluğunun, Norman istilasıyla çökmesine benzemektedir. Selçuklu Devleti de Moğol istilası ile çöktü. Ne var ki benzerlik burada son buluyor. Çünkü batıda Norman istilasından sonra klasik feodal çağa geçildiği halde, Moğol istilasından sonra Anadolu'da yeniden canlanan beyliklerden Osmanlılar merkezi devleti yeniden kurmayı başardılar. Bu nasıl olmuştur? Ve neden Osmanlılarda klasik feodal çağa geçilememiştir.

Batıda feodalizm roma-germen sentezinden doğdu. Germenler geniş toprakları fethederken kan bağ-

2 Gérard Walter, *La Vie Quotidienne A Byzance Au Siècle des Commènes* (1081-1180), Paris, 1966, s. 90-91. Levtchenko, a.g.e., s. 173-174.

larına dayanan aşiret örgütleri çözülmüyor, toprak bağlarına dayanan tarım cemaatleri ortaya çıkıyordu. Bu sürecin ürünü olan germen markı, kollektif mülkiyet esasına dayanarak uzun süre yaşadı. Öte yandan askeri şefler ve yoldaş (compagnon)ları aristokrasinin bir kolunu oluşturdular. Savaşlarda alınan esirler arasında yaratılan "gözde"ler ise aristokrasinin ikinci kolunu meydana getirdiler. Bu sürecin öncüllerini aynen Selçuklularda ve Osmanlılarda görüyoruz.

Türkmen aşiret yapısı bilimsel bir şekilde incelenmemiştir. Bu konuda tarihi veriler ya yeterince mevcut değildir, ya da sistemli bir şekilde toplanmamıştır. Engels XIX. yüzyılda Germen aşiretlerini anlatırken Cesar ve Tacite gibi Germenlerin çağdaşlarının verdikleri bilgilerden yararlanmıştı.[3] Moğol aşiret yapısı dahi, yine çağdaşlarının gözlemlerine dayanılarak, bugün oldukça ayrıntılı bir biçimde bilinmektedir.[4] Türkmen aşiret yapısını, incelememizde mevcut bilgileri derleyerek, boy-oymak-oba düzeni şeklinde ele aldık ve bu düzenin çözülme sürecini açıklamaya çalıştık.

Türkmen aşiret yapısı önce kedi bünyesi içinde çözülmeye ve ilk sınıflaşma süreci beylerle halk arasında oluşmaya başlamıştır. Fetihler sırasında beyler, yerli aristokrasi ile işbirliğine girerek egemen sınıfları oluşturma durumuna girmişlerdir. Daha önce yerleşik düzene geçmiş toplumların yönetici zümreleri, kendi çıkarları gereği bu süreci hızlandırmaya ve Türkmen beylerini kendi toplumlarına kazanmaya

3 Bu eserlerinbugün başvurulabilecek baskıları için bk. Tacite, *La Germanie*, Paris, 1967 ve Cesar, *La Guerre des Gaules*, Paris, 1964.

4 Bu konuda da iki temel kaynak Reşid üd Din'in Cami at Tavarih isimli eseri ile 1240 yılında Moğol beyleri tarafından kaleme alınmış *"Gizli Tarih"*dir. Sovyet Yazarı B. Vladimirstov, bu verilere dayanarak *Le Régime Social des Mongols: Le Féodalisme Nomade* (Paris, 1948) başlıklı bir eser yazmıştır. Türkmen aşiret yapısına da eser çok ışık tutacak niteliktedir. Aşiret terminolojisi de büyük benzerlikler göstermektedir.

çalışıyorlardı. Göktürk anıtları Çinlilerin altınlarının ve ipeklilerinin bu konuda oynadığı rolü acı bir dille anlatırlar. Aynı şekilde Anadolu'yu fetheden Türk beylerini de Bizans yöneticileri elde etmeye çalışmışlardır. Türklerden ağır bir dille bahseden ermeni kronik yazarı Edesa'lı (Urfa) Mathieu, Patrik Basile'in Melikşah'ı "altın, gümüş ve kıymetli kumaşlarla"[5] elde ettiğini ve büyük vergi ayrıcalıkları sağladıklarını yazar. Melikşah'dan da çok övücü bir dille sözeder.[6]

Osmanlılarda merkezi devletin maddi temelleri (toprak, ordu, vergi) Orhan zamanında belirginleşmeye başladı. Tarihçiler bu konuda kardeşi Alaeddin'in örgütçü kişiliğine dikkati çekerler. Merkezi ordu özellikle feodal gelişmelere karşı da bir garanti teşkil ediyordu. I. Murat zamanında dönemin güçlü ailelerinden Çandarlıların telkini ile devşirme sistemine geçildi. Aşiret düzeninden devlet düzenine geçilirken, soy (gentilice) örgütünün biçim değiştirerek –örneğin dini bir tarikat halinde– daha bir süre yaşadığı tarihte sık görülen olaylardandır.[7] Osmanlılarda, aşiret örgütlerinin kardeşlik, dostluk, karşılıklı yardım gibi temel ilkelerine dayanan Ahi dernekleri de muhtemelen bu geçiş döneminin kalıntılarıdır.[8] Merkezi devlet kurulurken Ahi örgütleri özellikle şehirlerde önemli roller oynamıştır. Kuruluşundaki ilkenin – beşeri açıdan– katılığına rağmen, yeniçerilik de ahiliğin ve bektaşiliğin ortakçı ve dayanışmacı ilkele-

5 *Chronique de Mathieu d'Edesse* (962-1136), s. 201.

6 Mathieu, Melikşah için "tebaasının babası, herkesin iyiliğini isteyen prens" der.Aynı eser, s. 203. Bu görüşe başka ermeni kronikyazarlarında da rastlanmaktadır.Örneğin Vardan da Melikşah'ı 'hıristiyanları seven" 'fazıl ve sulh sever' sultan olarak niteliyor. Bk. *Türk Fütuhatı Tarihi* (çev: H. P. Andreasyan) Türk Tarihi Semineri Dergisi, 1937, 1-2, s. 171, 183.

7 Engels, *l'Origine...*, s. 126.

8 Bu konudaki bilgiler, kesin bir yargıya varmamıza yetmemekle beraber kuvvetli ipuçları teşkil ediyor. Bk. C. Cahen, *l'Islam*, s. 124-126. Abdülbaki Gölpınarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1969, s.252-254. İbn Batuta'nın seyahat notlarında da bu konuda bilgiler vardır.

rine dayandırılmak istenmiştir. Bunda başarılı olunduğu sürece de yeniçeriler Makedonya falanjları ya da Roma lejyonları gibi disiplin ve cesaret örneği olmuşlardır. Genellikle Türkmen gazilerinden oluşan sipahiler ise kurulan devlette feodal eğilimleri temsil ediyorlardı. Bu bakımdan da şövalyeleri oluşturan franklarla benzerlik açıktır. Türkmen gazileri de dirliklerinin, frank "beneficium"u gibi ya da Bizans "pronoia"sı gibi, tasarruf hakkına sahiptiler. Osmanlı merkeziyetçiliği bu tasarruf hakkının feodal mülkiyete dönüşmemesi için devamlı önlemler almıştır.

Aslında Osmanlı toplumunda üretim ilişkilerinin gelişmesi feodal düzene doğru olmakla beraber en yaygın ilişkiler komünal ve patriyarkal ilişkiler idi. Bizans komünlerinin (metrokomia) yanı sıra, slav göçleriyle kurulan slav komünleri Bizans despotizminin toplumsal temellerini oluşturuyorlardı. Bizanslılar siyasal sistemleri "monarşi" olarak idealleştiriyorlardı. Feodal ilişkiler yoğunlaştığı ve merkezi devlet zaafa uğradığı zamanlarda ise "demokrasi"den söz ediyorlardı. Demokrasi onlar için "ulusal bir felaket ve tanrının yapılan kötülükleri cezalandırması" idi.[9] Türk fetihleri sırasında da Bizans'ta demokrasiden söz ediliyordu. Türk devletinin kurucuları ise ne monarşiden ne de demokrasiden söz ettiler. Merkezi devletin oluşmasından sonra bir hanedanı kutsallaştırarak "Ali Osman'ın Şanı"nı efsaneleştirdiler ve Osmanlı kronik yazarları bu efsaneleri dile getirdi. Aslında, sosyo-ekonomik açıdan, Osmanlı devleti de Bizans devleti gibi komünal-patriyarkal ilişkilere dayanıyordu. Üretim ilişkileri açısından Bizans-Osmanlı devamlılığı çağdaş tarihçiler tarafından birçok verilerle ortaya konmuştur. Aradaki fark aşiret bağlarını tam koparmamış türkmen boylarının, yaşan-

9 Hélène Ahrweiler, *L'Ideologie Politique de l'Empire Byzantin*, P.U.F., Paris, 1975, s. 58-59.

tılarının sadeliği ile feodalizmin ancak ilkel biçimlerini temsil etmelerinde doğmaktadır. Klasik feodalizme geçerken Bizans devleti çökmüş, yerine aynı yapıda –fakat Hegel'in belirttiği gibi yeni bir ulusun "enerjisiyle"– Türk devleti kurulmuştur.[10] Türkler merkezi devlet olgusunu dahiyane bir biçimde örgütlemişlerdir. Bu örgütlenişin temel ilkesi, bütün benzeri imparatorluklarda olduğu gibi "böl ve yönet" ilkesi idi. Osmanlılar yeniçeri-sipahi ikilemi ile, "milletler sistemi" ile, derbent örgüleri ile ve Nizamülmülk'ün öğretisi çerçevesinde memleketin her tarafına yerleştirdikleri casuslarla bunu sistemleştirdiler. Osmanlı devletinin "despotik" niteliği ile, anti-feodal niteliği aynı olgunun iki yüzüdür.

Herşeye rağmen Osmanlı devletinde de sık sık merkezi devleti zaafa düşüren feodal gelişmeler vardı. Bu gelişmeler özellikle taht kavgalarına dönüşen sınıf kavgaları şeklinde ortaya çıkıyordu.[11] Kendi bünyesi içinde feodal gelişmelerle savaşan Bizans, Osmanlı devletinde bu gelişmeleri destekliyordu. Osmanlılarda, Bizans'ta olduğu gibi, şehzadeler arasından tahta kimin çıkacağını belirleyen bir kaidenin olmayışı, aslında sosyo-ekonomik koşullardan kaynaklanıyordu. Ayrıca Bizans, İranlılara karşı nasıl Göktürklerle anlaştıysa, Osmanlılara karşı da Timur'u kışkırtmıştı. Beyazıt'ın Timur'a mağlubiyeti ve Anadolu'da yeniden beyliklerin canlanması Osmanlı merkeziyetçiliğin sınırlarını ortaya koymaktadır. Gerçekten XIX. yüz-yıla kadar, merkezi devlet iç ve dış nedenlerle ne zaman zaafa düştüyse Anadolu'da güçlü Türk aileleri başkaldırmış ve bağımsızlık eğilimleri

10 Hegel, a.g.e., s. 262.

11 Bizans tarihçileri Osmanlı tarihini yazarken, Osmanlı tarihçilerinin padişah saymadıkları birçok şehzadeyi de padişahlar arasında saymışlardır. Örneğin Chalcondile tarihinde şehzade Yusuf ve Musa'da Osmanlı padişahları arasından zikredilir. Bk. *l'Histoire de la Décadence de l'Empire Grec et Estabilissement de celuy des Turcs, Par Chalcondile Athénien*, Paris, 1612, s. 98-101.

içine girmişlerdir.

İstanbul'un fethi Osmanlı devletindeki merkeziyetçi eğilimleri güçlendirdi. Aslında Bizans bir yandan feodal eğilimleri yenemediği için, fakat öte yandan da Akdeniz ticaretine egemen İtalyan Cumhuriyetlerinin etki alanına girdiği için çökmüştü. Aynı mirası Osmanlı devleti devir aldı. Venedikliler ve Galata'ya yerleşmiş olan Cenovalılar Osmanlılardan da Bizans'tan aldıkları ayrıcalıkları almakta gecikmediler. İstanbul'un fethi sırasında Galata'daki Cenovalıların iki yüzlü politikası[12] buradan kaynaklanmaktadır.

Fatih İstanbul'u "milletler ilkesi"ne göre düzenledikten sonra, Osmanlı devletindeki feodal gelişmelere savaş açmıştı. Yirmi bin köyü mülk statüsünden timar statüsüne geçirmiştir. Ne var ki bu gibi önlemler uzun ömürlü olamıyor, ters tepkilere yol açıyordu. Nitekim oğlu II. Beyazıt zamanında eski durum iade edilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında ise yeniden anti-feodal bazı önlemler alınmıştır. Gerçekten XVI. yüzyılın sonlarına kadar feodal gelişmeler ve anti-feodal önlemler birbirini izlemiştir. Bu süreç Osmanlı toplumunda sınıflaşma sürecinin öncüllerini de ortaya koymaktadır.

Aynı Bizans'ta olduğu gibi Osmanlı Devletinde de iki düzeyde feodalleşme eğilimi vardı. Timar sistemi askeri feodaliteninin temelini oluşturuyordu. Merkezi devlet ve saray yöneticileri ise sivil aristokrasisinin öncüllerini teşkil ediyorlardı. Timar sistemini daha ziyade Türkmen kökenli bey ve ağalar, sivil yöneticileri ise, özellikle Fatih'ten sonra giderek artan bir biçimde, devşirmeler oluşturmuşlardır. Sivil yönetici zümre içinde "ulema" kategorisi de daha çok Türklerden meydana gelen güçlü bir kol idi. Vergi ve müsadereden muaf olan ilmiye sınıfı ile yaygın mülk

12 Rodolphe Guilland, Etudes Byzantines, Paris, 1959, s. 141.

ve vakıflara sahip olan tarikat lideri şeyhler aynı feodal gelişmenin içindeydiler. Ancak bu feodal gelişme Osmanlı devletinde klasik biçimini alamamıştır.[13] Bunun nedeni, Osmanlı devletinin komünal-patriyarkal üretim ilişkileri tabanına dayanarak feodal gelişmelere karşı devamlı savaşmasıdır. Bu konuda Osmanlı devleti -kendisini "despotik" kılan- iki önemli silaha sahipti: Miri arazi ideolojisi ve müsadere.

Osmanlı devleti herşeye rağmen feodal gelişmelere yenilebilir ve merkezdeki gücünü kaybedebilirdi. Bunu hangi faktörler önlemiştir? Öyle sanıyoruz ki burada Osmanlı toplumsal evrimini batıdaki süreçten ayıran üç özellik ileri sürülebilir. Bunlar, Osmanlı devletine göçebe aşiretlerin katılmalarının XV. yüzyıla kadar sürmesi[14], toplumda yüzyıllarca büyük bir nüfus artışının olmayışı, batıdaki gibi tarım teknolojisinde ve toprağı dinlendirme usullerinde önemli yeniliklerin gerçekleştirilemeyişidir.

Osmanlı toplumunda feodal ilişkilerin galebe çalamayışı, devletin despotik yapısının devamında rol oynadı. Osmanlılar "Bab-ı Ali"yi, İslamla meşrulaştırmaya, İbn Haldun'un öğretisiyle de açıklamaya özen gösterdiler Makyavel'i türkçeye tercüme ettirip okumaları, devlet ve siyaset konularında nasıl uya-

---

13 A. H. Lybyer, babadan oğula geçen asalet sıfatının sadece peygamber sülalesinden gelen Şerif ve Seyidlere özgü olduğunu ve bunların ayrıcalıklarının da "mali olmaktan çok kişisel olduğunu" belirtiyor. İdari sistem içindeki laik kurumlarla (ruling institutions), dini kurumların (muslem institutions) dengesini şöyle ifade ediyor: "Birbirine, ikisinin de istemediği, fakat ikisinin birlikte korunması içingerekli olan sıkı bağlarla bağlı olan dünyevi kurumlarla, dini kurumlar Osmanlı İmparatorluğunun ikili iç yapısını oluşturuyordu". *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificient*, Londra, 1913, s. 206, 236.

14 X. De Planhol'un belirttiği gibi XVII. yüzyılın karışıklıkları içinde göçebe türkmenler batıya da nüfuz etmiştir. Yazar bundan "ikinci istila" diye sözederek, Batı Anadolu göçebe stoğunun yenilendiğini söylüyor. *De la Plaine Pamphilienne Aux Lacs Pisidiens, Nomadisme et Vie Paysanne*, Paris, 1958, s. 436, 114-115.

nık olduklarını ortaya koymaktadır. Bununla beraber, son tahlilde Osmanlı "haşmet"inin simgesi olan devlet aygıtı üretim ilişkileri açısından tutucu bir rol oynuyordu. Bu tutuculuk bir taraftan özel mülkiyet yönündeki gelişmeleri frenleme şeklinde ortaya çıkıyor, öte yandan da yoksul halk ayaklanmalarını kanlı bir şekilde bastırma şeklinde somutlaşıyordu. Osmanlı egemen ideolojisi nasıl dini bir biçimde sunulmuşsa, halk ayaklanmalarında da dünya görüşünü din teşkil etmiştir. Gerçekten Baba İshak'tan Şeyh Bedrettin'e oradan da Hurufiliğe uzanan mistik ve eklektik öğretiler yoksul halkın Osmanlı zulmüne karşı isyanını dile getirmiştir.[15] Orta ve Doğu Anadolu'da ise, Türkmen aşiretleri açısından aynı işlevi şiilik görmüştü. Osmanlı kronik yazarları bu ayaklanmalar dolayısıyla halkı korkunç ve vahşi bir insan yığını şeklinde tasvir ediyorlardı. Bu olgu Osmanlılara özgü olmayıp evrenseldir ve örneklerine Avrupa'da da rastlıyoruz. Avrupa'da halkın özlemlerini protestanlık sağlamış ve halk çağdaş tarihçiler tarafından çok karanlık bir tablo içinde betimlenmiştir. Ne var ki Batı da bu görüşler çoktan terkedilmiş olduğu halde[16] bizdeki tarihi açıklamalarda hala bu gibi klişeler egemendir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, incelediğimiz dönem içinde, Osmanlı toplumu içi dinamiğiyle kendi kendini yenileme olanağına kavu amamıştır. Bu yüzden giderek çevresindeki ve kendi kontrolu dışındaki top-

---

15 Dinin aristokratlaşmakta olan yönetici zümreye karşı, halkın da manevi silahını oluşturması, aynı yapıdaki antik devletlerde de gözlenebilir. Eski Çin'de aristokrasinin ideolojisini oluşturan Co...ucius'ün öğretisine karşı halkçı bir nitelik taşıyan taoizm gibi. Gılgamış destanında da yeryûzündeki eşitsizlik, tanrısal güçlerin horlanmasıyla birlikte verilir. Bk. Ion Banu, *La Formation Sociale "Asiatique" dans la Perspective de la Philosophie Orientale Antique*, (Sur "Le Mode de Production Asiatique" içinde), s. 295-305.

16 Örneğin XVII. yüzyıl sonlarında Fransa'da "camisard"lar hareketi çağdaş tarihçiler tarafından çok aşağılanmış, ancak Michelet sayesinde itibar kazanmıştır.

lumsal evrimin etki alanı içine girmiştir. Bu toplumsal evrim, batıda feodalizmin çözülmesi ve ilkel birikimin gerçekleşmesinden başka bir şey değildir. Gerçekten XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı düzeni çözülmeye başlamıştır. Yüzyıllarca süren bu çözülme sürecinin analizi ayrı bir incelemenin konusu olmalıdır.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

Akarca, Aşkıdil, **Çanakkale'de Kara Menderes Çevresindeki Köy Yerleşmeleri**, Tarih Dergisi, No: 30, Mart 1976.

Akdağ, Mustafa, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, "Celali İsyanları"** Ankara, Bilgi Yayınevi, 1975.

Akdağ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1977.

Althusser, Louis, **Montesquieu, La Politique et l'Histoire**, P.U.F., Paris, 1974.

Angelov, D., **Le Féodalisme dans les Balkans du XII. au XV. Siècle**, Recherches Internationales, No. 79, 1974.

Antoniadis-Bibicou, Hélène, **Byzance et le Mode de Production Asiatique.** Sur le "Mode de Production Asiatique" başlıklı kollektif eserde, Editions Sociales, Paris, 1974.

Aşık Paşaoğlu Tarihi, Hazırlayan: Atsız, Devlet Kitapları, İstanbul, 1970.

Babinger, F., **Mahomet II, Le Conquérant et Son Temps (1432-1481)**, Paûyot, Paris, 1954.

Barkan, Ömer Lûtfi, **H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği**, İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: XV, No. 1-4, 1953-1954.

Barkan, Ö. L., **Malikane-Divanî Sistemi**, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, Cilt: II, 1939.

Barkan, Ö. L., **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları**, İstanbul, 1943.

Barkan, Ö. L., **Osmanlı İmparatorluğunda Sürgünler**, İ.F.M., Cilt: XV, No. 3, 1956.

Barkan, Ö. L., **Rumeli'deki Kulluklar ve Ortakçı Kullar**, İ.F.M. Cilt: I, No. 3.

Barkan, Ö. L., **Timar**, İslâm Ansiklopedisi.

Barkan, Ö. L., **Türkiye'de "Serva" Var mı idi?** Belleten, No. 78, 1956.

Barthold, V.V., **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Kültür Yayınları, Ankara 1975.

Batoutah, Ibn., **Voyages d'Ibn Batoutah dans l'Asie Mineure**, Paris, 1851.

Beldiceanu-Steinherr, Irène, **Le Règne de Selim I, Tournant dans la Vie Politique et Religieuse de l'Empire Ottoman**, Turcica, Cilt: VII, 1975.

Beldiceanu-Steinherr, Irène, **Recherches sur les Actesdes Règnes des Sultans Osman, Orhan et Murat I**, Monachii, 1967.

Beldiceanu-Steinherr, Irène, (Mihna Berinder, Gilles Veinsteinile), **Attribution de Timar dans la Province de Trébizonde**, Turcica, cilt: 8-I, 1976.

Beldiceanu, N., **Les Actes des Premiers Sultans (1390-1512)**, Mouton, Paris, 1964.

Beldiceanu, N., **Le Monde Ottoman des Balkans**, Londra, 1976.

Beldiceanu, N., **Recherche sur la Ville Ottomane**, Paris, 1973.

Beldiceanu, N., **Le Timar de Muslih-Eddin, Precepteur de Selim Shah**, Turcica, cilt: VIII-2, 1976.

Belin, M., **Essais sur l'Histoire Economique de la Turquie**, Paris, 1865.

Berkes, Niyazi, **Türkiye İktisat Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1972.

Bernier, François, **Voyages de François Bernier Contenant la Description des Etats du Grand Mongol**, Paris, 1830.

Beşikçi, İsmail, **Doğuda Değişim ve Yapısal Sorunlar**, Ankara, 1969.

Fotoğraf: Atila Cangır

Bu kitap, uzun bir yürüyüşün öyküsü ve sosyolojisidir: Sir-Derya ve Aral gölü kıyılarından Avrupa ortalarına doğru yönelen fetihçi bir yürüyüşün...

Yerleşme alanı ve ganimet özlemiyle, cihad esprisinin kamçıladığı bu uzun yürüyüş, XV. ve XVI. yüzyıllarda hangi toplumsal düzenin ve üretim biçiminin ortaya çıkmasına yol açtı?

Klasik Osmanlı Düzeni'nin feodal mi yoksa ATÜB mü olduğu çok tartışıldı. Fakat Germen fetihleri sonucu Batı Roma İmparatorluğu çökerken ortaya çıkan sentezin, Türk fetihleriyle son bulan Doğu Roma'da yinelenip yinelenmediği yeterince sorgulandı mı?

Batı'da feodalizmin iki tarihi aşamadan geçerek klasik biçimine kavuştuğu dikkate alındı mı?

Osmanlı tahrir defterleriyle yaratılan timar sistemi, Batı'da Normanların Domesday Book'unun düzenlediği bir proto-feodal sistem değil miydi?

Asıl Osmanlı feodalizmi, Batı'da kapitalizm uç verirken "çiftliklesme" süreci çerçevesinde başlamadı mı?

İşte bu sorular üzerine düşünenlere ilginç olabilecek öneriler ve çözümlemeler...

ISBN 975-533-084-4